

Əmir Əliyev

**Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər
hədəfində: hüquqi təhlil**

Bakı – 2018

Rəyçilər:

Ukrayna, Ukrayna Hüquq Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü,
hüquq elmləri doktoru, professor Oleq Zayçuk.

Qazaxıstan Respublikası, Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,
hüquq elmləri doktoru, professor Salaxiden Sabikenov.

Azərbaycan Respublikası, hüquq elmləri doktoru, professor Lətif Hüseynov.

Türkiyə Respublikası, Ankara Universiteti,
hüquq elmləri doktoru, professor Serap Akipek.

Rusiya Federasiyası, Kazan Federal Universiteti,
hüquq elmləri doktoru, professor Revol Valeyev.

Almaniya Federativ Respublikası, Münhen Texniki Universiteti,
hüquq elmləri doktoru, professor Qeorqiy Xubua.

İran İslam Respublikası, Tehran Universiteti,
hüquq elmləri doktoru, professor Seyed Bağır Mirabbasi.

Gürcüstan, hüquq elmləri doktoru, professor Marina Kvaçadze.

Hindistan Respublikası, O.P.Cindal adına Qlobal Universiteti,
hüquq elmləri doktoru, professor Aleksandr Merejko.

Qazaxıstan Respublikası, Əl-Fərabî adına Qazaxıstan Milli Universiteti,
hüquq elmləri doktoru, professor Daulet Baydeldinov; hüquq elmləri doktoru,
professor Saqınqali Aydarbayev; hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Aron Salımqerey.

Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil.

(Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində).

Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018, 176 s.

Kitabda Azərbaycan dövlətçiliyinə və xalqına qarşı ermənilər tərəfindən törədilən, hazırda da Ermənistan Respublikası tərəfindən davam etdirilən beynəlxalq cinayətlərin hüquqi təhlili aparılır. Bu zaman mühüm universal və regional beynəlxalq hüquqi norma-lara, beynəlxalq təşkilatların qərarlarına, müxtəlif sahələrdə tədqiqatlar aparan tanınmış alimlərin əsərlərinə və beynəlxalq məhkəmə presedentlərinə geniş istinadlar edilir.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	4
I. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn prinsipləri kontekstində.....	9
II. Təcavüz	43
III. Soyqırımı.....	72
IV. Mühəribə cinayətləri	94
V. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər.....	133
VI. Terrorçuluq.....	150
Nəticə.....	170

100 ildən artıqdır ki, Azərbaycan dövlətçiliyinə və xalqına qarşı ermənilər tərəfindən törədilən, hazırda da Ermənistan Respublikası tərəfindən davam etdirilən beynəlxalq cinayətlərin qurbanlarının əziz və unudulmaz xatirəsinə həsr olunur.

Giriş

Dünya qloballaşmaya qədəm qoyduqca, cəmiyyətlərarası inteqrasiya gücləndikcə nədənsə beynəlxalq müstəvidə mövcud problemlər həll olunmaq əvəzinə, daha da çətinləşir və düyünləşir. Bu problemləri orta əsrlərdə, hətta XX əsrdə də başa düşmək olardı. Belə ki, XX əsrdə iki sistem (sosialist və qeyri-sosialist) arasında ziddiyyətlər də arxada qalmış və yeni bir müstəviyə keçid yaranmışdır. Hazırda beynəlxalq hüquq normaları kifayət qədər sahələrə nüfuz etmiş, güclü beynəlxalq təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Şurası, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və s.) və geniş beynəlxalq müqavilələr sistemi qurulmuş, sivil və demokratik cəmiyyətlərin mövcud olduğu dövlətlər formalaşmış, mütərəqqi ideyalar daha da inkişaf etmişdir. Bəs onda nə üçün təcavüzkarlıq, soyqırımı siyasəti daha da aktivləşir, adi elementar insan hüquqları ayaqlar altına salınır, dünya da buna susur?

Bu sualın əsas cavabı ikili standartların mövcudluğu və daha da inkişafıdır. Belə olmasaydı, ermənilərin xalqımıza qarşı XIX əsrdən başlayan və XX əsrdən isə sürətlənən təcavüzkarlıq və soyqırımı siyasəti dünya ictimaiyyəti tərəfindən cavabsız qalmazdı. Təcavüz və soyqırımı siyasətinin beynəlxalq ictimaiyyətin gözü qarşısında davam etməsi isə beynəlxalq əməkdaşlıq siyasətinə ağır zərbələr vurmaqdadır. Beynəlxalq ictimaiyyətin həmin hadisələrə müəyyən mənada biganə qalması, son nəticədə beynəlxalq hüququn fəaliyyətsizliyi təəssüfləndirici hal kimi xüsusi qeyd olunmalıdır. Şübhəsiz ki, burada digər dövlətlərin maraqları və xalqımızın daim beynəlxalq cinayətlərin hədəfində saxlanması məqsədləri də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məlumdur ki, Ermənistan Respublikasının (*bundan sonra* Ermənistan) Azərbaycan Respublikasına (*bundan sonra* Azərbaycan) qarşı təcavüzü ilə əlaqədar BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 nömrəli) qəbul edilmişdir. Lakin hələ də həmin qətnamələr yerinə yetirilməmişdir ki, bu da universal bir beynəlxalq təşkilat kimi BMT-nin

nüfuzuna və onun beynəlxalq cəmiyyətdəki mövqeyinə ciddi zərbədir. ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində intensivləşən danışıqlar prosesi hələlik nəticə verməsə də, Azərbaycan ötən müddətdə münaqişənin həllində məhz beynəlxalq hüquq normalarına əsaslandığını ən müxtəlif səviyyələrdə sübuta yetirə bilmişdir. Digər beynəlxalq təşkilatlar (Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı və s.) tərəfindən qəbul edilən qərarlar da bir daha bunu sübut edir.

“1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli Fərmanında azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından ədalətsiz deportasiya siyasətinə dolğun hüquqi-siyasi qiymət verilmişdir. “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı isə erməni millətçilərinin əməllərinə verilən növbəti hərtərəfli hüquqi-siyasi qiymət olmuşdur. Nəhayət, “1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında” 18 yanvar 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında isə qeyd edilir ki, erməni millətçiləri tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik “Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçirmişlər. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandatı altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlar nəticəsində Bakı şəhərində, habelə Bakı quberniyasına daxil olan digər şəhər və qəzalarda on minlərlə dinc sakin məhz etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, mədəniyyət abidələri, məscid və qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edilmiş, sonrakı dövrlərdə isə daha da azğınlaşan erməni millətçiləri tərəfindən Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və digər bölgələrdə kütləvi qətlər, talanlar və etnik təmizləmələr həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizindən çoxunun işğal altında olmasına, bir milyondan çox azərbaycanlının öz doğma yurd-yuvalarından didərgin düşərək qaçqın və məcburi köçkün statusunda qalmasına, o cümlədən bu günədək çətin şəraitdə yaşamalarına baxmayaraq, Azərbaycan dövləti iradə nümayiş etdirərək münaqişəni humanizm prinsipləri və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll etməyə çalışır. BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında 29 sentyabr 1994-cü il tarixdə çıxış edərkən Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: *“Azərbaycan Respublikasının mövqeyi həmişə əməli mövqe olmuşdur və sülhsevər xarakter daşıyır. Bizə vurulmuş ziyanlara baxmayaraq, biz beynəlxalq hüquq, ədalət və humanizm əsasında erməni tərəfinə sülh təklif edirik”*.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilən xarici siyasət və əməli addımlar təcavüzkar Ermənistanı bir daha işğalçılıq hərəkətlərinə son qoymağa və münaqişəni dinc yolla həll etməyə dəvət edir. Lakin beynəlxalq təşkilatlar qarşısında bu proses daim təcavüzkar Ermənistan tərəfindən pozulur ki, bu da işğalçı dövlət kimi Ermənistanın qeyri-konstruktiv siyasətinə və hələ də beynəlxalq hüquqa heç bir məhəl qoymayaraq bu siyasətini davam etdirməsinə tam dəlalət edir. Prezident İlham Əliyev 17 oktyabr 2016-cı il tarixdə “Sputnik” Beynəlxalq İnformasiya Agentliyinə müsahibəsində xüsusi olaraq vurğulamışdır: *“Əgər tarixi götürsək, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Bu, həmişə belə olub. Biz erməni əhalinin İrandan, Şərqi Anadoludan bu torpaqlara kütləvi şəkildə köçürülməsinin tarixini bilirik. Bütün tarix, bütün toponimlər, o cümlədən Qarabağ sözünün özü də Azərbaycan mənşəlidir..... Azərbaycanlıları əvvəlcə Dağlıq Qarabağdan qovdular. Sonra Azərbaycanın Dağlıq Qarabağa heç bir aidiyyəti olmayan yeddi rayonunu işğal etdilər, həmin rayonlarda yalnız azərbaycanlı əhali yaşayırdı, orada hər şey dağıldı. ATƏT oraya iki dəfə faktaraşdırıcı missiya göndərdi, onların hesabatı lap dəhşətlidir: orada bircə bina da salamat qalmayıb, qəbiristanlıqlar, məscidlər hamısı yerlə-yeksan edilib.....BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsində erməni işğalçı qüvvələrinin dərhal, qeyd-şərtsiz və tamamilə çıxarılması tələb edilir. Lakin 20 ildən çoxdur ki, bu qətnamələr icra edilmir..... Münaqişənin nəyə görə nizamlanmamasının əsas səbəbi odur ki, Ermənistan artıq 24 ildir, Minsk qrupu yaradıldığı andan danışıqlar prosesinin azacıq da olsa irəliləməsinə müxtəlif yollarla mane olur.....Biz regionda sülh istəyirik və bizim mövqeyimiz kifayət qədər konstruktivdir. Lakin biz öz ərazilərimizi istəyirik. Ermənistan sülh istəyir, amma o, özgə ərazilərini qaytarmaq istəmir....Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsində kompromis ola bilməz, lakin yerli özünüidarə, Dağlıq Qarabağın özünüidarəsi məsələlərinə dair kompromis ola bilər. Əgər razılığa gəlsək, bu, gələcəkdə muxtar respublika ola bilər”.*

2016-cı ilin aprel ayının əvvəllərində Azərbaycan və Ermənistan qoşunlarının təmas xəttində ermənilərin təxribatının qarşısını alarkən qəhrəmanlıqla həlak olan şəhidlərimizin anaları ilə aprel ayının 7-də olan görüşündə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva demişdir: *“Azərbaycan dövləti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üçün artıq 20 ildən çoxdur ki, bütün səylərini göstərir. Biz istəyirik ki, torpaqlarımız azad edilsin. Biz istəyirik ki, insanlarımız öz doğma yurdlarına qaytsın. Biz işğalçı deyilik.*

Biz işğalçı ilə mübarizə aparan millətik. Bizim heç bir başqa millətin, başqa xalqın torpağında gözüümüz yoxdur. Biz, sadəcə, öz torpaqlarımızı işğaldan azad etmək istəyirik. Bu həqiqəti bütün dünya bilir və artıq qəbul etməlidir..... Mən əminəm ki, ədalət bərpa olunacaq. Azərbaycan torpaqları işğaldan azad ediləcək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunacaq. Bütün qaçqınlarımız, məcburi köçkünlərimiz öz doğma torpaqlarına qayıdacaqlar”.

Əlbəttə ki, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanın özünümüdafiə hüququnun mövcudluğuna baxmayaraq, dövlətimiz beynəlxalq hüququn ünümtanını prinsip və normalarına sadıqlığını bir daha göstərərək, daim sülhsevər və müharibədən imtina siyasətini saxlayır, dünyada və regionda sülh naminə bütün mümkün kompromis variantları təklif edir. Ermənistan isə ikili standartlarla pərdələnərək özünün işğalçılıq və hələ də davam edən beynəlxalq cinayətlər törətmək siyasətindən əl çəkmir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, habelə dövlətimizin beynəlxalq hüququn ünümtanını prinsip və normalarına uyğun şəkildə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc yolla həllinə tərəfdar olduğunu və bu istiqamətdə ATƏT-in Minsk Qrupunun vasitəçilik missiyasını yüksək qiymətləndirməsinə baxmayaraq, müvafiq hal heç də qətiyyənlə Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin (təcavüz, soyqırımı, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər, terrorçuluq) cəzasız qalmasına razılıq anlamına gəlmir. Bu hal, bir tərəfdən, Azərbaycanın haqlı tələbi olsa da, digər tərəfdən, beynəlxalq hüququn *jus cogens* və digər normalarının ciddi və sistematik pozuntusu hesab olunmaqla, Ermənistan tərəfindən müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda təsbit olunan cinayətlərə mütəmadi və davamlı şəkildə yol verilməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş 4 qətnamədə (822, 853, 874, 884 nömrəli) qeyd olunduğu kimi, regional sülh və təhlükəsizliyə təhlükə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Beləliklə, Azərbaycan silahlı münaqişənin dinc yolla həllinə dair beynəlxalq hüquq normalarına hörmətlə yanaşdığı kimi, beynəlxalq cinayətlər törətmiş Ermənistanın və aidyyəti fiziki şəxslərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması üçün beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektivi olaraq beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən olunmuş subyektiv imkanlara və onların lazımınca realizəsini tələb etmək hüququna malikdir. Ümidvarıq ki, tezliklə beynəlxalq hüquq ikili standartlardan azad olunmaqla cəzasızlıq mühiti də aradan qalxacaq və beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət normaları tam gücü ilə fəaliyyət göstərəcəkdir.

Artıq əcnəbi alimlər tərəfindən bu istiqamətdə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmışdır¹. Həmin tədqiqatlarda Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və beynəlxalq hüquq normalarını ciddi şəkildə pozması faktları ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, bu gün də cəmiyyətimiz tərəfindən Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında və Azərbaycana qarşı həyata keçirilən ədalətsiz siyasətə son qoymağa nail olmaqda geniş miqyaslı fəaliyyət tələb edilir. Odur ki, bir hüquqşünas alim olaraq bizlər də bu məsələyə biganə qala bilmərik. Məhz bu baxımdan tədqiqatın nəticələrini müxtəlif dillərdə çap etdirərək problemin hüquqi təhlilini verməklə, əsl həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışmış, bununla da onları bu məsələdə ədaləti qorumaq və beynəlxalq hüququn bərqərar olması istiqamətində fəaliyyət göstərməyə dəvət edirik.

Nəhayət, bu tədqiqat əsərinə özlərinin müsbət rəylərini təqdim etmiş bütün tanınmış hüquqşünas alimlərə buradan öz dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

¹ Kruger H. *The Nagorno-Karabakh Conflict. A Legal Analysis*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010, 168 p.; Мережко А.А. *Проблема Нагорного Карабаха и международное право*. Киев, Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014, 208 с.; Церцвадзе Ф.Э. *Забывтый геноцид*. Нью-Йорк, 2005, 132 с.; Kuznetsov O. *The history of transnational Armenian terrorism in the twentieth century: A historico-criminological study*. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, 332 p.; Feigl E. *A myth of terror. Armenian extremism: its causes and its historical context*. Salzburg, Edition Zeitgeschichte, 1986, 144 p.; Gunter M.M. *Armenian terrorism: a reappraisal // The Journal of Conflict Studies*, 2007, Vol. 27, No 2, pp. 109-128; Heß M.R. *Panzer im Paradies: Der Berg-Karabach-Konflikt zwischen Armenien und Aserbaidschan*. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, 171 s.; Kipke R. *Konfliktherd Südkaukasus: Aserbaidschan im Fokus (sowjet-) russischer und armenischer Interessen*. Wiesbaden, Springer VS, 2015, 128 s. və s.

I. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn prinsipləri kontekstində

Beynəlxalq münasibətlər sistemində beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinin rolu onların bütün beynəlxalq normayaradıcılıq prosesinin əsasında dayanması ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə desək, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsipləri beynəlxalq hüquq qaydasının əsası və beynəlxalq qanunçuluğun mühüm meyarıdır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri *jus cogens* xarakterli olmaqla, başqa hüquqi qaydaların yaradılması üçün hüquqi bazanı təşkil edir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri universal xarakterli normalardır, onlar heç bir istisna olmadan bütün dövlətlərarası münasibətlərə şamil edilir və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün mühüm siyasi-hüquqi əsas rolunu oynayır. Əsas prinsiplər BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur və əksər hallarda BMT Nizamnaməsinin prinsipləri adlanır. Onların məzmunu və sistemi isə BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 2625 nömrəli Bəyannaməsində müəyyən edilmişdir. Həmin Bəyannamədə beynəlxalq hüququn 7 mühüm prinsipi əks olunmuşdur: güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnmək prinsipi; beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi; dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi; dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi; xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyənətmə prinsipi; beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi. 1975-ci il tarixli Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) Helsinki Yekun Aktında isə beynəlxalq hüququn 3 mühüm prinsipi də təsbit olunmuşdur: dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi; insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi.

BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 2625 nömrəli Bəyannaməsində qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar qarşılıqlı əlaqədə olur və hər bir prinsipin başqa prinsiplər kontekstində nəzərdən keçirilməsi zəruridir. ATƏM-in Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında da göstərilmişdir ki, bütün prinsiplər bərabər şəkildə tətbiq olunur və onların hər biri qeyd-şərtsiz olaraq digərləri nəzərə alınmaqla təfsir edilməlidir.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycan dövləti və xalqına qarşı törədilmiş beynəlxalq cinayətlər, ilk növbədə, həm də beynəlxalq hüququn *jus cogens* normaları sayılan ümumi prinsiplərin ciddi, kobud və sistematik pozuntusu hesab edildiyindən, onların ətraflı təhlili vacib məsələlərdəndir. Məhz bu baxımdan, həmin cinayətlərin törədilməsi nəticəsində pozuntulara məruz qalmış bütün prinsiplərə ayrı-ayrılıqda toxunmaq məqsədmüvafiq olardı.

Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı prinsipləri. Ərazi dövlətlərin mövcudluğunun maddi əsasını təşkil edir. Ərazisiz dövlət yoxdur. Buna görə də dövlətlər onun bütövlüyünün təminatına xüsusi diqqət yetirirlər. “Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında” 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasının 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, hər hansı təsisatın beynəlxalq-hüquqi baxımdan dövlət sayılması üçün zəruri olan əlamətlərindən biri də onun müəyyən əraziyə malik olmasıdır. 1648-ci il tarixli Vestfal Sülh Müqavilələri dövlətlərarası münasibətlərin üç əsas prinsipini özündə ehtiva etmişdir: ərazi bütövlüyü və dövlət sərhədinin pozulmazlığı; dövlət daxilində siyasi və hüquqi hakimiyyət kimi suverenliyin aliliyi; hər hansı xarici müdaxilə olmadan öz işlərini həyata keçirmək üçün hər bir dövlətin mütləqliliyə malik olması².

Sonrakı dövrlərdə də ərazi bütövlüyü prinsipinin inkişaf tendensiyası özünü büruzə vermişdir³. Lakin istənilən inkişaf mərhələsindən və ya ifadə olunma formasından asılı olmayaraq, ərazi bütövlüyü mahiyyəti etibarilə dəyişməz olaraq qalmışdır. Yəni, dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmalı və digərinin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqazidd hərəkətlərdən tam şəkildə çəkinməlidirlər. Sözügedən prinsipin XX əsrdə universal səviyyədə hüquqi baxımdan təsdiqi isə BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində ehtiva olunmuş dövlətlərin hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə qarşı gücün tətbiqindən çəkinmək öhdəliyində daha aydın şəkildə özünü büruzə verir. Bununla bərabər, “Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında” 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasının 11-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, dövlətin ərazisi pozulmazdır, hərbi işğal, yaxud digər dövlət tərəfindən birbaşa və ya dolayısı yolla, yaxud müvəqqəti olmasından asılı olmayaraq istənilən hər hansı motivə görə başqa məcburetmə tədbirlərinin obyektinə ola bilməz.

BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair bey-

² Fraser T. Maintaining peace and security?: The United Nations in a changing world. London, Palgrave Macmillan, 2015, pp. 12-13.

³ Zacher M.W. The territorial integrity norm: international boundaries and the use of force // International organization, 2001, Vol. 55, Issue 2, pp. 215-250.

nəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 2625 nömrəli Bəyannaməsində qeyd edilir ki, hər bir dövlət istənilən digər dövlətin və ya ölkənin milli birliyinin və ərazi bütövlüyünün tam və ya qismən pozulmasına yönəlmiş hər hansı hərəkətdən çəkinməlidir. Bununla yanaşı, qeyd olunur ki, dövlət ərazisi BMT Nizamnaməsinin müddəalarını pozmaqla, zor işlətmənin nəticəsi olan hərbi işğal predmeti olmamalıdır, dövlət ərazisi güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmək nəticəsində digər dövlətin qazanc obyektı olmamalıdır.

Müstəqil prinsip kimi isə ərazi bütövlüyü prinsipi ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuşdur. Göstərilən prinsipin başlıca məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Hər bir dövlət başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqazidd hərəkətlərdən çəkinməlidir. Dövlətin ərazisi qanunsuz güc tətbiqi nəticəsində hərbi işğal obyektı ola bilməz, iştirakçı-dövlətlər digər iştirakçı-dövlətlərin hər birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Buna müvafiq olaraq onlar hər hansı iştirakçı-dövlətin siyasi müstəqilliyi və ya ərazi bütövlüyü əleyhinə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə uzlaşmayan istənilən hərəkətlərdən, o cümlədən güc tətbiq etməkdən və güc tətbiq etməklə hədələməkdən ibarət olan istənilən bu cür hərəkətlərdən çəkinəcəklər. Bununla yanaşı, BMT-nin 2000-ci il tarixli Minilliyin Bəyannaməsində və 2005-ci ildə keçirilən Ümumdünya Zirvə Toplantısında qəbul olunmuş Bəyannamədə dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət olunması xüsusilə vurğulanmışdır.

Ərazi bütövlüyünə dair müddəalar, həmçinin, Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsi (maddə 1, 21, 28), Afrika İttifaqının Təsis Aktı (maddə 3), İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının Nizamnaməsi (maddə 1.3, 1.4, 2.4), Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Nizamnaməsi (maddə 3) və s. beynəlxalq sənədlərdə də təsbit edilmişdir. Ümumilikdə dövlət ərazisinin bütövlüyü onu bildirir ki, dövlətlər xarici ərazinin parçalanmasına yönələn istənilən hərəkətlərdən çəkinməlidir. Belə hərəkətlər dinc və ya qeyri-dinc, yəni hərbi xarakterli, yaxud güc tətbiq etmə hədəsi ola bilər. Lakin onların hamısı hüquqaziddir. Həm dövlət ərazisinin pozulmazlığı, həm də dövlət ərazisinin bütövlüyü anlayışlarının əsasən üst-üstə düşməsi onlara eyni prinsipin müxtəlif tərəfləri kimi baxmağa imkan verir.

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında müstəqil prinsip kimi təsbit olunmaqla beynəlxalq münasibətlərdə daha sərbəst və məcburi norma kimi tanınmışdır. Dövlətin razılığı olmadan onun sərhədləri heç bir halda dəyişdirilə bilməz. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipinin normativ məzmunu əsasən bu elementləri özündə birləşdirir: mövcud sərhədlərin hüquqi cəhətdən beynəlxalq hüquqa uyğun qaydada təsbit olunmasının tanınması; hazırda və gələcəkdə

hər hansı ərazi iddialarından imtina; bu sərhədlərə güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələmək də daxil olmaqla, hər hansı qəsdən imtina etmək.

Beynəlxalq hüququn subyekti kimi Azərbaycan da beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri kimi dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinə əməl edilməsi öhdəliyini dərk etməklə yanaşı, həm də dünya dövlətlərindən bu rəhbər başlanğıclara hörmətlə yanaşmaq vəzifəsini tələb etmək hüququna malikdir. Bunu zəruri edən amillərdən ən başlıcası Azərbaycana münasibətdə mövcud prinsiplərin pozuntusuna açıq-aydın şəkildə yol verilməsidir. Belə ki, bu pozuntunun ən bariz nümunəsi Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin hərbi işğal faktorudur. Məhz bu pozuntunu isə iki aspektdən qiymətləndirmək olar. Bunlardan birincisi Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ regionunun işğalıdır. İkinci aspekt isə Dağlıq Qarabağ regionuna daxil olmayan və ona bitişik 7 rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan), habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1, Tərtər rayonunun 13 və Qazax rayonunun 7 yaşayış məntəqəsinin ələ keçirilməsi ilə bağlıdır. Ermənistan tərəfindən işğal olunan bütün bu ərazilərin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tərkib hissəsi olmasına və beynəlxalq hüquqla qəbul olunmuş sərhədləri çərçivəsində mövcudluğuna baxmayaraq, tarixən Dağlıq Qarabağ regionu daha çox əsassız erməni iddialarının obyektinə çevrilmişdir. Bu iddialar özünü XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu və müttəfiq respublikaların ilhaq edilərək SSRİ-nin yaradılması dövründə daha çox büruzə verməyə başlamışdır. Məhz bu baxımdan və çoxsaylı təzyiqlər nəticəsində Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli “Azərbaycan SSR-nin tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında” Dekretinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, mərkəzi Xankəndi şəhəri olmaqla, Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi muxtar vilayətin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin ərazinin idarəetmə orqanları ilə bağlı müddəalarını özündə birləşdirən Dekretin 4-cü bəndində isə Vilayət İcraiyyə Komitəsinin bütün zəruri maliyyə və texniki vasitələrinin Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin birbaşa direktivi əsasında Azərbaycan SSR-nin ümumi vəsaitləri hesabına təmin edilməsinə dair norma ehtiva edilmişdir⁴. Ermənilər Dağlıq Qarabağın bütün ərazilərində deyil, yalnız bir hissəsində məskunlaşmışdılar. Bundan əlavə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üçün ayrılan mərkəzin – Xankəndinin adı da məhz xalqımıza

⁴ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР за 1923 г. Баку, 1925, с. 384-385.

məxsus bir toponimdir. Saxta meyarlar əsasında “özününküləşdirmə” siyasətini daim davam etdirən ermənilər 10 avqust 1923-cü ildə Xankəndinin adını dəyişdirərək, Azərbaycanlılara qarşı 1918-ci il mart soyqırımının əsas təşkilatçılarından olan Stepan Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adlandırmağa başlamışlar⁵. Aparılan tədqiqatlarda haqlı olaraq qeyd edilir ki, 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması ilə Qarabağın bütövlüyü qəti şəkildə pozulmuşdur. Çünki Muxtar Vilayətin ərazisi elmi-coğrafi deyil, volyuntarist prinsip əsasında formalaşmışdır. Yəni o, erməni yaşayan məskənlərin üstün olduğu lokal əraziləri muxtar qurum adı altında birləşdirməklə təşkil edilmişdir⁶.

Göründüyü kimi, Dağlıq Qarabağ tarixən Azərbaycan torpaqları (ərazisi) olmuşdur. Onun Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması və özbaşına sərhədlərin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi barədə müddəalar həm də keçmiş SSRİ-nin qanunvericilik sisteminin əsas normalarıdır. Belə ki, 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsində İttifaq respublikaları arasında sərhədlərin müvafiq respublikaların qarşılıqlı razılığı və SSRİ-nin təsdiqi olmadan dəyişdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü, 81-ci maddəsində müttəfiq respublikaların suveren hüquqlarının İttifaq tərəfindən qorunduğu barədə müddəalar öz əksini tapmışdır. Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, 14 iyun 1988-ci ildə Ermənistan SSR Ali Soveti İttifaq və müttəfiq respublikaların əsas qanunvericiliyinə tam zidd olaraq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə “daxil edilməsinə razılıq” verir. 1988-ci il iyunun 17-də isə Azərbaycan SSR Ali Soveti buna cavab olaraq, o cümlədən İttifaq və müttəfiq respublikaların əsas qanunvericiliyinə tam uyğun olaraq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in tərkibində qalması ilə bağlı əsaslı qərar qəbul edir. Nəticədə SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsinin tələblərindən çıxış edən SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 18 iyul 1988-ci ildə Azərbaycan SSR-in və Ermənistan SSR-in milli-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsinin mümkün olmaması barədə qərar qəbul edir⁷. Göründüyü kimi, həmin dövr üçün SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsi Azərbaycan SSR-nin razılığı olmadan onun sərhədlərinin dəyişdirilməsinin qeyri-mümkünlüyünün hüquqi təsdiqi sayılır. Hətta 24 mart 1988-ci ildə İttifaq çərçivəsində qəbul olunan “1988-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqın-

⁵ Əziz B. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri. Bakı, Azərneşr, 2014, s. 33-34.

⁶ Əziz B. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri. Bakı, Azərneşr, 2014, s. 28.

⁷ www.president.az/azerbaijan/karabakh

da” qərarda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu aydın şəkildə göstərilmişdir.

SSRİ-nin bütün konstitusiyalarında dövlətlərin ərazi bütövlüyünün qorunmasına dair, habelə sərhədlərinin özbaşına və qanunsuz dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi ilə bağlı normalar təsbit olunmuşdur. Belə ki, SSRİ-nin 1924-cü il tarixli Konstitusiyasının 6-cı bəndində, eləcə də 1936-cı il tarixli Konstitusiyasının 18-ci maddəsində İttifaq respublikalarının razılığı olmadan onların ərazisinin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi aydın şəkildə göstərilmişdir. SSRİ-nin öz mövcudluğunu dayandırması faktını təsdiqləyən, habelə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin məqsəd və prinsiplərini ifadə edən 21 dekabr 1991-ci il tarixli Alma Ata (*Alma Ata şəhəri hazırda Almatı adlandırılır*) Bəyannaməsini imzalayan dövlətlər (o cümlədən, Ermənistan) həmin beynəlxalq sənədin preambulasında bir-birlərinin ərazi bütövlüyü və mövcud sərhədlərinin pozulmazlığını tanıdıqlarını və hörmət etdiklərini xüsusilə vurğulamışlar. Bundan əlavə, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında” 8 dekabr 1991-ci il tarixli Sazişin 5-ci maddəsində tərəflərin Birlik çərçivəsində bir-birlərinin ərazi bütövlüyünü və mövcud sərhədlərinin pozulmazlığını tanıdıqları, habelə onlara hörmət etdiklərinə dair öhdəlik öz əksini tapmışdır.

Bununla belə, bütün beynəlxalq normalara zidd olaraq 1991-ci il sentyabrın 2-də qondarma və separatçı “Dağlıq Qarabağ Respublikası” elan edildi. Buna cavab tədbiri kimi, 1991-ci il noyabrın 23-də Azərbaycan Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusunu ləğv etdi. 1991-ci il dekabrın 10-da qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nda erməni icmasının müstəqilliyi barədə əvvəlcədən proqramlaşdırılmış tam qeyri-qanuni bir referendum keçirildi. 1992-ci il yanvarın 6-da monoetnik, qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın müstəqillik bəyannaməsi elan edildi. Erməni separatçıları bu qərarı qəbul etməklə münafiqəni heç bir günahı olmayan azərbaycanlıların və Yerevanın təcavüzkar xülyalarının girovlarına çevrilmiş ermənilərin həlak olmasına gətirib çıxaran “qaynar mərhələyə” keçirdilər⁸. Bəzi erməni yazılarında Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi sayılan Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən ilhaqı əsassız olaraq həm də ölkəmizin Sovet İttifaqının hüquqi varisliyindən imtinası kimi qiymətləndirilməklə, 18 oktyabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Akti”nin 2 və 3-cü maddələrinə

⁸ Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi: newtimes.az-ın baxış bucağı. Layihənin rəhbəri və redaktoru N.İ.Məmmədov. Redaksiya heyəti: P.Darabadi, Ə.Həbibbəyli, T.Qurbanov, K.Adıgözəlov. Bakı, Print-X MMC, 2014, s. 196.

istinad etməklə “əsaslandırılır”⁹. Lakin nədənsə Konstitusiyaya Aktının 2-ci maddəsində ehtiva olunmuş “Azərbaycan Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Respublikasının varisidir” müddəasının tarixi nöqtəyi-nəzərdən tam təhlili “gözdən qaçırılmış”dır. Belə ki, Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra – 28 may 1918-ci ildə erməni milli Şurası Tiflisdə Ermənistan Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1918-ci il mayın 29-da Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurasının iclası keçirildi. İclasın 3 nömrəli protokoluna görə, Fətəli xan Xoyski Şura üzvlərinin Azərbaycan və Erməni federasiyası ərazilərinin sərhədləri məsələsinə dair erməni milli Şurası ilə apardıqları danışıqların nəticələri barədə məruzə etmişdir. Fətəli xan Xoyski məruzəsində Erməni federasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəzin lazım olduğunu, Aleksandropolun (Gümrünün) Türkiyəyə keçməsindən sonra belə mərkəzin yalnız İrəvan ola biləcəyi haqqında məlumat verdikdən sonra sonuncunun ermənilərə güzəştə gedilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Milli Şurası İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Hətta Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınskiyə yazdığı məktubunda göstərmişdir: “Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik”¹⁰. Hətta ermənilərin öz mənbələrinə istinad etsək, tarixən İrəvanın əhalisinin tam əksəriyyətinin azərbaycanlı olması konkret faktlarla da sübut edilir. Erməni alimi Zaven Korkodyanın 1932-ci ildə nəşr etdirdiyi “Sovet Ermənistanının əhalisi. 1831-1931” adlı kitabında qeyd edilir ki, 1883-cü ildə İrəvan şəhərinin 18766 nəfər əhalisinin 15992 nəfəri, 1886-cı ildə isə 27246 nəfərindən 23626 nəfəri, yəni 85,2 %-i azərbaycanlı olmuşdur¹¹.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağ ərazisində sonradan yaşamasını sübut edən faktlardan biri “Azərbaycana, o cümlədən Dağlıq Qarabağa erməni köçünün 150 illiyi”nin 1978-ci ildə Ağdərədə təntənəli surətdə qeyd edilməsi və bunun şərafinə abidə qoyulmasıdır. Qarabağda ərazi iddiaları başlandıqdan sonra həmin abidə qəsdən və tarixi saxtalaşdırmaq məqsədilə dağıdılmışdır¹². “Azərbaycan Respublikasının

⁹ Авакян Ш. Нагорный Карабах. Правовые аспекты. Ереван, “Тигран Мец”, 2014, с. 18-19.

¹⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Y.Mahmudovun baş redaktorluğu ilə. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, s. 56-61.

¹¹ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2005, s. 70.

¹² Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Отв. ред. перевода А.И.Алиев, Т.И.Гусейнов. Баку, Издательство «Баку Университети», 2012, с. 11.

Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın 3-cü maddəsinə gəldikdə isə həmin normada təsbit olunmuş *“SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycanı aid hissəsi imzalandığı andan etibarsızdır. Keçmiş SSR İttifaqının tərkibinə daxil olmuş suveren dövlətlər ilə qarşılıqlı münasibətlərin ortaya çıxan bütün məsələləri müqavilələr və sazişlər arasında nizama salınmalıdır”* ifadəsi heç bir halda Dağlıq Qarabağın suveren dövlət sayılması və Azərbaycanın həmin ərazidən imtinası üçün əsas hesab edilə bilməz. Çünki sözügedən normadakı “suveren dövlətlər” dedikdə, burada söhbət keçmiş SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasının 71-ci maddəsində siyahısı göstərilən 15 müttəfiq dövlətdən (Rusiya, Ukrayna, Belarus, Özbəkistan, Qazaxıstan, Gürcüstan, Azərbaycan, Litva, Moldova, Latviya, Qırğızıstan, Tacikistan, Ermənistan, Türkmənistan, Estoniya) gedir. 1977-ci il Konstitusiyasının 72-ci maddəsinə görə, bu dövlətlərdən hər biri keçmiş SSRİ-ni sərbəst tərk etmək hüququna malik idi. Beləliklə, “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın 3-cü maddəsinin Dağlıq Qarabağa heç bir aidiyyətinin olmamasını sübut edən amillərdən biri Azərbaycan SSR-nin hakimiyyət orqanları ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti arasında münasibətlərin beynəlxalq hüquqla deyil, milli qanunvericiliklə tənzimlənməsi olmuşdur. Digər amil isə keçmiş SSRİ-nin mövcudluğu zamanı müttəfiq respublikalar arasında sərhədlərin hüquqi baxımdan inzibati deyil, dövlət sərhədləri qismində qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Onların daxilində olan əraziləri bir-birindən ayıran hüdud xətləri isə inzibati xarakter daşmışdır¹³. Bundan başqa, SSRİ-nin 1936-cı il Konstitusiyasının 24-cü maddəsində göstərilmişdir ki, Azərbaycan SSR Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən ibarətdir. Həmçinin, 1977-ci il tarixli SSRİ Konstitusiyasının 87-ci maddəsində də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-nin tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan SSR-nin 1978-ci tarixli Konstitusiyasının 83-cü maddəsinə əsasən, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-nin tərkibindədir. Məhz bunun davamı olaraq, “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın 4-cü maddəsində göstərilmişdir ki, Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyası Konstitusiyaya Aktının müddəalarına zidd gəlməyən yerlərində qüvvədə qalır. Eyni zamanda, həmin maddədə *“Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası elan edilənə qədər qüvvədə olmuş, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə zidd olmayan.....aktların hamısı Azərbaycan Respublikasında hüquqi qüvvə*

¹³ Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бураго, 2014, с. 166.

vəsini saxlayır” ifadəsi Dağlıq Qarabağın istər keçmiş SSRİ, istərsə də müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunun bariz nümunəsidir. Qeyd olunanlarla yanaşı, “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın 3-cü maddəsinin təhlili zamanı bir məsələyə də toxunmaq lazımdır ki, əslində beynəlxalq hüququn prinsiplərinin pozuntusunun açıq-aşkar bariz nümunəsi 23 avqust 1990-cı il tarixli “Ermənistanın müstəqilliyi haqqında Bəyannamə”nin preambulası¹⁴ sayılmalıdır. Çünki sözügedən sənədin qeyd olunan hissəsində iki təzadlı məqam – “Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağın yenidən birləşməsi haqqında” 1 dekabr 1989-cu il tarixli Ermənistan SSR Ali Sovetinin və Dağlıq Qarabağ Milli Şurasının birgə qərarına istinad, eləcə də 28 may 1918-ci ildə yaranmış Ermənistan Respublikasının demokratiya ənənəsinin inkişaf etdirilməsinə dair müddəə öz əksini tapmışdır. Məsələnin təzadlı cəhəti ondan ibarətdir ki, öz müstəqilliyini elan edərkən, yəni 28 may 1918-ci ildə nəinki Dağlıq Qarabağ, heç hazırkı paytaxtı olan İrəvan belə Ermənistan ərazisi hesab edilmirdi. Təzadlı cəhətin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, heç bir vaxt Ermənistanın tərkib hissəsi olmayan, o cümlədən onunla heç bir inzibati sərhəd bağlılığı olmayan və beynəlxalq hüququn subyektii sayılmayan bir ərazinin ona birləşdirilməsi haqqında sənədin birtərəfli qaydada qəbulu (*yəni yalnız Ermənistan və ermənilərin iradəsinə əsaslanmaqla qəbulu*) açıq-aşkar beynəlxalq hüququn, xüsusilə dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinin ciddi pozuntusudur.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin təcavüzünün ikinci aspektini isə Dağlıq Qarabağ regionuna daxil olmayan və ona bitişik 7 rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan), habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1, Tərtər rayonunun 13 və Qazax rayonunun 7 yaşayış məntəqəsinin ələ keçirilməsi təşkil edir. Ermənistan bu əraziləri işğal etməklə beynəlxalq hüququn bütün prinsiplərini ciddi şəkildə pozmuşdur. Hətta mövcud məsələ beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da aydın şəkildə özünü büruzə verir. Belə ki, ATƏT-in Demokratik İnstitutlar və İnsan Haqları Ofisinin 1998-ci ildə Ermənistan-da prezident seçkilərinin nəticələrinə dair yekun hesabatında “*kəskin narahatedici faktlardan biri ondan ibarətdir ki, daşınan seçki qutularından biri xaricə (Kəlbəcərə) çıxarılmış erməni əsgərlərinin səsini toplamaq üçün Ermənistan Respublikasının milli sərhədlərindən kənara çıxarılmışdır*” ifadəsi bunun bariz nümunəsidir¹⁵.

Bir sıra əcnəbi alimlərin mövqeyi ilə çıxış etsək, sərhədlərin pozulmazlığı prinsipindən istisna halları kimi dövlətlərin qarşılıqlı razılığı və BMT Təhlükə-

¹⁴ www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus

¹⁵ www.osce.org/odihr/elections/armenia/14192?download=true

sizlik Şurasının müvafiq qərarını göstərmək olar¹⁶. Yəni, bu iki halda sərhədlərdə dəyişikliklərin edilməsi sözügedən rəhbər başlanğıcın pozuntusu sayıla bilməz. Şübhəsiz ki, bu iki şərtlə yanaşı, dövlətdaxili qanunvericiliyin müddələrinin, xüsusilə konstitusion tələbin yerinə yetirilməsi də mütləq şəkildə vacibdir. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasının 3-cü maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi yalnız referendumla həll oluna bilər. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı ölkəmizin ərazisinin iyirmi faizindən çox hissəsinin işğal olunması faktına münasibətdə sərhədlərin pozulmazlığı prinsipindən istisna hallarının tətbiqinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistanın nəzarəti altına verilməsi üçün heç bir qarşılıqlı razılıq yoxdur. Bunu guya “mübahisəli ərazi” sayılan Dağlıq Qarabağ regionu barədə də vurğulamaq yerinə düşərdi. Çünki bu məsələ keçmiş SSRİ-nin o dövr üçün qüvvədə olan 1978-ci il Konstitusiyasının 78-ci maddəsi pozulmaqla, Ermənistan Ali Sovetinin 14 iyun 1988-ci il tarixli hüquqazidd qərarı ilə həyata keçirilmişdir. Sözügedən maddəyə, həmçinin, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Azərbaycan SSR-in və Ermənistan SSR-in milli-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsinin mümkün olmaması barədə 18 iyul 1988-ci il tarixli qərarında da istinad edilmişdir. Digər tərəfdən, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə yanaşı, keçmiş SSRİ Konstitusiyasının 73-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, müttəfiq respublikalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsinin təsdiqi səlahiyyəti ali dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının şəxsinə SSRİ-yə məxsusdur. Hətta bunun davamı kimi Konstitusiyanın 122-ci maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq müttəfiq respublikalar arasında sərhəd dəyişikliklərinin təsdiqini SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti həyata keçirir. Lakin təzadlı məsələ ondan ibarətdir ki, həmin dövrdə İttifaq qanunvericiliyinin ciddi şəkildə pozulmasına baxmayaraq, faktiki olaraq ermənilərin bu hərəkətinə göz yumulurdu və dolayısı ilə lazımı şərait yaradılırdı. Belə ki, həmişə ölkəmizə və xalqımıza qarşı ədalətsiz-əks mövqedə dayanan, 1990-cı ilin yanvar ayının 19-dan 20-sinə keçən gecə Azərbaycanın SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasının 81-ci maddəsində təsbit olunmuş suveren hüququnu pozmaqla, Bakıda insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsinin əsas rəhbərlərindən və təşəbbüskarlarından olan M.S.Qorbaçovun SSRİ rəhbərliyinə gəlməsindən dərhal sonra – 20 iyun 1985-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin “1985-1986-cı illərdə xaricdən ermənilərin SSRİ-yə repatriasiyasının – köçürülməsinin davam etdirilməsi haqqında”

¹⁶ Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бугаго, 2014, с. 165.

Qərarı təsdiq olundu. Ermənistan SSR-nin rəhbərliyinin müraciətinə əsasən bu qərarın icrası qeyri-rəsmi şəkildə SSRİ-nin dağılmasına qədər uzadıldı¹⁷.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüququn əsas prinsipi qismində sərhədlərin pozulmazlığı prinsipindən istisna hal olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qərarının mövcudluğuna gəldikdə isə xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Azərbaycan ərazisinə təcavüzlə bağlı BMT-nin qərarlarında ölkəmizin ərazi bütövlüyü daim birmənalı şəkildə dəstəklənmiş, habelə Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir. Bunu BMT Təhlükəsizlik Şurasının 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 nömrəli Qətnaməsinin 9-cu bəndində, eləcə də 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 nömrəli və 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli qətnamələrinin preambulasında öz əksini tapan “*Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda.....*” ifadəsi də təsdiq edir. Həmçinin, digər beynəlxalq təşkilatların qərarlarında, məsələn, İslam Konfransı Təşkilatının (hazırkı İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1993-cü il tarixli “Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə haqqında” 12/21P nömrəli Qətnaməsinin 3-cü bəndində Qarabağ məsələsinin dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınan sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinə hörmət əsasında həllinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, təşkilatın Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1996-cı il tarixli “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” 12/24P nömrəli Qətnaməsinin 4-cü bəndində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın bütün ərazilərindən, o cümlədən Laçın və Şuşa rayonlarından dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması qəti surətdə tələb edilir. Göründüyü kimi, sonuncu sənəddə Şuşa rayonunun adının xüsusi olaraq vurğulanması beynəlxalq birliyin Dağlıq Qarabağ Azərbaycan ərazisinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi birmənalı qəbul etdiyini göstərir. Çünki işğala qədər əhalisinin tam əksəriyyətinin azərbaycanlı olduğu Şuşa rayonu vaxtilə yaradılan və hazırda ermənilərin “müstəqil dövlət” donu geyindiriyi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibində olmuşdur.

Avropa İttifaqının “Dağlıq Qarabağda qarşıdan gələn “Prezident seçkiləri”nə dair” 2 avqust 2002-ci il tarixli Bəyannaməsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, Avropa İttifaqı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini təsdiq edir və bir daha bəyan edir ki, o, Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanımır. Bundan əlavə, Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat – GUAM-ın

¹⁷ Məmmədov İ.M. Azərbaycana qarşı Sumqayıt təxribatı – “Qriqoryanın işi”. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2013, s. 224-225.

sənədlərində də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığına əməl edilməsinin vacibliyi öz əksini tapmışdır.

Bu zaman Azərbaycanın beynəlxalq hüquqla müəyyən edilən ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi zamanı “*uti possidetis juris*” (yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin əvvəlki rejim tərəfindən onlara aid edilmiş ərazilərlə tanınması) prinsipinin tətbiqinin zəruriliyi də nəzərdən qaçmamalıdır¹⁸.

Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi. Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsinin təsbit edildiyi beynəlxalq sənədlər kimi “Beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli haqqında” 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyası, “Müharibədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında” 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, “Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında” 1988-ci il tarixli Bəyannamə və s. xüsusilə əhəmiyyətlidir.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın. 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktının 2-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər öz aralarında ortaya çıxan bütün mübahisə və ya münaqişələri onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər.

Müvafiq prinsip dövlətləri istənilən dövlətlərarası mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməyə çağırır. Tərəflər mübahisə edən zaman problemin dinc yolla tənzimlənməsindən imtina etmək hüququna malik deyildir. “Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında” 1988-ci il tarixli Bəyannamə isə mübahisələrin və təhlükəli vəziyyətlərin qarşısının alınmasına və ləğvinə görə dövlətlərin məsuliyyəti prinsipini nəzərdə tutur.

Bütövlükdə, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsipinin normativ məzmununa daxildir: dövlətlər öz mübahisələrini onların xarakterindən və mən-

¹⁸ Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Отв. ред. перевода А.И.Алиев, Т.И.Гусейнов. Баку, Издательство «Баки Университети», 2012, с. 58-60; Мирзоев Ф.С. Принцип *uti possidetis juris* в современном международном праве: теория и практика. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. Баку, 2008, с. 20-21; Novruzov Q.N. Müasir beynəlxalq hüquqda xalqların və millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə. Bakı, “Azər nəşr”, 2014, s. 65-75; Мустафаева Н.И. Принципы международного права и Нагорно-Карабахский конфликт. Монография. Баку, 2014, с. 28-29; Qasimov D.Q. Dağlıq Qarabağ və Kosovo: beynəlxalq hüquqi paralellərin aparılması mümkündürmü? Azərbaycanın baxış // “Strateji təhlil” jurnalı, 2010, № 1, s. 66.

şeyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər; dövlətlər öz aralarında olan mübahisələri həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə məcbur edilə bilməzlər; dövlətlər aralarında olan mübahisələrin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll etməlidirlər.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc yolla həlli ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini iki aspektdən qiymətləndirmək olar. Bunlardan birincisi sözügedən münaqişənin dinc yolla həllinin beynəlxalq qurumlar tərəfindən sadəcə dəstəklənməsi ilə bağlıdır. Bu kateqoriyaya daxil olan beynəlxalq təşkilatlar öz mövqelərini yalnız mübahisələrin dinc yolla həllinə tərəfdar olduqlarını bildirməklə kifayətlənmişlər. Bunun bariz nümunəsi kimi BMT Təhlükəsizlik Şurasının Kəlbəcərə və digər işğal olunmuş rayonların işğalına dair 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 nömrəli Qətnaməsinin 2-ci bəndində münaqişənin ATƏM-in Minsk Qrupunun sülh prosesi çərçivəsində həll edilməsi məqsədilə maraqlı tərəflər danışıqları dərhal bərpa etməyə və problemin sülh yolu ilə həllinə mane olan istənilən hərəkətlərdən çəkinməyə çağırılır. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ağdam və digər işğal olunmuş rayonların təcavüzünü pisləyən 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 nömrəli Qətnaməsinin 6-cı bəndində göstərilir ki, ATƏM-in Minsk Qrupunun münaqişənin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq üzrə davam edən söylərini bəyənir və hərbi əməliyyatların genişlənməsinin bu cəhdlər üçün doğurduğu pozucu nəticələri ilə bağlı ciddi narahatçılığını ifadə edir. Bununla yanaşı, həmin sənədin 8-ci bəndində maraqlı tərəflərə münaqişənin sülh yolu ilə həllinə mane olan hər cür hərəkətlərdən çəkinmək, habelə məsələnin yekun həllinə nail olmaq məqsədilə ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində və birbaşa əlaqələr vasitəsilə danışıqları davam etdirmək üçün çağırış xarakterli müddəə öz əksini tapmışdır. Həmçinin, BMT Təhlükəsizlik Şurası Sədrinin 26 aprel 1995-ci il tarixli Bəyanatında (S/PRST/1995/21) qeyd olunur ki, münaqişə tərəfləri dinc tənzimətə nail olmaq üçün əsas məsuliyyəti daşıyırlar. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc yolla həlli, eləcə də bu sahədə ATƏT-in Minsk Qrupunun mühüm rola malik olması BMT Baş Assambleyasının sənədlərində də, məsələn, “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı arasında əməkdaşlıq haqqında” 6 fevral 2003-cü il tarixli 57/298 nömrəli Qətnamədə (preambula və bənd 26-27), “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair” 14 mart 2008-ci il tarixli 62/243 nömrəli Qətnamədə (bənd 6) və s. öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, BMT Baş Katibinin “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair” 30 mart

2009-cu il tarixli Məruzəsində münaqişənin dinc yolla həlli (bənd 8) ilə yanaşı, 11-ci bəndində bu həllin digər mühüm elementinin regionun reabilitasiyası və iqtisadi inkişafı olduğu vurğulanmış, habelə bu addımın həyatın normallaşması, dinc yanaşı yaşamanın bərpası və iki icma arasında əməkdaşlığın inkişafı prosesi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi önə çəkilməmişdir. Bununla belə, qeyd olunan sənədin 13-cü bəndində isə münaqişənin yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və beynəlxalq çərçivədə tanınan sərhədlərinin pozulmazlığı, eləcə də Dağlıq Qarabağda erməni və azərbaycanlı icmaların dinc yanaşı yaşaması əsasında həll edilməsinin mümkünlüyü təsbit edilmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc yolla həlli ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin ikinci aspekti isə bu problemin həllində aktiv iştirak etməklə, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həllinin hər hansı üsulunun istifadəsinə səy göstərməkdən ibarətdir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsində əsas rol ATƏT-ə (keçmiş ATƏM) məxsusdur. 1994-cü ildə Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs haqqında razılıq əldə edildikdən sonra ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlandı. 1994-cü ilin dekabrın 5-6-da ATƏT-in Budapeştdə keçirilən Zirvə toplantısında “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi” barədə qərar qəbul olundu. 1997-ci ildə isə Fransa, Rusiya və ABŞ-dan ibarət ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlik institutu yaradıldı. Bundan əlavə, 1996-cı ildə Lissabon Zirvə Toplantısında ATƏT-in Minsk qrupu və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin əsasını təşkil etməli olan prinsipləri tövsiyə etdi, lakin Ermənistan bu prinsipləri qəbul etmədi və ATƏT-in 54 üzv-dövləti arasında bu təklifin əleyhinə səs verən yeganə dövlət oldu. Bundan sonra, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri sözügedən prinsipləri ehtiva edən bəyanatla çıxış etdi. Həmin prinsiplər bunlardır: Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyü; Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyinetmə hüququna əsaslanan sazişlə müəyyən olunmuş və ona Azərbaycan daxilində ən yüksək özünüidarəetmə statusu verən hüquqi statusu; Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə, o cümlədən nizamlaşmanın müddəalarını bütün Tərəflərin yerinə yetirəcəyi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəliklərə dair zəmanət.

Bununla belə, Lissabon Zirvə Toplantısında qəbul olunan prinsiplər hələ də öz realizəsini tapmamışdır. Sonradan ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin Bəyanatında qeyd olunmuşdur ki, “son iki il ərzində (*yəni 1994-1996-cı illər ərzində - müəl.*) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü məsələsinin həllində heç bir irəliləyiş əldə edilməmişdir. Mən təəssüflə qeyd edirəm

ki, məsələnin nizamlanması prinsiplərinə dair tərəflərin mövqelərinin yaxınlaşdırılması istiqamətində Minsk konfransı həmsədrlərinin söyləri uğurla nəticələnmedi”¹⁹.

Bütövlükdə isə beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Minsk Qrupu tərəfindən irəli sürülən bütün təkliflər Ermənistan tərəfindən beynəlxalq-hüquqi əsaslandırılmadan bu və ya digər formada müxtəlif bəhanələrlə rədd edilir. Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında münaqişənin həllinə nail olunması məqsədilə təşkil edilən birbaşa görüşlər də Ermənistanın hazırkı rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv fəaliyyəti nəticəsində uğursuzluqla nəticələnir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biridir və dövlətlərarası münasibətlərin əsasını təşkil edir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi insan hüquqları, əsas azadlıqları, demokratiya və qanunun aliliyini özündə ifadə etməklə, beynəlxalq xarakterə malikdir. Həmin prinsip ümumi formada BMT Nizamnaməsində təsbit edilmiş və sonradan ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında beynəlxalq hüququn əsas, ümumtəyan olmuş prinsiplərindən biri kimi əks olunmuşdur. Müvafiq sahədə qəbul edilmiş geniş beynəlxalq normativ-hüquqi baza bu prinsipin mövcudluğunu tamamilə şərtləndirmişdir. Bütövlükdə, insan hüquqlarının mühüm prinsipləri BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 1966-cı il tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt, 1966-cı il tarixli “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt, 1965-ci il tarixli “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiya, 1979-cu il tarixli “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında” Konvensiya, 1989-cu il tarixli “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyada və s. təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi, ilk öncə, BMT Nizamnaməsinin bir sıra müddəalarında təsbit edilmişdir. Belə ki, Nizamnamənin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilmişdir. Nizamnamənin 55-ci maddəsi isə insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq

¹⁹ Qarayev R.M. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında beynəlxalq təşkilatların qərarlarının əhəmiyyəti və beynəlxalq hüquq. Bakı, “Təknur”, 2012, s. 79-80.

bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə; iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa; irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə.

Ermənistan-Azərbaycan silahlı münaqişəsi, habelə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və torpaqlarımızın işğalı nəticəsində meydana çıxan insan hüquqları pozuntusunu üç aspektdən qiymətləndirmək olar. Pozuntunun birinci tərəfi silahlı münaqişə prosesində insanların – Azərbaycan vətəndaşlarının yaşamaq hüququnun pozulması ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, beynəlxalq sənədlərə uyğun olaraq, yaşamaq hüququ vətəndaş hüququ deyil, insana məxsus təbii hüquq olaraq təsbit edilmişdir. Fərdin yaşamaq hüququnun təmin edilməsi üçün şəxsin dövlətin vətəndaşı olması əsas şərt deyildir, məhz bu baxımdan beynəlxalq sənədlərdə yaşamaq hüququnun subyekt qismində *“hər kəs”*, *“hər bir insan”* göstərilir. Belə ki, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, hər bir kəsin yaşamaq hüququ vardır. 1966-cı il tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsində isə qeyd olunmuşdur ki, hər bir insanın ayrılmaz yaşamaq hüququ vardır. Eyni zamanda, bu hüququn qanunla qorunması və kimsənin özbaşına həyatdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyinə dair norma öz əksini tapmışdır. Sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin (*xüsusilə 6-cı maddənin*) əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, yaşamaq hüququ soyqırımı cinayəti ilə birbaşa olaraq əlaqələndirilmişdir. Belə ki, Paktın 6.3-cü maddəsinə əsasən, həyatdan məhrum etmə soyqırımı cinayətini yaradarsa, bu maddənin (yəni, 6-cı maddənin) hər hansı müddəası dövlətlərə “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il Konvensiyasının müddəalarına uyğun üzərinə götürdüyü hər hansı öhdəlikdən heç bir halda geri çəkilmək hüququ vermir. Hətta sözügedən maddənin şərh olunması ilə bağlı BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin “Paktın 6-cı maddəsinin təfsirinə dair” 30 aprel 1982-ci il tarixli 6 nömrəli Ümumi Rəyinin 2-ci bəndində qeyd edilmişdir ki, müharibə və digər kütləvi zorakılıq halları, hər şeydən öncə, bəşəriyyətin bəlasıdır və hər il minlərlə günahsız insanların həyatına son qoyur. Komitə hesab edir ki, dövlətlərin özbaşına insan itkilərinə gətirib çıxaran müharibə, soyqırımı aktları və digər kütləvi zorakılıq hərəkətlərinin qarşısını almaq kimi ali öhdəliyi vardır. Müharibə təhlükəsinin qarşısının

alınması, habelə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün onların göstərdiyi hər bir cəhd yaşamaq hüququnun qorunması üçün şərait və təminatı yaradardı. Bununla əlaqədar, Komitə 6-cı maddə ilə istənilən müharibə təbliğatının və ya zorakılığa təhrikin qadağan olunduğu 20-ci maddə arasında xüsusilə qarşılıqlı əlaqənin olduğu qənaətinədir. Göründüyü kimi, Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin və erməni silahlı birləşmələrinin Xocalı şəhərində və Azərbaycanın digər ərazilərində törətdikləri soyqırımı cinayətləri həm də yaşamaq hüququnun pozuntusu kimi qiymətləndirilməlidir. Doğrudur, Ermənistan istər “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 1966-cı il Beynəlxalq Paktına, istərsə də “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il Konvensiyasına 23 iyun 1993-cü ildə, yəni hadisələrin baş verməsindən sonra qoşulduğuna dair iddia ilə çıxış edə və məsuliyyəti boynundan ata bilər. Lakin bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, XX əsrin 90-cı illərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətinə yol verərkən Ermənistan artıq müstəqil dövlət olmuşdur. Belə ki, 21 sentyabr 1991-ci ildə keçmiş SSRİ-nin ərazisini tərk etmək və dövlət müstəqilliyi əldə etmək barədə referendum keçirmiş, 23 sentyabr 1991-ci ildə Ermənistan Ali Soveti referendumun nəticələrini təsdiq etmişdir. Nəticədə 25 sentyabr 1991-ci ildə “Müstəqil dövlətçiliyin əsasları haqqında” Ermənistanın Konstitusiyası qəbul olunmuşdur. Bütün bu faktlar həmin dövrdə Ermənistanın müstəqil dövlət olaraq soyqırımı cinayəti törətməsi faktını tam şəkildə sübut edir. Digər tərəfdən, Ermənistanın “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il Konvensiyasına qoşulmaması onu məsuliyyətdən azad etmir. Çünki 1948-ci il Konvensiyasında sadalanan öhdəliklər beynəlxalq ümumi hüququn bir hissəsidir və dünyanın bütün dövlətləri tərəfindən məhz beynəlxalq-hüquqi adət kimi tanınır. Hətta BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qeyd-şərtlər haqqında*” Məşvərətçi Rəyində (1951) və “*“Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın tətbiqinə dair Bosniya və Herseqovina Serbiya və Monteneqroya qarşı*” işi (2007) üzrə qərarında qeyd edilmişdir ki, sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin əsas müddəaları beynəlxalq adət hüququ kimi hamılıqla tanınmışdır²⁰.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin baxdığı işlər üzrə formalaşmış presentə uyğun olaraq, silahlı münaqişə zamanı insanların öldürülməsi, xüsusilə mülki əhalinin qətlə yetirilməsi “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsinin (yaşamaq hüququ)

²⁰ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2012, s. 22.

pozuntusu kimi qiymətləndirilir. Hətta Konvensiyanın 15.2-ci maddəsində göstərilmişdir ki, qanuni hərbi əməliyyatlar nəticəsində ölüm halları istisna olmaqla, fəvqəladə hallar zamanı öhdəliklərdən geri çəkilmə 2-ci maddənin müddəalarına uyğun olmayan tədbirlərin görülməsinə əsas vermir. Başqa sözlə, müharibə dövründə törədilərək ölümlə nəticələnmiş və beynəlxalq humanitar hüquqa zidd olan əməllər *ipso facto* həm də Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozuntusudur²¹.

Bütövlükdə, beynəlxalq sənədlərlə mülki əhalinin qətli və ya onların ölümünə gətirib çıxara biləcək şəraitin yaradılması tamamilə qadağandır. Məhz bu baxımdan, Ermənistan tərəfindən silahlı münaqişə və təcavüz zamanı heç bir hərbi zərurət olmadan mülki əhalinin qətlə yetirilməsi və nəticədə yaşamaq hüququnu pozması bilavasitə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin preambulasında təsbit olunan *“insan hüquqlarına etinasızlıq və hörmətsizliyin bəşəriyyətin vicdanını hiddətləndirən barbar hərəkətlərə gətirib çıxarması”* müddəasının təsdiqi, habelə *“Mülki və siyasi hüquqlar haqqında”* Beynəlxalq Paktın preambulasında qeyd edilən *“Bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə məxsus ləyaqətin, bərabər və ayrılmaz hüquqların tanınması bütün dünyada azadlıq, ədalət və sülhün əsasıdır”* və *“İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında”* Avropa Konvensiyasının preambulasında göstərilən *“Dünyada ədalətin və sülhün əsası olan və riayət edilməsi başlıca olaraq..... insan hüquqlarını hamının anlaması və riayət etməsi ilə təmin olunan əsas azadlıqlar”* müddəalarının isə inkar edilməsi deməkdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı beynəlxalq cinayətləri törətməsi kontekstində insan hüquqlarının pozulmasının ikinci tərəfi təcavüz, deportasiya və etnik təmizləmə nəticəsində çoxsaylı qaçqınların və məcburi köçkünlərin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Bununla bağlı məsələlər müxtəlif beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərdə də ətraflı təsbit edilmişdir. Belə ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ağdam və digər işğal olunmuş rayonların işğalını pisləyən 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 nömrəli Qətnaməsinin 12-ci bəndində, işğal olunmuş ərazilərdən işğalçı qüvvələrin qoşunlarının çıxarılması və münaqişənin sülh danışıqları vasitəsi ilə həll olunmasına dair 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 nömrəli Qətnaməsinin 11-ci bəndində, habelə hərbi əməliyyatların yenidən başlanması ilə nəticələnən tərəflər arasında əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını, xüsusilə Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğal edilməsini, dinc əhaliyə qarşı hücumları və Azərbaycanın ərazisinin bombardman edilməsini pisləyən 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nöm-

²¹ Korff D. The right to life. A guide to the implementation of article 2 of the European Convention on Human Rights. Strasbourg, 2006, p. 55.

rəli Qətnaməsinin 7-ci bəndində BMT Baş Katibindən və aidiyyəti beynəlxalq qurumlardan zərər çəkmiş mülki əhaliyə təcili humanitar yardımın göstərilməsi, eləcə də qaçqınlara və məcburi köçkünlərə təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə öz evlərinə qayıtmağa köməklik edilməsi xahiş olunur. Bundan əlavə, BMT Baş Assambleyasının 20 dekabr 1993-cü il tarixli “Azərbaycanda qaçqınlara və məcburi köçkünlərə fəvqəladə beynəlxalq yardıma dair” 48/114 nömrəli Qətnaməsində çoxlu sayda mülki şəxslərin yerdəyişməsi ilə əlaqədar ciddi narahatlıq ifadə olunmuşdur. Sözügedən beynəlxalq sənədin əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, preambulasında ilk dəfə olaraq Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanda qaçqınların və məcburi köçkünlərin sayının 1 milyon keçdiyi təsdiq edilmişdir. Həmçinin, mövcud problemin həlli məqsədilə Qətnamədə bir sıra müddəalar nəzərdə tutulmuşdur: Azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin ciddi probleminə beynəlxalq birliyin ictimaiyyətinin diqqətinin cəlb olunması və onların səfərbərliyinin təmin edilməsində BMT Katibliyinin rolunun xüsusilə vurğulanması; Azərbaycanlı qaçqınlara və məcburi köçkünlərə adekvat və kifayət qədər maliyyə, tibbi və maddi yardım göstərilməsi üçün bütün dövlətlərə, BMT-nin təsisatları və proqramlarına, ixtisaslaşmış qurumlara, digər hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarına müraciət edilməsi; məqsədmüvafiq hesab edilən təqdirdə, nəzərə alınması məqsədilə, beynəlxalq maliyyə institutları, habelə BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları və proqramlarının azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin xüsusi ehtiyaclarının onların rəhbər orqanlarının diqqətinə çatdırılması və BMT Katibliyində təqdim olunan hesabatlarla daxil edilməsi üçün dəvət olunması; Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı ümumi vəziyyətin araşdırılmasının BMT Baş Katibinə həvalə olunması və zərurət olduğu təqdirdə öz xeyirxah xidmətlərini təqdim etmək; Azərbaycanda olan qaçqın və məcburi köçkünlər üçün başlıca xidmətlərin gücləndirilməsi və artırılması məqsədilə, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığından BMT-nin müvafiq təsisatları və hökumətlərarası, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə səylərinin davam etdirilməsinin xahiş olunması.

İslam Konfransı Təşkilatının (hazırkı İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 23-cü sessiyasının (Konakri, 1995) Yekun Kommunikesinin 76-cı bəndində Azərbaycanın ərazisində bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünlərin olması ilə bağlı humanitar problemlərin kəskinliyi ilə bağlı narahatçılıq ifadə olunmuşdur. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2005-ci il tarixli “ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən araşdırılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında” 1416 nömrəli Qətnaməsinin 2-ci bəndində üzv-dövlət (*yəni Ermənistan – müəl.*) tərəfindən xarici ərazinin (*yəni, Azərbaycan ərazisinin – müəl.*) işğalının həmin dövlətin Avropa Şurasının üzvü kimi öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin ciddi şəkildə po-

zuntusu olduğu xatırladılır, habelə münaqişə ərazisindən köçkün düşmüş şəxslərin öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtması hüququ bir daha təsdiq olunur. İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının XIII İslam Zirvə Konfransının (2016, İstanbul) “İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı – 2025” adlı Fəaliyyət Proqramının 2.4.3-cü bəndində Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmış azərbaycanlı əhəlinin evlərinə qayıtması üçün onların ayrılmaz hüququnu təmin etməyə çağırılır. Həmin tədbirdə qəbul olunmuş “Ədalət və sülh üçün birlik və həmrəylik haqqında” Bəyannamənin preambulasında qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı məsələyə daha geniş kontekstdə yanaşıaraq, ərazilərində silahlı münaqişə, vətəndaş müharibəsi və istila nəticəsində evlərini tərk etmiş milyonlarla müsəlman qaçqınların çəkdiyi dözülməz əzablardan təəssüf hissi ifadə olunur.

Azərbaycanlı qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz doğma yurd-yuvalarını tərk etməsi problemin bir tərəfi sayılsa da, onun ikinci tərəfini həmin şəxslərin beynəlxalq sənədlərlə nəzərdə tutulan insan hüquqları və azadlıqlarının Ermənistan tərəfindən pozulması təşkil edir. Belə ki, Ermənistanın təcavüzü və güc tətbiqi nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin bütövlükdə mülkiyyət hüququ pozulmuş, onlar arasında işsizliyin sayı artmaqla əmək hüququnun realizəsi imkanları aşağı düşmüş, yaşadıkları ərazilərlə bağlı və ya bundan irəli gələn mövcud hüquqları Ermənistan tərəfindən kobud şəkildə tapdalanmışdır. Bundan əlavə, heç bir normal istilik, elektrik enerji təchizatı, sanitariya-gigiyena şəraiti olmayan qaçqın və məcburi köçkün məskənlərində doğulan uşaqların, onların valideynlərinin sağlamlığı təhlükə altında qalmışdır. Doğrudur, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı nəticəsində mövcud problemlər aradan qaldırılmış və qaldırılmaqda davam edir, həmin şəxslərin lazımi şəraitlə təmin olunması və bütün subyektiv imkanlarından maneəsiz, yetərinə və ləyaqətlə istifadə etmələri üçün hər cür imkan yaradılır. Hətta mövcud məsələ beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən və ya onlar qarşısında daim qaldırılmış, eləcə də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin baxış predmeti olmuşdur. Belə ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı insan hüquqlarının pozulması üzrə müzakirələrin aparılması məqsədilə Avropa Şurası Parlament Assambleyasının üzvləri tərəfindən Assambleya qarşısında qaldırılan çoxsaylı vəsatətlər (məsələn, “Ermənistan və Dağlıq Qarabağda həbs edilmiş hərbi əsirlər və girovlar”, “Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin “Avropada təhsil sahəsində gələcək İnkişaf Proqramı” çərçivəsində təhsil almaq haqqı”, “Azərbaycanda qaçqın qadın və uşaqların humanitar vəziyyəti”, “Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində tarixi qəbiristanlıqların dağıdılması və ermənilər tərəfindən yeni daimi “qəbiristanlıqları”nın yaradılması”, “Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında insan hüquqlarının bərpa

edilməsi” və s.) bunun bariz nümunəsidir. Həmçinin, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Böyük Palatasının “Çıraqov və digərləri Ermənistan qarşı” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2015) 213-cü bəndində göstərilmişdir ki, ərizəçilərin əmlakdan və evlərindən istifadə etmək imkanının davamlı surətdə rədd edilməsi ilə əlaqədar 1 nömrəli Protokolun 1-ci maddəsinin (mülkiyyətin müdafiəsi) və Konvensiyanın 8-ci maddəsinin (şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ) pozulması Məhkəmə tərəfindən artıq müəyyən edilmişdir. Buna görə, onların şikayətləri 13-cü maddənin (səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ) məqsədləri üçün “əsassız” deyildir. 214-cü bəndə əsasən, Məhkəmə bir daha təsdiq edir ki, cavabdeh Hökumət (*yəni Ermənistan hökuməti – müəl.*) ərizəçilər üçün onların Konvensiyaya əsasən şikayətləri ilə bağlı əvəzi ödəmək qabiliyyətində olan və əğlabatan perspektivləri olan hüquqi müdafiə vasitəsinin mümkün olmasını sübut etmək vəzifəsini yerinə yetirə bilməmişdir. Eyni səbəblərə görə, Məhkəmə müəyyən edir ki, ərizəçilərin Laçın rayonunda əmlakları və evlərindən istifadə etmək imkanının rədd edilməsi ilə əlaqədar səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri mövcud olmamışdır. Beləliklə, Məhkəmə qənaətə gəlmişdir ki (bənd 215), ərizəçilərin Konvensiyanın 13-cü maddəsinə əsasən hüquqlarının pozulması baş vermiş və baş verməkdə davam edir, buna isə Ermənistan cavabdehdir. Bununla yanaşı, qərarın 207-ci bəndində Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, 1 nömrəli Protokolun 1-ci maddəsi üçün təqdim edilmiş səbəblərlə eyni olan səbəblərə görə, ərizəçilərin öz evlərindən istifadə etmək imkanının rədd edilməsi onların şəxsi və ailə həyatına, habelə evlərinə hörmət hüququ ilə əsassız müdaxiləni təşkil edir. Nəticə etibarilə (bənd 208), Məhkəmə hesab edir ki, ərizəçilərin Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsasən hüquqlarının pozulması baş vermiş və baş verməkdə davam edir, məhz buna görə də Ermənistan cavabdehlik daşıyır.

Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində insan hüquqlarının pozuntusunun üçüncü aspekti isə Azərbaycan vətəndaşlarının silahlı münaqişə nəticəsində əsir və girov götürülməsi, habelə itkin düşməsi nəticəsində onlara məxsus subyektiv imkanların realizəsindən kobudcasına məhrum edilməsi ilə bağlıdır. Hətta Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş şəxslərlə bağlı statistik məlumatlara diqqət yetirdikdə, onların sayının kifayət qədər çox və dəhşətli olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 1 fevral 2018-ci ilə olan rəsmi məlumatına görə qeydiyyatdan keçən itkin düşmüş şəxslərin sayı 3875 nəfərdir ki, onlardan 3165 nəfəri hərbi, 710 nəfəri isə mülki şəxsdir. İtkin düşmüş şəxslərdən 67 nəfərini uşaqlar (23 nəfər qız, 44 nəfər oğlan), 265 nəfərini qadın-

lar, 326 (o cümlədən 166 qadın) nəfərini isə qocalar təşkil edir. Bununla yanaşı, 871 nəfərin əsir-girov götürülməsi barədə məlumat mövcuddur ki, onlardan 602 nəfərini hərbi, 269 nəfərini mülki şəxs təşkil edir. Həmin şəxslərin 29 nəfəri uşaqlar (7 nəfər qız, 22 nəfər oğlan), 98 nəfəri qadınlar, 113 nəfəri (o cümlədən 64 nəfər qadın) isə qocalardan ibarətdir²². Bu rəqəmlər təkcə onların əsir-girovluqda olması və ya itkin düşməsinə ifadə etmir, eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, erməni əsirliyində olan yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşının beynəlxalq hüquq normaları ilə malik olduqları insan hüquqları (məsələn, yaşamaq hüququ, işgəncələrdən müdafiə hüququ, kələliyin və məcburi əməyin qadağan olunması hüququ, ayrı-seçkilikdən müdafiə hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ və s.) kobudcasına, sisteməlik və genişmiqyaslı şəkildə pozulmuşdur. Bunu yaş, cinsi, sağlamlığı və digər əlamətlərinə fərq qoymadan erməni əsirliyində olan Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədilən kifayət qədər müxtəlif hüquq pozuntuları faktları da sübut edir. Bu sahədə istənilən faktlara nəzər saldıqda (*nəzərə almaq lazımdır ki, ermənilər tərəfindən törədilmiş belə faktlar saysız-hesabsızdır*) açıq-aşkar şəkildə belə qənaətə gəlmək olur ki, əsir-girov və itkin düşmüş şəxslərə, o cümlədən yaralılara və xəstələrə qarşı ermənilərin rəftarı və davranışı beynəlxalq hüquq normalarının ciddi şəkildə pozuntusudur. Belə ki, “Döyüşən silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” 1949-cu il I Cenevrə Konvensiyasının 12-ci maddəsinə uyğun olaraq, münaqişədə iştirak edən tərəfin hakimiyyəti altına düşdükdə yaralılara və xəstələrə cins, irq, milli mənsubiyyət, dini etiqad, siyasi əqidə və ya digər oxşar meyarlara görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan humanist rəftar və qayğı göstərilməlidir, onların həyatına və şəxsiyyətinə hər hansı qəsd qəti qadağandır, xüsusilə, onlar öldürülməməli və ya məhv edilməməli, işgəncəyə məruz qalmamalı, bioloji təcrübələrdən keçirilməməli, tibbi yardımdan və qulluqdan qəsdən məhrum edilməməli, xəstələnmələrinə və infeksiya ilə yoluxmalarına bilərəkdən şərait yaradılmamalıdır. Yalnız təxirəsalınmaz müalicə məqsədilə tibbi yardım göstərilməsinin növbəliyində üstünlüklərə yol verilə bilər. Qadınlarla onların cinsi nəzərə alınmaqla rəftar edilməlidir.

Bundan əlavə, geniş faktları özündə birləşdirən hərbi əsirlərlə qəddar davranış və rəftar öz-özlüyündə erməni silahlı qüvvələrinin deyil, birbaşa şəkildə Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin meydana çıxmasını şərtləndirir. Eyni zamanda, hərbi əsirlərə qarşı işgəncə, digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və ya davranışlar “Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında”

²² <http://www.human.gov.az/az/view-page/27/əsir%2c+girov+və+itkin+düşmüşlər#.wptl5qh9vc8>

1949-cu il III Cenevrə Konvensiyasının tam şəkildə pozuntusu sayılmalıdır. Hətta həmin beynəlxalq-hüquqi sənədin 12-ci maddəsinə görə, hərbi əsirlər onları əsir götürmüş ayrı-ayrı şəxslərin və ya hərbi hissələrin deyil, düşmən dövlətin ixtiyarında olurlar. Ayrı-ayrı şəxslərin üzərinə düşə bilən məsuliyyətdən asılı olmayaraq, əsrilikdə saxlayan dövlət hərbi əsirlərlə rəftara görə məsuliyyət daşıyır. Bundan başqa, həmin beynəlxalq sənədin 13-cü maddəsində qeyd edilir ki, hərbi əsirlərlə hər zaman humanist rəftar edilməlidir. Əsirlikdə saxlayan Dövlətin öz ixtiyarında olan hərbi əsirin ölümünə səbəb olan və ya hərbi əsirin səhhəti üçün ciddi təhlükə yaradan bu və ya digər qanunsuz hərəkəti və ya hərəkətsizliyi qadağandır və Konvensiyanın kobud şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilir. Xüsusən, heç bir hərbi əsir onun tibbi, stomatoloji və ya xəstəxana müalicəsi ilə bağlı mülahizələr və onun maraqları baxımından özünü doğrultmayan fiziki xəsarətə və ya hər hansı xarakterli tibbi və ya elmi təcrübəyə məruz qoyula bilməz. Eyni zamanda, hərbi əsirlər hər zaman zorakılıq əməllərindən və ya hədələnməkdən, təhqirlərdən və kütlənin marağından qorunmalıdırlar. Hərbi əsirlər barəsində qisas tədbirləri görülməsi qadağandır.

Ermənistanın girovluğunda olan qadın və uşaqlara münasibətdə ciddi hüquqa-zidd əməllərə yol verilməsi həm də 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olunan və beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının himayəsinə həsr edilən Protokolun (yəni, I Əlavə Protokolun) müddələrinin pozuntusu sayılmalıdır. Belə ki, I Əlavə Protokolun 76-cı maddəsinə əsasən, qadınlara xüsusi hörmət göstərilir, onlar xüsusilə zorlanmaqdan, fahişəliyə məcbur edilməkdən və bu kimi başqa nalayiq qəsdlərdən müdafiə edilirlər. Sözügedən sənədin 77-ci maddəsində isə qeyd olunmuşdur ki, uşaqlara xüsusi hörmət göstərilir və onların hər hansı nalayiq qəsdlərdən müdafiəsi təmin edilir. Münaqişədə iştirak edən tərəflər uşaqları onların yaşına və ya hər hansı başqa səbəbə görə tələb olunan müdafiə və köməklə təmin edirlər.

Bununla yanaşı, 1984-cü il tarixli “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza əleyhinə Konvensiya”nın 2.2-ci maddəsində təsbit olunmuş “*Müharibə və ya müharibə təhdidi şəraitinin, daxili siyasi qeyri-sabitlik və ya hər hansı digər fəvqəladə vəziyyətin olmasından asılı olmayaraq, heç bir müstəsna hal işgəncəyə bəraət qazandırmaq üçün istifadə olunma bilməz*” ifadəsi də əsir və girovlara qarşı rəftar və davranışlarla bağlı Ermənistanın beynəlxalq hüquq normalarının ciddi pozuntusuna yol verməsini bir daha təsdiq edir.

Xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyənətmə prinsipi. Xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyənətmə prinsipi beynəlxalq hüququn mühüm prinsipi kimi BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra öz inkişafını tapmışdır. BMT Nizamnaməsində, habelə “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq

Pakt”da, daha sonra “Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında” 1960-cı il tarixli Bəyannamədə xalqların özünü müəyyən etməsi hüququ ən mühüm və başlıca müddəalardan biri kimi müəyyən edilmişdir. “Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında” 1960-cı il tarixli Bəyannamədə xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünümüəyyən etmə prinsipinin məzmunu “xalqın öz ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolunu maneəsiz seçmək hüququnun təsdiqi” kimi açıqlanmışdır. Bu sənədlə dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hər cür cəhdin BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmış məqsəd və prinsiplərlə bir araya sığmadığı da ehtiva olunmuşdur. BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 2625 nömrəli Bəyannaməsində göstərilir ki, xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyən etmə prinsipinin həyata keçirilməsi zamanı Bəyannamənin heç bir müddəası suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinin qismən və ya tamamilə pozulmasına, onların bölünməsinə yönəlmiş hərəkətləri müdafiə etmək, onlara razılıq kimi tövsif edilə bilməz. ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında da xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyən etmə prinsipi iştirakçı-dövlətlər tərəfindən BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn müvafiq, o cümlədən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid olan normalarına uyğun hərəkət edərək həyata keçiriləcəyi öz ifadəsini tapmışdır. Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında” 1995-ci il Çərçivə Konvensiyasının preambulasında da milli azlıqların hüquqlarının dövlətin ərazi bütövlüyü təmin olunmaqla həyata keçirilməsinin zəruriliyi xüsusi qeyd olunur. 21-ci maddədə birbaşa göstərilir ki, həmin Çərçivə Konvensiyasının heç bir müddəası dövlətin suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə zidd tövsif edilə bilməz. Analoji müddəa “Regional dillər və ya azlıqların dilləri haqqında” 1992-ci il tarixli Avropa Xartiyasının 5-ci, habelə “Yerli xalqların hüquqları haqqında” 2007-ci il BMT Bəyannaməsinin 46-cı maddələrində də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyən etmə prinsipi dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi ilə sıx bağlıdır, bu hüququn həyata keçirilməsi dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə uzlaşmaqla mövcud dövlətin parçalanması üçün heç vaxt əsas olmamalıdır.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində qarşı tərəfin Dağlıq Qarabağla əlaqədar məsələni xalqların özünümüəyyən etmə hüququ kimi xarakterizə etməsinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, birincisi, beynəlxalq hüquq milli və ya etnik azlıqlara ayrılmaq hüququ vermir. İkincisi, nəinki birbaşa, hətta əlavə və dolaylı sesessiyaya qoyulan qadağa beynəlxalq hüququn dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin po-

zulmazlığı prinsiplərinin tətbiqindən irəli gəlir. Nəhayət, üçüncüsü, Dağlıq Qarabağla bağlı problemə gəldikdə, həmin ərazinin ayrılması faktına görə aparılan müharibə özünüməyyənetmə hüququ kimi deyil, mahiyyət etibarilə, Dağlıq Qarabağ ətrafında yeni hərbi əməliyyatların başlanmasını göstərən və beynəlxalq hüququn pozuntusu sayılan sesessiya kimi qiymətləndirilməlidir²³. Bu məsələnin xalqların özünüməyyənetmə prinsipinin təsdiqi deyil, əksinə, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinin pozuntusu olduğunu göstərən faktlardan biri də həmin ərazidə formalaşdırılan “qondarma dövlət”in Ermənistanla “sıx bağlılığa” malik olmasıdır. Bunu Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin yerləşdirilməsi, hər iki tərəfin yüksək hərbi komandanlıqlarının mütəmadi şəkildə “mübadiləsinin” həyata keçirilməsi, ssuda verilməsi vasitəsilə qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın büdcəsinin əsas hissəsinin Ermənistan tərəfindən maliyyələşdirilməsi (bəzi mənbələrə görə, bu hazırda qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” büdcəsinin 50%-ni təşkil edir; münaqişənin ilk illərində isə bu pay 90% şəkildə özünü bürüzə vermişdir²⁴), Ermənistan və qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın valyutalarının uyğunluğu və s. bilavasitə sübut edir. Bunun bariz nümunəsi kimi Avropa Şurası Parlament Assambleyasının üzvü, Siyasi Məsələlər üzrə Komitənin məruzəçisi, britaniyalı deputat Devid Atkinsonun “ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən araşdırılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” mövzusunda tərtib etdiyi 19 noyabr 2004-cü il tarixli hesabatının izahedici qeyd hissəsinin 6-cı bəndindəki *“Azərbaycan daxilindəki yerli ermənilərdən başqa, Ermənistandan olan ermənilər də Dağlıq Qarabağ regionundakı silahlı döyüşdə iştirak etmişlər. Bu gün Ermənistan Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf rayonlarda əsgərlər yerləşdirib, region əhalisi Ermənistan pasportlarına malikdir və Ermənistan hökuməti bu əraziyə irihəcmli büdcə ehtiyatları ötürür”* ifadəsini göstərmək olar. Bundan əlavə, izahedici qeydin Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycan ərazisinin tərkib hissəsi olması barədə müddəanı özündə ehtiva edən 5-ci bəndindəki *“Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi... özünüməyyənetmə hüququna iddia edir. Onlar Ermənistan tərəfindən dəstəklənir”* cümləsindəki *“Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi”* ifadəsi xalqların özünüməyyənetmə prinsipinin realizəsi imkanlarını bir daha tamamilə alt-üst edir²⁵. Analoji müddəanın beynəlxalq sənəddə təsdiqi kimi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 nömrəli Qətnamə-

²³ Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014, с. 156.

²⁴ Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Отв. ред. перевода А.И.Алиев, Т.И.Гусейнов. Баку, Издательство «Баку Университети», 2012, с. 158-159.

²⁵ www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-XrefViewHTML.asp?FileID=10733&lang=en

sinin 9-cu, 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli Qətnaməsinin 2-ci bəndlərində ifadə olunan “Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun erməniləri” müddəasının xüsusilə vurğulanması zəruridir. Göründüyü kimi, BMT-nin sənədlərdə və digər beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında “Dağlıq Qarabağ xalqı” ifadəsindən deyil, “Dağlıq Qarabağ erməniləri” və ya “Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi” terminindən istifadə olunur, Dağlıq Qarabağ isə Azərbaycanın tərkib hissəsi olaraq göstərilir. Bu isə öz-özlüyündə BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 2625 nömrəli Bəyannaməsinin xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyənətmə prinsipinin həyata keçirilməsinin dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi ilə uzlaşdırılmasına yönəlmiş müddəasının tam təsdiqidir. Beləliklə, dövlətə məxsus digər əlamətlərin (məsələn, suverenlik və s.) qeyri-mövcudluğu²⁶, habelə “Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında” 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasının 1-ci maddəsində sadalanan meyarların olmaması və nəhayət, qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmaqla yaradılması “ermənilər tərəfindən özünümüəyyənətmə prinsipinə ərazi bütövlüyünü pozmaq hesabına nail olmaq cəhdi” kimi qiymətləndirilməlidir.

Digər tərəfdən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın elan edilməsi keçmiş SSRİ-nin 3 aprel 1990-cı il tarixli “İttifaq Respublikasının SSRİ tərkibindən çıxması ilə bağlı məsələlərin həlli haqqında” Qanunu ilə əsaslandırılmışdır. Bir məsələni unutmamaq olmasın ki, sözügedən qanunvericilik aktı SSRİ Konstitusiyasının 72-ci maddəsinə əsaslanmaqla, yalnız hər hansı bir ittifaq respublikasının SSRİ tərkibindən sərbəst çıxmaq hüququnu özündə ehtiva edirdi. Həmin sənəddə bu hüququn realizəsi üçün müvafiq prosedurların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bu baxımdan, xalqların özünümüəyyənətmə hüququnun məhdudlaşdırıldığı bu Qanuna ermənilərin istinad etməsi qərribə görünür. Çünki 3 aprel 1990-cı il tarixli SSRİ Qanununun mətni nəzərdən keçirilərkən erməni tərəfinin dəlillərinin perspektivsizliyi tam aydın şəkildə müəyyən edilir, yüksək rütbəli erməni məmurların adətən bütün bəyanatları üçün səciyyəvi olan bir sıra ziddiyyətlər və faktoloji qüsurlar daxil olmaqla, bütün əsaslandırılmaların “boş və mənasız”lığı aydın şəkildə özünü büruzə verir²⁷.

²⁶ Алиев Н.Г. Международное право и Нагорно-Карабахский конфликт. Москва, Вече, 2013, с. 44-48.

²⁷ Novruzov Q.N. Müasir beynəlxalq hüquqda xalqların və millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə. Bakı, “Azərneşr”, 2014, s. 145-149; Алиев Н.Г. Международное право и Нагорно-Карабахский конфликт. Москва, Вече, 2013, с. 38-44.

Bundan əlavə, ermənilər Dağlıq Qarabağ regionu ilə bağlı məsələyə xalqların özünü müəyyənləşdirmə prinsipinin tətbiqini əsaslandırmaq üçün əksərən BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin 22 iyul 2010-cu il tarixli “Kosovoya münasibətdə müstəqilliyin birtərəfli elan edilməsinin beynəlxalq hüquqa uyğunluğuna dair” Məşvərətçi Rəyinə istinad edirlər. Lakin sözügedən sənədin yekdilliklə qəbul edilməməsi, hələ də indiyə qədər onun müddəalarının beynəlxalq-hüquqi doktrinada geniş tənqidə məruz qalması, BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarlarından fərqli olaraq məşvərətçi rəylərin hüquqi öhdəlik və presedent yaratmaması və s. amillər mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, Məhkəmənin sesessiya hüququnun mövcud olub-olmaması məsələsinə baxmaqdan imtina etməsi, habelə beynəlxalq hüquqda və BMT Təhlükəsizlik Şurasının təcrübəsində müstəqilliyin elan edilməsinin qanuni və ya qeyri-qanuniliyinə dair ümumi qayda, yaxud yanaşmanın mövcud olmadığı qənaətinə gəlməsi iş üzrə maraqlı məqamlardan sayılmalıdır. Həmçinin, Məhkəmə belə nəticəyə gəlmişdir ki, müstəqilliyin elan edilməsinin qeyri-qanuniliyi onun birtərəfli xarakterindən irəli gəlir, bununla belə müvafiq halın (yəni müstəqilliyin elan edilməsinin) gücdən qanunsuz istifadə, yaxud beynəlxalq ümumi hüquq normalarının, xüsusilə onun imperativ xarakterli (jus cogens) normalarının yolverilməz pozuntusu faktı ilə əlaqədardır²⁸.

Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnmək prinsipi.

Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnmək prinsipinin normativ əsası öz əksini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində tapmışdır. Belə ki, qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər. Bu sahədə mühüm sənədlər kimi “Müharibədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında” 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, “Təcavüzün tərfi haqqında” BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş 1974-cü il tarixli Qətnamə, “Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” 1987-ci il tarixli BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş Bəyannamə və s. qeyd edilməlidir. Hətta “Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında” 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasının

²⁸ Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бураго, 2014, с. 109-113; Mammadov R.F., Ismayilova A.N., Valiyeva G.M., Hajiyev J.M. The principle of self-determination in practice of Armenian separatists and international law. Baku, Printing-house “Sada”, 2011, p.194-206.

11-ci maddəsində güc vasitəsilə, o cümlədən silah tətbiq etməklə, diplomatik nümayəndəliyə təhdid törətməklə, yaxud digər effektiv məcburetmə tədbiri həyata keçirməklə ərazinin ələ keçirilməsinin və ya xüsusi üstünlüyün tanınmasına dair dövlətlərin öhdəliyi təsbit olunmuşdur.

BMT Nizamnaməsi yalnız iki halda güc tətbiqi və ya güc tətbiq etməklə hədələmə imkanını nəzərdə tutur: birincisi, sülhə təhlükə, sülhün istənilən şəkildə pozulması və ya təcavüz aktı hallarında Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən (VII fəsil); ikincisi, Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün zəruri tədbirlər qəbul etməsinə kimi silahlı hücum zamanı özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi (maddə 51). 1974-cü ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş “Təcavüzün tərifi haqqında” Qətnamə ilə təcavüz aktlarını ifadə edən hərəkətlərin siyahısı göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə daxildir (BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi). Lakin məlum olduğu kimi, siyasi mülahizələr üzündən çoxsaylı təcavüz aktlarının, birbaşa basqın faktları da daxil olmaqla, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qarşısı alınmamış və təcavüz edən dövlətlər hələ də beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməmişdir. Buna ən bariz misal kimi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi açıq-aşkar təcavüz aktları nəticəsində dövlətimizin ərazisinin iyirmi faizindən çoxunun işğal olunması göstərilə bilər. Təəssüflər olsun ki, münaqişə ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurasının çıxardığı dörd qətnamənin heç biri (822, 853, 874, 884) bu günə qədər yerinə yetirilməmişdir (*Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı beynəlxalq hüququn pozuntusu kimi gücün tətbiqinə və nəticədə beynəlxalq cinayət olaraq təcavüzə yol verməsi ilə bağlı məsələlər ayrıca olaraq II hissədə ətraflı təhlil edilmişdir*).

Güç tətbiq etməmək prinsipinin aydınlaşdırılması üçün özünümüdafiə hüququ anlayışı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Özünümüdafiə hüququ zəruri hallarda istifadə olunmalıdır və həyata keçirilən tədbirlər mütənasib olmalıdır. Bu tədbirlər təcavüz üçün müəyyən olunan çərçivələrdən kənara çıxmamalıdır. BMT Nizamnaməsi (51-ci maddə) nəinki fərdi, eləcə də hücumə məruz qalan dövlətin xahişi ilə kollektiv özünümüdafiə hüququnu nəzərdə tutur. Qeyd edilənlər nəinki Ermənistanın, hətta qondarma və separatçı “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın özünümüdafiə hüququna heç bir halda əsas vermir. Çünki, hətta “mübahisəli” ərazi hesab edilən Dağlıq Qarabağdan başqa, Azərbaycanın digər ərazilərinin (Dağlıq Qarabağ regionuna daxil olmayan və ona bitişik 7 - Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1, Tərtər rayonunun 13 və Qazax rayonunun 7 yaşayış məntəqə-

sinin) işğalı artıq niyyətin və konkret hərəkətlərin birbaşa təcavüz olduğunu bir daha təsdiq edir. Əksinə, buradan BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanın özünümüdafiə hüququ tam şəkildə reallaşır.

Beynəlxalq hüquq doktrinasında və dövlətlərarası münasibətlərin təcrübəsində ən çox mübahisəli və ziddiyyət doğuran məsələ humanitar müdaxilənin qanunauyğunluğu məsələsidir. Bu məsələ müxtəlif beynəlxalq forumlarda, o cümlədən beynəlxalq hüququn Ümumdünya Assosiasiyasının bəzi konfranslarında, həmçinin 1990-cı ildə Vaşinqtonda keçirilən beynəlxalq hüquqşünasların sovet-amerika konfransında müzakirə edilmişdir. Beynəlxalq hüquq elmində humanitar müdaxiləyə yol verilməsinin müxtəlif meyarları irəli sürülür. Məsələn, insan hüquqlarının kobud pozulması labüd olmalı və ya artıq baş verməlidir; bütün mümkün dinc vasitələr tükənməlidir; insan hüquqlarının kobud pozulmasını dayandırmaq tələbi ilə dövlətlərə ultimatum verilməlidir; əgər vaxt imkan verərsə, dövlət humanitar müdaxilənin məqsədləri haqqında Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verməlidir; Təhlükəsizlik Şurası hərəkətsizlik edərsə, humanitar müdaxiləyə başlamaq olar; bunun mümkün olduğu hallarda dövlətin ərazisinə ordu yeritmək üçün onun dəvətini almaq məqsədəuyğundur; insan hüquqları kobud şəkildə pozulduğu halda yalnız onun qarşısını almaq məqsədilə zor tətbiq edilə bilər və bundan dövlətin başqa mənafeyi üçün istifadəsi yolverilməzdir; zor tətbiqi dövlətin siyasi və sosial-iqtisadi quruluşunu dəyişmək, hökuməti devirmək məqsədi güdə bilməz; humanitar müdaxilənin gedişində məhdud ordu heyətindən, həm də yalnız məqsədə çatmaq üçün lazım olan miqyasda istifadə olunmalıdır; silahlı qüvvələrdən məhdud vaxt ərzində istifadə olunmalı və bu qüvvələr humanitar müdaxilənin məqsədinə nail olduqdan sonra dərhal xarici ərazidən çıxarılmalıdır²⁹.

“Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” 1987-ci il tarixli Bəyannamənin Preambulasında qeyd edilir ki, bu prinsipin tətbiqi beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır. Bəyannamədə nəinki müvafiq prinsip təsdiq edilmiş, eyni zamanda, BMT timsalında onun həyata keçirilməsinin konkret mexanizmi müəyyən edilmişdir. Belə ki, dövlətlər bu prinsipin həyata keçirilməsi zamanı BMT orqanları ilə sıx əməkdaşlıq etməlidirlər. Bundan əlavə, BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın 6-cı maddəsinin təfsirinə dair 30 aprel 1982-ci il tarixli 6 nömrəli Ümumi

²⁹ Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. Москва, 1995, с. 71-75.

Rəyinin 2-ci bəndində qeyd edilmişdir ki, ayrılmaz özünümüdafiə hüququ istisna olmaqla, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, hər hansı dövlətin digər dövlətə qarşı güc təhdidi və ya onun tətbiqi artıq qadağan edilmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı güc tətbiqi məsələsi beynəlxalq təşkilatların bununla bağlı qəbul olunan sənədlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası işğalçı qüvvələrin dərhal Kəlbəcər və digər işğal olunmuş rayonlardan çıxarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, Ağdam və digər işğal olunmuş rayonların işğalını pisləyən 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, işğal olunmuş ərazilərdən işğalçı qüvvələrin qoşunlarının çıxarılması və münafişənin sülh danışıqları vasitəsi ilə həll olunmasına dair 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874, hərbi əməliyyatların yenidən başlanması ilə nəticələnən tərəflər arasında əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını, xüsusilə Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğal edilməsini, dinc əhaliyə qarşı hücumları və Azərbaycanın ərazisinin bombardman edilməsini pisləyən 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli qətnamələrində ərazi əldə etmək məqsədilə gücdən istifadənin yolverilməzliyini təsdiq etmişdir. Hətta sonuncu beynəlxalq sənəddə atəşkəsin pozulması və buna cavab olaraq gücün həddindən artıq tətbiq edilməsi, xüsusilə Azərbaycanın Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğalı nəticəsində hərbi əməliyyatların genişlənməsi məsələsi önə çəkilir.

Təhlil olunan vəziyyətlə bağlı digər beynəlxalq təşkilatların sənədlərini də qeyd etmək yerinə düşərdi. Məsələn, İslam Konfransı Təşkilatının (hazırkı İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının “Ermənistan və Azərbaycan arasında münafişə haqqında” 1994-cü il tarixli 11/22P nömrəli Qətnaməsinin və 1995-ci il tarixli 11/23P nömrəli Qətnaməsinin 5-ci bəndlərində və s. sənədlərində gücdən istifadə edərək Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin əldə edilməsinin, yəni işğalının qanuni sayılmamasına dair mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Bütövlükdə, qanunsuz güc tətbiq etmənin qadağan olunan forması kimi Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının qəbul etdiyi bütün müvafiq beynəlxalq sənədlərində birmənalı şəkildə pislənir, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərin pozulmazlığının bərpası qəti şəkildə tələb olunur.

Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi. Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi dövlətlərin BMT Nizamnaməsi əsasında qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Dövlətlərin əməkdaşlığı təkcə sülhün və təhlükəsizliyin qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsini deyil, həm də iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və dövlətlərarası digər münasibətlər sahəsinin genişləndirilməsini əhatə edir. BMT Nizamnaməsində dövlətlər üçün müəyyən hüquqlar nəzərdə tutulmaqla yanaşı, onların üzərinə müəyyən öhdəliklər də qoyulmuşdur. Bu ümumqəbul olunmuş müddəadır. Ni-

zamnamənin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən dövlətlərin üzərinə “*iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi*”, Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə isə “*beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və bu məqsədlə səmərəli kollektiv tədbirlər*” həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur.

Dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının beynəlxalq-hüquqi əsasları BMT Nizamnaməsinin daha iki maddəsində öz təzahürünü tapmışdır. Belə ki, Nizamnamənin 55-ci maddəsi sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə, o cümlədən irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə dəstək verilməsi sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığına həsr olunmuşdur. BMT Nizamnaməsinin 56-cı maddəsində isə qeyd edilir ki, Təşkilatın bütün üzvləri öz üzərlərinə 55-ci maddədə göstərilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilatla əməkdaşlıqda birgə və müstəqil hərəkət etmək barədə öhdəlik götürürlər.

Beynəlxalq sülhün qorunması sahəsində əməkdaşlıq sözsüz ki, dövlətin hüquqi vəzifəsidir. Dövlətlər əməkdaşlıq prinsipi əsasında özlərinin beynəlxalq münasibətlərində elə davranmalıdırlar ki, əməkdaşlığa mane olmasınlar, əksinə, onu inkişaf etdirləsinlər. Dövlətlərin əməkdaşlığının konkret formaları dövlətlərin özlərindən, onların tələbatı, ehtiyatları, daxili qanunvericilikləri və üzərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərdən asılıdır. Əməkdaşlıq həm də BMT məqsədlərinə zidd olmamalıdır. BMT Nizamnaməsi əməkdaşlıq ideyasını tam şəkildə müəyyən etmişdir. Qeyd edilən prinsip dövlətləri onların siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərinin fərqli cəhətlərindən asılı olmayaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyə çağırır. Əməkdaşlığın əsas istiqamətləri kimi bunlar müəyyən olunmuşdur: sülhün və təhlükəsizliyin qorunması; insan hüquqlarına ümumi hörmət və ehtiram; iqtisadi, sosial, mədəni, texniki, ticarət və s. sahələrdə beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi; BMT ilə əməkdaşlıq və onun Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi; bütün dünyada, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artıma yardım.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycana təcavüz və digər cinayətlərin törədilməsi öz-özlüyündə dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipinin də ciddi pozulması ilə müşayiət olunur. Bunlardan birincisi Azərbaycana münasibətdə Ermənistanın BMT Nizamnaməsinin 1.1-ci maddəsinə pozması, yəni beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid yaratması ilə bağlıdır. İkinci məsələ isə Azərbaycan və Ermənistanın üzv olduğu universal və regional beynəlxalq təşkilatların təsis aktlarında beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə qarşılıqlı əməkdaşlıqla bağlı təsbit olunan normaların sonuncu tərəfindən açıq-aydın şəkildə pozulmasını şərtləndirir. Məsələn,

“Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında” 8 dekabr 1991-ci il tarixli Sazişin preambulasında ehtiva olunan “*Dövlətlərimiz arasında dostluq, mehriban qonşuluq və qarşılıqlı fayda kəsb edən əməkdaşlıq münasibətlərinin gələcək inkişafı və möhkəmləndirilməsi xalqların milli maraqlarına cavab verir; sülh və təhlükəsizlik işinə xidmət edir*” müddəası Ermənistanın ölkəmizə qarşı törətdiyi təcavüz və digər beynəlxalq cinayətlərlə heç bir halda uzlaşmır. Bu beynəlxalq hüquqazidd hərəkətlər isə son nəticədə Sazişlə müəyyən olunan müxtəlif sahələr üzrə əməkdaşlığa ciddi zərbə vurur. Bu sahədə tədqiqat apararı bir sıra alimlərin (məsələn, A.A.Merejko) fikrinə istinad etsək, Ermənistanın özünün beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməklə dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipinin həyata keçirilməsi hər iki xalq arasında daha geniş qarşılıqlı anlaşmaya kömək edə və Dağlıq Qarabağ probleminin yekun həllində uğurlu təşviqetmə vasitəsi sayıla bilər³⁰.

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi. Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi beynəlxalq hüququn qədim prinsiplərindəndir. Bu prinsip beynəlxalq hüquqla eyni zamanda meydana çıxmış və *pacta sunt servanda* (“müqavilələrə riayət olunmalıdır”) prinsipi kimi məşhur olmuşdur. Beynəlxalq hüquq qaydasının, sülh münasibətlərinin və dövlətlərarası əməkdaşlığın sabitliyi və səmərəliliyinin təmin olunması dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməsi və üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmələrindən çox asılıdır. İ.İ.Lukaşuk belə hesab edir ki, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi olmadan beynəlxalq hüquq özünün hüquqi xarakterini itirmiş olardı. Beynəlxalq hüququn hüquqi qüvvəsinin mənbəyi məhz bu prinsipdir³¹.

Öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarının hüquqi qüvvəsinin tanınması barədə ümumi razılaşmalarını təsbit edir. 1969-cu il tarixli “Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında” Vyana Konvensiyasında bu prinsip “*hər bir qüvvədə olan müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və onlar tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməlidir*” kimi ifadə olunmuşdur. Həmin prinsipə riayət edilməsindən imtina hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilməli və hüquq pozuntusu törədən dövlət həm müqaviləni pozmasına, həm də onun nəticələrinə görə məsuliyyət daşmalıdır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün bu Nizamnaməyə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükləri

³⁰ Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014, с. 193.

³¹ Лукашук И.И. Международное право Общая часть. Москва, Издательство БЕК, 1996, с. 288.

öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər. Bu zaman beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi BMT Nizamnaməsindən, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərindən və beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsində öz əksini tapır.

Qeyd edilən normaların təhlili də Ermənistan tərəfindən beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipinin ən kobud şəkildə pozulmasını göstərir. Bütövlükdə, bütün istiqamətlərdə beynəlxalq münasibətlərin tənziplənməsi və beynəlxalq hüquq normalarına əməl edilməsi üzrə Ermənistanın özünün beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməməsi fəaliyyəti qeyd edilənləri bir daha əsaslandırır.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində Təşkilatın bütün üzvlərin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanması aydın şəkildə göstərilmişdir. Prinsipin əsas məzmununa daxildir: dövlətlər bir-birinin suveren bərabərliyinə, eləcə də hüquq subyektivliyi də daxil olmaqla, suverenliyə xas olan bütün hüquqlarına hörmət və ehtiram bəsləməyə borcludurlar; hər bir dövlət siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək, qanunlarını və inzibati qaydalarını müəyyən etmək hüququna malikdir; bütün dövlətlər bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər; bütün dövlətlər bir-birinə hörmət və ehtiram bəsləməyə və şəxsi qərarlarına əsasən beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq digər dövlətlərlə münasibətlərini həyata keçirməyə borcludurlar; hər bir dövlət beynəlxalq təşkilatlarda və müqavilələrdə iştirak etmək hüququna malikdir; dövlətlər beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməyə borcludurlar.

Ümumiyyətlə, müxtəlif anlayışlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq, suveren bərabərlik prinsipi mahiyyət etibarilə eyni mənanı ifadə edir. Başqa sözlə ifadə etsək, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi iki mühüm müddəanın sintezi əsasında meydana gəlmişdir: dövlət suverenliyinə hörmət və dövlətlərin bərabərliyi prinsipi. Suverenlik yalnız bərabər hüquqluluq şəraitində real ola bilər. Suverenliyin qarşılıqlı hörməti - bərabər hüquqluluğun zəruri şərtidir. Suverenlik və beynəlxalq hüquq - qarşılıqlı şəkildə əlaqədar və bir-biri üçün zəruri təzahürlərdir. Dövlətlər suveren hakimiyyətləri ilə beynəlxalq hüququ yaradır və onun realizəsini təmin edirlər. Beynəlxalq hüquq öz növbəsində suverenliyin təminatçısı olur. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin suveren hakimiyyətlərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırır, suveren hakimiyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzipləyir və bununla da suveren hüquqların realizəsini təmin edir. Beləliklə, suverenlik nəinki dövlətin daxilində, eləcə də beynəlxalq münasibətlərdə vacib rol oynamaqda davam edir. Bərabərlik nəzərdən keçirilən prinsipin suverenliklə əlaqədar ikinci elementidir. Burada söhbət dövlətlərin suveren hüquqlarının bərabərliyindən gedir. Dövlətlərin hüquqi statusunun bərabərliyi beynəlxalq hüququn

bütün normalarının onlara qarşı eyni qaydada tətbiq olunmaları, bərabər məcburi qüvvəyə malik olmaları deməkdir. Bundan başqa, dövlətlər özləri üçün hüquqlar yaratmaq və öhdəlikləri qəbul etmək kimi bərabər qabiliyyətə malikdir.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi üzrə mühüm normaların Ermənistan tərəfindən ciddi şəkildə pozulması da qeyd edilənlərdən tam aydındır. Ermənistan nəinki bərabərlik üzrə normalara əməl etmir, eyni zamanda Azərbaycanın suverenliyinə birbaşa təcavüz edir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin əsas məzmununu da BMT Nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuşdur. Nizamnamə Təşkilata mahiyyət etibarilə istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid işlərə müdaxilə etmək səlahiyyəti vermir (Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndi). “Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında” 1933-cü il tarixli Montevideo Konvensiyasında qeyd edilmişdir ki, heç bir dövlətin digər dövlətin daxili və xarici işlərinə qarışmaq hüququ yoxdur. Sonradan həmin müddəalar “Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında” 1965-ci il tarixli BMT Bəyannaməsində daha da inkişaf etdirilmişdir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin normativ məzmununa aşağıdakılar daxildir: dövlətin suverenliyinə və onun siyasi və iqtisadi əsaslarına qarşı yönəlmiş silahlı müdaxilə və digər müdaxilə formaları qadağandır; heç bir dövlət başqa bir dövlətin onun öz suveren hüquqlarını həyata keçirmədə özünə tabe edilməsinə və bununla ondan hər hansı imtiyaz əldə edilməsinə nail olmaq üçün hərbi, siyasi və ya istənilən digər məcburiyyət tətbiq edə bilməz; başqa bir dövlətin quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş təxribatçı və ya terrorçu fəaliyyətin təşkili və ya dəstəklənməsi yolverilməzdir; başqa bir dövlətdə silahlı münaqişəyə müdaxilə qadağandır; hər bir dövlət digər bir dövlətin (və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin) müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək hüququna malikdir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin əsas müddəalarına ümumi nəzər yetirilməsi bu normaların da Ermənistan tərəfindən ciddi şəkildə pozulmasına əlavə sübutlar təqdim etməyə ehtiyac yaratmır.

Göründüyü kimi, Ermənistan tərəfindən beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinin əsasını təşkil edən beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinin kobud şəkildə pozulması nəinki *jus cogens* normalarının da daxil olduğu bütün beynəlxalq hüquq normalarına riayət edilməməsinə, həmçinin bu tədqiqatın digər fəsilələrində ətraflı təhlil edilən beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə gətirib çıxarmışdır.

II. Təcavüz

Azərbaycana qarşı törədilən beynəlxalq cinayətlərdən təcavüzü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki Ermənistanın dövlət siyasəti bilavasitə Azərbaycanın ərazilərinin güc tətbiq etməklə işğalına (ələ keçirilməsinə) yönəlmişdir. Bunu Ermənistanın uzun müddətdir davam edən və XX əsrin sonlarından isə daha ciddi xarakter alan təcavüzkar siyasəti nəticəsində Azərbaycanın ərazisinin iyirmi faizindən çox hissəsinin (ölkəmizə məxsus Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf rayonların, o cümlədən digər ərazilərin) işğalı aydın şəkildə sübut edir. Bu isə bir tərəfdən beynəlxalq hüququn jus cogens normalarının – əsas prinsiplərinin birbaşa və qərəzli şəkildə pozulmasını, digər tərəfdən, beynəlxalq cinayətlərin, o cümlədən təcavüz cinayətinin törədilməsi ilə beynəlxalq məsuliyyətin meydana gəlməsini şərtləndirir.

Ermənistanın apardığı məqsədyönlü təcavüz siyasəti nəticəsində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq 1990-1992-ci illər ərzində ümumi sahəsi 4400 km² olan Dağlıq Qarabağ bölgəsi (*1991-ci ilədək Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsünə əsasən – Şuşa, Xocavənd, Əsgəran, Hadrut, Ağdərə rayonları və Xankəndi daxil olmuşdur*) işğal edilmişdir. Belə ki, Xankəndi 26 dekabr 1991-ci il, Xocalı 26 fevral 1992-ci il, Şuşa 8 may 1992-ci il, Xocavənd 2 oktyabr 1992-ci il, Ağdərə 17 iyun 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Milli Məclisinin “Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişiklik edilməsi haqqında” 13 oktyabr 1992-ci il tarixli 327 nömrəli Qərarına uyğun olaraq, Ağdərə rayonu ləğv edilmişdir. Ləğv olunan Ağdərə rayonunun yaşayış məntəqələri isə Ağdam, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarının inzibati tərkibinə verilmişdir³². Bundan əlavə, Dağlıq Qarabağ regionuna bitişik 7 rayon – Laçın (18.05.1992), Kəlbəcər (02.04.1993), Ağdam (23.07.1993), Füzuli (23.08.1993), Cəbrayıl (23.08.1993), Qubadlı (31.08.1993), Zəngilan (29.10.1993) bütövlükdə və ya əksər yaşayış məntəqələri ilə birlikdə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Belə ki, Ağdam ərazisinin 62,8%-i, Cəbrayıl və Füzuli ərazisinin ayrı-ayrılıqda 79,3%-i, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları isə bütövlükdə erməni işğalçılarının nəzarəti altındadır. Eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1, Tərtər rayonunun 13 və Qazax rayonunun 7 yaşayış məntəqəsi Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır³³. Hazırda ölkəmizdə 1 milyon

³² www.e-qanun.az/framework/7800

³³ www.tarix.gov.az/rayonlar.php?url

200 min nəfərdən çox qaçqın və məcburi köçkün vardır³⁴. Həmçinin, təcavüz nəticəsində iyirmi min nəfər həlak, əlli min şəxs isə əlil olmuşdur. Bütövlükdə isə münaqişə müddətində 6 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı itkin düşmüş, əsir və girov götürülmüşdür³⁵.

Bundan əlavə, 1988-1993-cü illər ərzində Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində 900 yaşayış məntəqəsi, 6 minə yaxın kənd təsərrüfatı və sənaye obyektı, 150 000 ev, 7000 ictimai birlik, 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 85 musiqi məktəbi, 695 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbəd, 473 tarixi abidə, saray və muzey, 40 000 muzey eskponatı, 2670 km. avtomobil yolu, 160 körpü, 2300 km. su kommunikasiyası, 2000 km. qaz kommunikasiyası, 15 000 km. elektrik xətti, 280 000 hektar meşə, 1 milyon hektar kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq, 1200 km. irriqasiya sistemi və s. dağıdılmış və məhv edilmişdir³⁶. Ümumilikdə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycana dəymiş ziyan təxminən 800 milyard ABŞ dollarından çoxdur (bu rəqəm Beynəlxalq Qiymətləndiricilər Assosiasiyası tərəfindən dəqiqləşdirilir)³⁷.

Göründüyü kimi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar müharibəsi və onun ağır nəticələri, habelə torpaqlarımızın işğalının xüsusiyyətləri onu digər silahlı münaqişələrdən fərqləndirir. Belə ki, Dağlıq Qarabağdan fərqli olaraq keçmiş SSRİ məkanında baş verən münaqişə zonalarının heç birində mövcud sərhədlərdən kənara çıxma və ətraf rayonların işğal edilməsi halları baş verməmişdir. Məsələn, Gürcüstandakı münaqişə zonası olan Abxaziya Muxtar Respublikası özünün köhnə sərhədlərindən kənara çıxmamış, bir qarış da olsa ətraf ərazilərini zəbt etməmişdir. Lakin erməni işğalçıları nəinki keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisini, eləcə də həmin əraziyə daxil olmayan ətraf yeddi rayonu və bəzi digər əraziləri də zəbt etmişdir³⁸.

Qeyd edilən məsələlərin təhlili ilə əlaqədar, ilk növbədə, “təcavüz” cinayətinin beynəlxalq-hüquqi tövsifilə bağlı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, BMT Baş Assambleyasının 1974-cü il tarixli “Təcavüzün tərifı haqqında” 3314 nömrəli Qətnaməsinin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, təcavüz dedikdə, bir dövlət tərəfindən digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi

³⁴ www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/16.html

³⁵ www.human.gov.az/az/view-page/65/Ermənistan+respublikasının+hərbi+təcavüzünün+nəticələri+%28rəsmi+xronika%29#.wpqm_qh9vc8

³⁶ Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. R.Ə.Mehdiyevin redaktəsi ilə. Bakı, XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2001, s. 255; www.mct.gov.az/az/qarabag

³⁷ www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/15.html

³⁸ www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/Social/socialEconomy_a.html

müstəqilliyinə qarşı, yaxud BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan istənilən digər şəkildə silahlı gücün istifadəsi başa düşülür. Bundan əlavə, Qətnamənin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, aşağıdakı aktlardan biri təcavüz hesab olunur:

a) Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisinə soxulması və ya basqın etməsi, yaxud hər hansı hərbi işğal;

b) Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya onun ərazisinə qarşı hər hansı silah tətbiq etməsi;

c) Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması;

d) Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, yaxud dəniz və hava donanmasına basqın etməsi;

e) Bir dövlətin, başqa bir dövlətin ərazisində onunla razılaşma əsasında yerləşən silahlı qüvvələrinin bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi, habelə həmin silahlı qüvvələrin bu razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqla hər hansı formada davam etməsi;

f) Dövlətin öz ərazisini, həmin ərazini üçüncü bir dövlətə qarşı təcavüz aktı törətmək üçün istifadə edən başqa bir dövlətin sərəncamına verməsi;

g) Bir dövlət tərəfindən və ya həmin dövlətin adından başqa bir dövlətə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirən silahlı bəndələrin, qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin və ya muzdluların göndərilməsi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda təcavüzün əlamətləri ilə yanaşı, onun “düzünə” və “yanakı” istiqamətlər üzrə növlərə ayrılması da irəli sürülür. Düzünə təcavüzlə yanakı təcavüzün fərqi ondadır ki, əgər düzünə təcavüz zamanı silahlı qüvvə tətbiq edilməsinin subyektivi kimi özünün nizami silahlı qüvvələri qismində dövlət çıxış edərsə, yanakı təcavüz zamanı dövlət silahlı bəndələr, muzdlular və ya qeyri-nizami hərbi birləşmələrdən gizli yolla istifadə edir³⁹. Lakin təcavüzün əlamətlərinin düzünə və ya yanakı növlərə ayrılması heç də onların təcrid olunmuş vəziyyətdə nəzərdən keçirilməsini şərtləndirmir. Çünki əksər hallarda, o cümlədən Ermənistanın Azərbaycana qarşı yol verdiyi təcavüz cinayətində düzünə və ya yanakı olmasından asılı olmayaraq, 1974-cü il Qətnaməsində nəzərdə tutulan bütün əlamətlərin özünü açıq-aşkar büruzə verməsi faktı dəfələrlə təkrarlanmışdır.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 1998-ci ildə qəbul olunan və 2002-ci ildə qüvvəyə minən Statutunun 8 *bis* maddəsi isə sözügedən cinayətin anlayışı ilə

³⁹ İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslük. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 2001, s. 48-49.

bağlı məsələyə iki aspektdən yanaşmışdır. Bunlardan birincisi “təcavüz cinayəti” adlanmaqla, effektiv olaraq dövlətin siyasi və ya hərbi fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirmək və ya bu fəaliyyəti yönəltmək statusuna malik olan şəxs tərəfindən öz xarakteri, ağırlığı və miqyasına görə BMT Nizamnaməsinin açıq-aşkar pozuntusunu ifadə edən təcavüz aktının planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması, həyata keçirilməsi başa düşülür. Statutda ikinci aspekt isə “təcavüz aktı”nın anlayışının müəyyən olunmasıdır ki, bu da bir dövlət tərəfindən digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı, yaxud BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan istənilən digər şəkildə silahlı gücün istifadəsini nəzərdə tutur. Statutda müəyyən olunan “təcavüz aktı”nın səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, müharibə elan edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, BMT-nin 1974-cü il Qətnaməsində təcavüz kimi tövsif olunan əlamətlərdən birinin törədilməsi məhz təcavüz aktını meydana gətirir. Digər tərəfdən, Statutun tələblərinə uyğun olaraq, təcavüz aktı təcavüz cinayəti ilə bilavasitə bağlılığa malikdir.

Müəyyən regional beynəlxalq sənədlərdə də “təcavüz” anlayışı öz əksini tapmışdır. Müharibəni qəti şəkildə pisləyən, habelə beynəlxalq münasibətlərdə BMT Nizamnaməsi ilə hər hansı şəkildə bir araya sığmayan təhdidə və ya gücün tətbiqinə əl atılmayacağı barədə öhdəliyi müəyyən edən 1947-ci il tarixli “Qarşılıqlı yardım haqqında” Amerikaarası Konvensiyanın 9-cu maddəsinə əsasən, “təcavüz” kimi xarakterizə olunan əməllərin siyahısı müəyyən olunmuşdur: dövlət tərəfindən digər dövlətin xalqına, quru ərazisinə, dəniz və ya hava qüvvələrinə əsassız silahlı hücum edilməsi; müqaviləyə, məhkəmə və ya arbitraj qərarına uyğun olaraq demarkasiya edilmiş sərhədləri keçməklə, dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən Amerikaya mənsub dövlətin ərazisinin zəbt edilməsi, yaxud sərhədlərin belə demarkasiyası mövcud olmadığı təqdirdə, digər dövlətin effektiv yurisdiksiyası altında olan regiona toxunan işğal⁴⁰. 2005-ci il tarixli Afrika İttifaqının Təcavüz etməmə və ümumi müdafiə Paktının 1-ci maddəsinin *c* bəndində isə “təcavüz” dedikdə, iştirakçı-dövlətin suverenliyi, siyasi müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və əhalisinin insani təhlükəsizliyinə qarşı digər iştirakçı-dövlətin, dövlətlər qrupunun, dövlətlərin təşkilatı və ya qeyri-dövlət subyektləri, yaxud xarici və ya kənar təsisat tərəfindən BMT Nizamnaməsi və ya Afrika İttifaqının Təsis Aktı ilə bir araya sığmayan qəsdən və ya bilərəkdən silahlı qüvvə və ya digər düşmənçəsinə aktın istifadəsi başa düşülür⁴¹. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Afrika İttifaqı Paktına görə, dövlət,

⁴⁰ www.oas.org/juridico/english/treaties/b-29.html

⁴¹ www.au.int/sites/default/files/documents/32066-doc-african_union_non_aggression_and_common_defence_pact_eng.pdf

dövlətlər qrupu, dövlətin təşkilatları və ya qeyri-dövlət subyektləri, yaxud digər xarici subyektlər tərəfindən müharibənin elan edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, nəzərdə tutulan əlamətlər təcavüz aktı kimi qiymətləndirilir.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının işləyib hazırladığı 1996-cı il tarixli “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi Layihəsi”nin 16-cı maddəsinə uyğun olaraq, dövlət tərəfindən törədilən təcavüzün planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və aparılmasında fəal şəkildə iştirak edən, yaxud onu əmr edən lider və ya təşkilatçı qismində çıxış edən şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyət daşıyır.

Hər bir beynəlxalq cinayətdə olduğu kimi, təcavüz cinayəti də özünün tərkib elementlərinə malikdir. Həmin əməlin ictimai-təhlükəliliyi bir dövlətin başqa bir dövlətin ərazisini zəbt etməsi və təcavüzkar əməllərini davam etdirməsində, eləcə də dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasına dair beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına zərbə vurmasında ifadə olunur. Əməlin obyektini xalqlar və dövlətlər arasında sülh, dinc yanaşı yaşama, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı, güc tətbiq etmək və ya güclə hədələmənin yolverilməzliyinə dair normalar təşkil edir. Təcavüzkar müharibəni aparma uzanan cinayətlər qrupuna aiddir. Cinayət ilk hərbi əməliyyatın həyata keçirildiyi andan başlayır və cinayəti törədən şəxsin iradəsi ilə, yaxud onun iradəsindən asılı olmadan müharibənin aparılmasını mümkünsüz edən hər hansı hadisənin baş verməsi ilə başa çatır. Cinayətin obyektiv cəhətini isə fəal hərəkətlərin (təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və aparılması) hər hansı birinin törədilməsi təşkil edir. Təcavüzkar müharibənin başlanması və aparılması isə bilavasitə “Təcavüzün tərfi haqqında” 1974-cü il Qətnaməsinin 3-cü maddəsində göstərilən əlamətlərin hər hansı birinin və ya hamısının baş verməsində təzahür edir. Təcavüzün subyektiv cəhətini birbaşa qəsd təşkil edir. Subyekt qismində isə müharibə aparmaq səlahiyyəti olan ali vəzifəli şəxslər çıxış edirlər.

Beynəlxalq hüquq normalarını bütövlükdə təhlil etdikdə, belə qənaətə gəlmək olar ki, güc tətbiq etmənin qadağan olunmasını xarakterizə edən elementlərin qiymətləndirilməsi kontekstində aşağıdakı əməllərin beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdid kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas verir: təcavüzkar müharibə və onun təbliği; silahlı gücün digər formaları; güc tətbiq etmə ilə müşahidə olunan digər dövlətin ərazisinin hərbi işğalı və zəbt edilməsi; dolaylı təhdid və gücün tətbiqi⁴².

⁴² Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с немецкого издания. Отв. ред. перевода А.И.Алиев, Т.И.Гусейнов. Баку, Издательство «Баки Университети», 2012, с. 138-140.

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq cinayətlərin bir hissəsi olaraq təcavüz cinayətinin formalaşması üçün iki elementin mövcudluğu tam zəruri və əhəmiyyətlidir. Bunlar cinayətin törədilməsi üçün niyyət (*mens rea*), habelə cinayətin faktiki tərkib elementlərini yaradan fəaliyyət və ya davranışın (*actus reus*) mövcudluğudur. Şübhəsiz ki, cinayətkar niyyət təcavüzün törədilməsi üçün əsas ideoloji və ya təbliğat vasitəsi qismində çıxış edir. Bunun bariz nümunəsini Uzaq Şərq üzrə Tokio Beynəlxalq Hərbi Tribunalının hökmünün publisist Haşimoto ilə bağlı müddəasında görmək mümkündür. Belə ki, Tribunal Haşimotonu Çin əleyhinə müharibənin təcavüzkar olduğu barədə onun tam şəkildə məlumatlandırılmasına baxmayaraq, bu müharibənin uğurlu alınması üçün bütün cəhdləri həyata keçirməkdə təqsirli hesab etmişdir⁴³. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə gəldikdə isə bu məsələ ilə bağlı cinayətkar niyyətə dair çoxsaylı nümunələr göstərmək olar. Belə ki, 1984-cü ildə Zori Balaşyanın Azərbaycan xalqının əleyhinə və erməni millətçiliyi ruhunda yazılmış, Yerevanda “Sovetkan qrox” nəşriyyatında 100 min tirajla çap olunaraq, SSRİ məkanında geniş yayılan “Oçaq” (Yurd) kitabı Ermənistanda Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək üçün aparılan təbliğat işini daha da gücləndirdi. 1985-ci ilin dekabr ayında Yunanıstan Respublikasının Afina şəhərində keçirilən “Daşnak-sütyun” partiyasının XXII qurultayında “Böyük Ermənistan” uğrunda mübarizəni yenidən genişləndirmək haqqında qərar qəbul edilmişdir. 1986-cı ilin fevralında Xankəndində tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması pərdəsi altında, əslində real məqsədinin SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyaları ilə Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi olan “KRUNK” təşkilatı yaradılmışdır. 1987-ci ilin iyun-iyul aylarında Xankəndi küçələrində ermənilərin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək üçün təbliğat məqsədilə vərəqələr paylaması, ayrı-ayrı adamların Moskvaya yazdıqları məktublarda müxtəlif kollektivlərdən “imza toplama kampaniyası”nın keçirilməsi, habelə həmin ilin II yarısında Yerevandan müntəzəm olaraq Xankəndinə gələn emissarların ermənilər arasında fəal iş apararaq xüsusi imzalar toplamaqla Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistana birləşmək ideyasını təbliğ etməsi cinayətkar niyyətin (*mens rea*) bariz nümunəsidir. Bundan başqa, həmin ilin oktyabrında Yerevandakı Puşkin adına parkda “Qarabağ” komitəsinin ilk mitinqinin keçirilməsi, noyabr ayının 18-də akademik A.Aqanbəqyanın Parisdə “L`Humanite” qəze-

⁴³ Makili-Aliyev K. Nagorno-Karabakh conflict in international legal documents and international law. Baku, 2013, p. 49.

tinə müsahibə verməsi, dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağ ermənilərinin nümayəndələrinin muxtar vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılaraq Ermənistanın tərkibinə verilməsi haqqında hazırlanmış müraciətin Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə təqdim olunması həmin niyyətin tərkib hissəsidir. Eyni zamanda, 1987-ci ildə S.Ayvazyanın tərtib etdiyi “Böyük Ermənistan” xəritəsi kiçik formatda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində geniş yayılmağa başlamışdır ki, bu xəritənin sərhədləri 3 dənizin (Aralıq, Xəzər və Qara dənizinin) sahillərini əhatə edirdi. Bundan əlavə, 1988-ci ilin fevral ayının 12-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində gizli fəaliyyət göstərən millətçi “KRUNK”un təşkilatçılığı ilə ermənilərin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə Xankəndində ilk mitinqin keçirilməsi, fevralın 18-də Ermənistandan azərbaycanlıların qovulmasının artıq kütləvi hala çevrilməsi, fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin XX çağırış növbədənəkənar sessiyasının “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR tərkibindən Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetləri qarşısında vəsatət qaldırmaq barəsində” qərar qəbul olunması, fevralın 21-də Yerevanda qalmış son məscidin ermənilər tərəfindən dağıdılması və s. hərəkətlər Azərbaycan torpaqlarının təcavüzü üçün cinayətkar niyyətin ən bariz nümunələrinin bir hissəsidir⁴⁴. Məlum olduğu kimi, BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 2625 nömrəli Bəyannaməsində, 1978-ci il tarixli 33/73 nömrəli “Sülhdə həyat naminə cəmiyyətlərin hazırlanması haqqında” Qətnaməsində, 1987-ci il tarixli 42/22 nömrəli “Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” Bəyannamənin 9-cu bəndində, habelə digər ayrı-ayrı beynəlxalq sənədlərdə BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq, dövlətlərin təcavüzkar müharibənin təbliğindən çəkinmək öhdəliyi nəzərdə tutulmuşdur. Cinayətkar niyyətdən fərqli olaraq, *actus reus* beynəlxalq hüquq normalarında, xüsusilə “Təcavüzün tərifi haqqında” 1974-cü il Qətnaməsində nəzərdə tutulan əlamətlərin hamısının, bir neçəsinin və ya birinin törədilməsi ilə cinayət tərkibini yaradan konkret hərəkət və ya hərəkətsizlikdə özünü büruzə verir. Bunun bariz nümunəsi kimi Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf rayon-

⁴⁴ Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011). Ensiklopedik nəşr. Bakı, “Letterpress”, 2012, s. 44-47.

ların, habelə yuxarıda adları qeyd edilən digər bir sıra yaşayış məntəqələrinin işğalını göstərmək olar.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı məsələlər bir sıra beynəlxalq təşkilatların qərarları və digər aktlarında öz əksini tapmışdır. Bunlardan ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən BMT-nin mövqeyidir ki, bu da özünü onun Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü ilə bağlı müddəaların əks olunduğu qətnamələrində tapmışdır. Məlum olduğu kimi BMT Təhlükəsizlik Şurası işğalçı qüvvələrin dərhal Kəlbəcər və digər işğal olunmuş rayonlardan çıxarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, Ağdam və digər işğal olunmuş rayonların işğalını pisləyən 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, işğal olunmuş ərazilərdən işğalçı qüvvələrin qoşunlarının çıxarılması və münafişənin sülh danışıqları vasitəsi ilə həll olunmasına dair 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874, hərbi əməliyyatların yenidən başlanması ilə nəticələnən tərəflər arasında əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını, xüsusilə Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğal edilməsini, dinc əhaliyə qarşı hücumları və Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bombardman edilməsini pisləyən 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli qətnamələr qəbul etmişdir. Təcavüzlə bağlı BMT-nin mövqeyinin öz qətnamələrində səciyyələndirilməsinə gəldikdə, məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 nömrəli Qətnaməsinin preambulasında Kəlbəcər rayonuna hücum faktı regional sülh və təhlükəsizliyə təhlükə kimi qiymətləndirilməklə, beynəlxalq hüququn *jus cogens* normalarının həyata keçirilməsinin vacibliyi öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı, iki aspektə xüsusilə diqqət yetirilmişdir. Birincisi, bu, regionda yerləşən bütün dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi ilə bağlıdır. Sözügedən müddəadan görüldüyü kimi, bu norma təkcə Azərbaycan və Ermənistan deyil, həm də regionda yerləşən digər dövlətlərə beynəlxalq hüquq normalarının qorunması və təmin edilməsi ilə bağlı çağırışı ifadə edir. Yəni, regionda yerləşən bütün dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenliyi təhdid altına alınma bilməz. Analoji müddəalara BMT Təhlükəsizlik Şurasının 874 nömrəli Qətnaməsinin 10-cu və 884-cü nömrəli Qətnaməsinin 6-cı, habelə Qoşulmama Hərəkətinin Dövlət və Hökumət Başçıların 16 (2012-ci il) və 17-ci (2016-cı il) Zirvə toplantılarının yekun sənədlərinin müvafiq olaraq 391 və 500-cü bəndlərində rast gəlmək olar. Belə ki, həmin sənədlər regionda bütün dövlətləri münafişənin genişləndirilməsinə gətirib çıxaran, habelə regionda sülh və təhlükəsizliyi pozan hər cür düşmənçilik hərəkətlərindən və hər cür müdaxilədən çəkinməyə təkidlə çağırır. Həmin normalar həm də dolayısı ilə regionun digər dövlətlərini Ermənistan-Azərbaycan münafişəsi prosesində “Təcavüzün tərifi haqqında” Qətnamə-

nin, xüsusilə sənədin 3-cü maddəsinin *f* bəndində ehtiva olunmuş “*Dövlətin öz ərazisini, həmin ərazini üçüncü bir dövlətə qarşı təcavüz aktı törətmək üçün istifadə edən başqa bir dövlətin sərəncamına verməsi*” müddəasının pozuntusuna yol verməməyə çağırışıdır. Digər tərəfdən, bu, öz-özlüyündə BMT Nizamnaməsinin 2.4-cü maddəsində ehtiva olunmuş “*Bütün üzvlər öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər*” müddəasının ölkəmizin ərazi bütövlüyünə münasibətdə təsdiqidir. Analoji müddəalara digər beynəlxalq sənədlərdə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 2625 nömrəli Bəyannaməsində “güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək” prinsipinin tərkib elementi kimi göstərilmişdir ki, *birincisi*, dövlət ərazisi BMT Nizamnaməsinin müddəalarını pozmaqla güc tətbiq etmə nəticəsində hərbi işğal obyektinə ola bilməz. *İkincisi*, dövlət ərazisi güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələmək nəticəsində digər dövlətin qazanc obyektinə ola bilməz. Hətta bunun davamı olaraq, “Təcavüzün tərfi haqqında” 1974-cü il Qətnaməsinin 5.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, təcavüz nəticəsində ərazinin ələ keçirilməsi və ya xüsusi üstünlüyün əldə olunması qanuni hesab edilmir və edilməməlidir. *Üçüncüsü*, güc tətbiq etməklə və ya güc tətbiq etmək hədəsi nəticəsində ələ keçirilmiş heç bir ərazi qanuni ərazi kimi tanınmamalıdır. Həmçinin, ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktına görə, iştirakçı-dövlətlər digər iştirakçı-dövlətlərin hər birinin ərazi bütövlüyünə hörmət edəcəklər. Buna müvafiq olaraq onlar hər hansı iştirakçı-dövlətin siyasi müstəqilliyi və ya ərazi bütövlüyü əleyhinə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə bir araya sığmayan istənilən hərəkətlərdən, o cümlədən güc tətbiq etməkdən və güc tətbiq etməklə hədələməkdən ibarət olan istənilən bu cür hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Bundan əlavə, ATƏM-in 1990-cı il tarixli “Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası”nda birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, beynəlxalq hüququn bütün prinsipləri bərabər şəkildə və qeyd-şərtsiz şəkildə tətbiq olunmalı, onların hər biri digərləri nəzərə alınmaqla təfsir edilməlidir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 nömrəli Qətnaməsinin preambulasında *jus cogens* normalarına əməl olunmasının vacibliyini ifadə edən müddəanın ikinci aspekti isə beynəlxalq sərəhdərlərin pozulmazlığının və ərazi əldə etmək məqsədilə gücdən istifadənin yolverilməzliyinin təsdiq edilməsini özündə ehtiva edir. Analoji müddəalar Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə dair digər BMT qət-

namələrində - 853, 874, 884 nömrəli qətnamələrində təsbit olunmuşdur. Həmin müddəalar öz başlanğıcını birbaşa olaraq beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən olan güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnmək prinsipindən götürür. Yeri gəlmişkən, sözügedən prinsipin normativ təsdiqinə əksər universal və regional beynəlxalq sənədlərdə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Nüvə silahlarının yayılmaması haqqında” 1968-ci il Konvensiyasının preambulası, “Dəniz hüququ haqqında” 1982-ci il BMT Konvensiyasının dənizlərin dinc məqsədlə istifadəsinə yönəlmiş 301-ci maddəsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinin ifadə edilməsi “Təcavüzün tərifi haqqında” 1974-cü il Qətnaməsində müəyyən olunan elementlərə tam uyğundur. Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 nömrəli Qətnaməsinin 2-ci bəndində ifadə edilən “*Bundan başqa, regionda bütün düşmənçilik hərəkətlərini, xüsusilə mülki şəxslərə hücumları və məskunlaşmış rayonların bombardman edilməsini pisləyir*”, habelə 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli Qətnaməsinin 1-ci bəndində göstərilən “*Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bombardman edilməsini pisləyir*” müddəaları tam şəkildə “Təcavüzün tərifi haqqında” 1974-cü il Qətnaməsinin 3-cü maddəsinin *b* bəndi ilə uzlaşır. Yəni, bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya onun ərazisinə qarşı hər hansı silah tətbiq etməsi beynəlxalq hüquqla təcavüz hesab olunur.

Bundan əlavə, təhlil olunan qətnamələrin əhəmiyyətini artıran hallardan biri də Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ərazisi kimi tanınması, habelə ərazilərin təcavüzə məruz qalması faktının təsdiq edilməsi və işğalçı qüvvələrin dərhal işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılması tələbinin təsbit olunmasıdır. Məsələnin birinci tərəfinin bariz sübutu BMT Təhlükəsizlik Şurasının 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 nömrəli Qətnaməsinin 9-cu bəndində “*Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun erməniləri tərəfindən 822 nömrəli (1993) qətnamənin və hazırkı qətnamənin müddəalarına riayət edilməsi və bu tərəfin ATƏM-in Minsk qrupunun təkliflərini qəbul etməsi məqsədilə Ermənistan Respublikasının hökumətini öz təsirini göstərməkdə davam etməyi təkidlə çağırır*” müddəasının öz əksini tapmasıdır. Buradakı “*Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun.....*” ifadəsi fikirlərimizin aşkar sübutu sayılmalıdır. Həmçinin, digər beynəlxalq təşkilatların sənədlərində də Dağlıq Qarabağın Azərbaycana məxsusluğu aydın şəkildə göstərilmişdir. Məsələn, 14-15 aprel 2016-cı il tarixlərdə Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilmiş İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının XIII Zirvə Toplantısının Yekun Kommunikesinin 16-cı bəndində “*Ermənistan Respublikası si-*

lahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionundan və digər işğal olunmuş ərazilərindən təcirəsalınmadan, tam şəkildə və qeyd-şərtsiz çıxarılması.....” müddəası təsbit olunmuşdur. Digər tərəfdən, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 nömrəli Qətnaməsinin 9-cu bəndində qeyd olunan “*Dağlıq Qarabağ regionunun erməniləri*” və “*Ermənistan Respublikasının hökumətini öz təsirini göstərməkdə.....*” ifadə formaları, işğalçı qüvvələrlə bağlı normaların ehtiva olunması Ermənistan-Azərbaycan münacişəsində, eləcə də torpaqlarımızın işğalında təkə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin, yəni rəsmi şəkildə onun ordusu və digər silahlı birləşmələri kimi tanınan qüvvələrin iştirakını deyil, həm də qeyri-nizami qüvvələrin, mizdluların və məqsədyönlü şəkildə əvvəlcədən hazırlanmış cinayətkar bandlerin iştirakını təsdiq edir. Sonuncu qüvvələr üzərində Ermənistan hökumətinin və ali rəhbər vəzifəli şəxslərinin bu və ya digər şəkildə effektiv nəzarəti həyata keçirmək imkanlarına malik olması da bütün qətnamələrdə dolayısı ilə bir daha təsdiq olunur. Ermənistan isə rəsmi şəkildə münacişəyə öz hərbi müdaxiləsini inkar edərək, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin sərbəst şəkildə öz müstəqilliklərinə cəhd göstərməsi və hal-hazırədək heç bir beynəlxalq müdaxilə olmadan bu hərəkəti müdafiə etməsi fikrini ortaya atır. Bununla da Ermənistan özünün münacişənin tərəfi kimi qiymətləndirilməsindən boyun qaçırır. Lakin Ermənistan tərəfinin rəsmi bəyanatına baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ münacişəsinə bu dövlətin cəlb edilməsi həqiqətən və “saxta sübutlar” əsasında inkar edilə bilməz. Bu isə Dağlıq Qarabağ münacişəsinə daxili konfliktə üçüncü tərəfin hərbi müdaxiləsi və ərazinin ayrılması prosesinə dəstəyin klassik nümunəsi kimi aydın şəkildə bürüzə verir⁴⁵. Digər tərəfdən, Azərbaycana qarşı təcavüz cinayətinin törədilməsində Ermənistanın məsuliyyətini sübut edən ən mühüm dəlil onun nəinki Dağlıq Qarabağ, eləcə də ətraf rayonları və Azərbaycanın digər torpaqlarını silahlı işğal nəticəsində zəbt etməsidir. Məhz bu hal Ermənistanın və onun rəhbər şəxslərinin davranışında Azərbaycan torpaqlarının təcavüzü ilə bağlı cinayətkar niyyət və real hərəkət elementlərinin olduğunu aydın şəkildə bürüzə verir. Müvafiq məsələnin analoji hal üzrə məhkəmə təcrübəsində də təcavüz zamanı dövlətin müxtəlif silahlı qüvvələr üzərində effektiv nəzarətinə toxunulmuşdur. Belə ki, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apellyasiya Kamerasının “*Duşko Tadiç*” işi üzrə çıxartdığı qərarında (1999) göstərilmişdir ki, tabe silahlı qüvvələr, yaxud qeyri-nizami qüvvələr və ya yarımhərbi bölmələr üzərində dövlətin nəzarəti ümumi xarakter daşıya bilər (və sadəcə maliyyə yardı-

⁴⁵ Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Отв. ред. перевода А.И.Алиев, Т.И.Гусейнов. Баку, Издательство «Баки Университети», 2012, с. 140-141.

mının və ya hərbi texnikanın verilməsi, yaxud təlimlərin keçirilməsini deyil, daha genişhəcmli nəzarəti əhatə etməlidir). Beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan nəzarət hərbi qrupun maliyyələşdirilməsi, təlimi, təchizatı və ya təminatından əlavə, həm də həmin qrupun hərbi hərəkətlərinin təşkili, əlaqələndirilməsi və ya planlaşdırılmasında dövlətin (silahlı münaqişəyə münasibətdə münaqişə tərəfinin) müəyyən rol oynadığı vəziyyətin mövcudluğunu özündə birləşdirir. Qrup və ya üzvlər tərəfindən yerinə yetirilən hərəkət, həmin aktın törədilməsinə nəzarət edən dövlətin xüsusi təlimatından asılı olmayaraq, de fakto dövlət orqanlarının hərəkəti kimi qiymətləndirilə bilər. Hətta qeyri-nizami silahlı qüvvələrin, muzduların və bandaların digər dövlətin ərazisinin işğalı zamanı və ya onunla əlaqədar üçüncü tərəfin (*yəni, Azərbaycanın münasibətdə Ermənistanın*) dəstəyi ilə bağlı müddəalara BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin rəylərində də rast gəlmək olur. Belə ki, Məhkəmənin rəyinə görə, həmin qoşun, qüvvə və ya qrupların silahlandırılması və təlimatlandırılması belə qeyri-qanuni dəstək formalarının bir hissəsini təşkil edir⁴⁶. Hətta Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 8 *bis* maddəsinin 1-ci hissəsində təsbit edilmiş normaya əsasən, effektiv olaraq dövlətin siyasi və ya hərbi fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirmək və ya bu fəaliyyəti yönəltmək statusuna malik olan şəxsin təcavüz aktının planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması, həyata keçirilməsinə görə məsuliyyət daşımalarının mümkünlüyünə dair müddəa da nəzərdən qaçmamalıdır. Erməni terror təşkilatlarının Azərbaycan ərazilərinin işğalındakı fəaliyyətində Ermənistanın dövlət səviyyəsində hərtərəfli iştirakı özünü daim aydın şəkildə büruzə verir. Bundan əlavə, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2005-ci il tarixli 1416 nömrəli Qətnaməsində təsbit olunan *“Azərbaycan ərazilərinin əhəmiyyətli hissələri hələ də erməni qüvvələrinin işğalı altındadır və separatçı qüvvələr tərəfindən hələ də Dağlıq-Qarabağ regionuna nəzarət edilir”* ifadəsi də Azərbaycana qarşı təcavüz cinayətinin törədilməsində Ermənistanın effektiv nəzarətini bir daha sübut edir. Çünki hərbi-siyasi baxımdan və beynəlxalq sənədlərin müddəaları Ermənistan və Qarabağ ermənilərinin birgə və vahid şəkildə qəbul olunması tendensiyasını aydın şəkildə büruzə verir. Bu işə baş verən münaqişənin beynəlxalq münaqişə sayılmaqla, tərəf kimi Ermənistan və Azərbaycan arasında baş verdiyinin təsdiqi⁴⁷. Ermənistanın separatizmi dəstəkləməsinə və münaqişənin tərəfi qismində

⁴⁶ Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Отв. ред. перевода А.И.Алиев, Т.И.Гусейнов. Баку, Издательство «Баки Университети», 2012, с. 140.

⁴⁷ Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014, с. 70.

çıxış etməsini sübut edən faktlardan biri də 1995-ci ildə MDB-nin üzvü olan dövlətlərin başçıları “Müstəqil Dövlətlər Birliyində sülhün və sabitliyin qorunub saxlanması barədə Memorandum” imzalayarkən bu dövlətin həmin sənədin 7-ci və 8-ci bəndlərini qəbul etməkdən boyun qaçırması olmuşdur. Həmin bəndlərdə qeyd olunur ki, “*Üzv dövlətlər... öz ərazilərində... separatizmin, millətçiliyin, şovinizmin və faşizmin hər hansı təzahürlərinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəklər*”, onlar, eyni zamanda, “*başqa üzv dövlətlərin ərazisində separatçı hərəkətləri və separatçı rejimləri dəstəkləməməyi, ...onlara iqtisadi, maliyyə hərbi və başqa kömək göstərməməyi öhdələrinə götürürlər*”. Həmçinin, 1996-cı il dekabrın 2-3-də ATƏT-in Lissabon sammitində Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən Yekun Bəyannamənin qəbul edilməsinə də maneçilik törətmişdir⁴⁸. “Human Rights Watch” təşkilatının 1994-cü ildə hazırladığı “Azərbaycan: Dağlıq Qarabağda münafişənin yeddi ili” adlı sənəddə göstərilmişdir ki, erməni qoşunlarının Azərbaycanda hərbi əməliyyatlarda iştirakı Ermənistanı münafişə tərəfinə, habelə müharibəni Ermənistan və Azərbaycan arasında beynəlxalq silahlı münafişəyə çevirir⁴⁹. Bundan əlavə, Azərbaycan tərəfinin BMT-yə təqdim etdiyi “Azərbaycan ərazisinin döyüşən işğalçısı kimi Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti haqqında” (23 yanvar 2009) hesabatın 29-31-ci bəndlərində də qeyd olunduğu kimi, müxtəlif beynəlxalq qurumların sənədlərində Ermənistanın münafişə tərəfi qismində iştirakını təsdiq edən çoxsaylı faktlar mövcuddur. Belə ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Siyasi Məsələlər Komitəsinin 19 noyabr 2004-cü il hesabatında göstərilmişdir: “Dağlıq Qarabağla əlaqədar gedən silahlı döyüşlərdə Azərbaycandan olan yerli ermənilərlə yanaşı, Ermənistandan olan ermənilər də iştirak etmişdir. Bu gün Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda Ermənistan əsgərləri yerləşdirilmişdir, regionda əhali Ermənistan pasportuna malikdirlər və Ermənistan hökuməti bu əraziyə böyük məbləğdə büdcə vəsaitlərinin verilməsini təmin edir”. Beynəlxalq Böhran Qrupunun 2005-ci il sentyabr ayında nəşr etdiyi hesabatda isə göstərilmişdir ki, müstəqil qiymətləndirməyə görə, orduda 8500 Qarabağ erməni və 10 000 nəfər Ermənistandan əraziyə gələn erməni vardır, həmçinin, Dağlıq Qarabağda Ermənistandan olan çoxsaylı çağırışçı və kontrakt üzrə hərbi xidmət keçən əsgərlər öz xidmətlərini davam etdirirlər⁵⁰.

⁴⁸ www.president.az/azerbaijan/karabakh

⁴⁹ Cornell S.E. Undeclared war: The Nagorno-Karabakh conflict reconsidered // Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, 1997, Vol. XX, No 4, pp. 21-22.

⁵⁰ www.mfa.gov.az/files/file/International%20Legal%20Responsibilities%20of%20Armenia%20as%20the%20Belligerent%20Occupier%20of%20Azerbaijani%20Territory.pdf

Aparılan elmi araşdırmalar və uzun müddət ərzində dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərində ictimai-təhlükəli əməllər beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi olan erməni terrorunun tarixinin 100 ildən çox olduğunu göstərir. Erməni millətçiləri XIX əsrin sonunda – 1885-ci ildə Marseldə “Armenakan”, 1887-ci ildə Cenevrədə “Hnçak”, 1890-cı ildə isə Tiflisdə “Daşnaksütyun” partiyalarını yaratdılar. Qeyd olunan qurumlara partiya “don”u geyindirilməsinə baxmayaraq, onların əsas məqsədi “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyası ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi olmuşdur. Digər tərəfdən, onların fəaliyyəti təkcə ərazilərin işğalı niyyəti və hərəkatları ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Partiya adı altında fəaliyyət göstərən yuxarıda adları qeyd edilən və digər erməni bandit dəstələri və ya birləşmələri müxtəlif ölkələrdə terror aktları törətməklə, təhdid və hədə-qorxu siyasətinə əl atmışlar. Bunun bariz nümunəsi kimi çoxsaylı terror hadisələrini göstərmək olar. Məsələn, 27 yanvar 1973-cü ildə ABŞ-ın Kaliforniya ştatının Santa-Barbara şəhərində Türkiyənin Los-Anceles şəhərindəki Baş Konsulu Mehmet Baydar və digər türk diplomatı Bahadur Demir Baltimor mehmanxanasında 78 yaşlı erməni immiqrant Qurqen Yanikyan tərəfindən qətlə yetirilmişdir. 1975-ci ilin yanvar ayının 20-də Ümumdünya Kilsələr Şurasının Beyrut filialında partlayıcı qurğunun yerləşdirilməsi faktının onlara məxsusluğu 3 ildən sonra keçirilən mətbuat konfransında ASALA (“Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu”) terror təşkilatının nümayəndəsi tərəfindən etiraf edilmişdir. ASALA-nın təşkilatçılığı ilə 25 avqust 1983-cü ildə Fransanın Qərbi Almaniya yadakı konsulluğunda partlayıcı qurğunun partlaması nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 23 nəfər yaralanmışdır⁵¹. Belə hallar-faktlar kifayət qədərdir.

“Təcavüzün tərifi haqqında” 1974-cü il Qətnaməsinin 3-cü (g) maddəsinin müddəalarına istinad etsək, bu halda Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsində muzdlular və qeyri-nizami ordu hissələrindən, bandalardan istifadə edilməsi hallarına aydın şəkildə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 1987-ci ildə Xankəndində erməni lobbisinin maliyyə dəstəyi və iştirakı ilə “Dağlıq Qarabağın İncilabi İdarə Komitəsi” – “*KRUNK*” (“Комитет Революционного Управления Нагорного Карабаха” sözlərinin baş hərflərinin abreviaturasını ifadə edir) yaradılmışdır. “*KRUNK*”-un sıralarında Yaxın Şərqdən olan xarici muzdlular da döyüşürlər. Təşkilatın ideoloji işlərinə Ermənistanın sabiq prezidenti Robert Kōçəryan rəhbərlik edirdi. Hazırda təşkilat dünyanın müxtəlif ölkələrində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi və qondar-

⁵¹ Ганбов И.И., Шарифов А.А. Армянский терроризм. Баку, Изд-во «Азербайджан», Азеринформ, 1991, с. 7.

ma “erməni soyqırımı”na aid materialların yayılması ilə məşğul olan “Erməni mədəniyyət mərkəzi” kimi fəaliyyət göstərir. 1988-ci ildə Moskvada yaradılmış “*Erməni birliyi*”nin ASALA ilə sıx əlaqələri olmuş və keçmiş sovet məkanında ASALA terror təşkilatı üzvlərinin fəaliyyəti üçün onları saxta sənədlər və pulla təmin etmiş, eləcə də Qarabağa silah və muzdluların ötürülməsində iştirak etmişdir. Bundan əlavə, 1991-ci ildə yaradılan “*Azadlıq pələngləri*” (“*Freedom Tigers*”) adlı təşkilatın üzvləri Qarabağda gedən döyüşlərdə iştirak etmiş, dinc əhaliyə qarşı cinayətlər törətmişlər⁵². Daha sonra, 1988-ci ilin yanvarından etibarən, Ermənistan hökuməti, “Qarabağ” və “KRUNK” komitələri, Eçmiədzin kilsəsinin nümayəndələri SSRİ rəhbərliyinin himayəsi ilə “türksüz Ermənistan” siyasətinin planlı şəkildə həyata keçirilməsi, habelə azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından qovulması prosesi istiqamətində minlərlə qanlı aksiyalar törətmişlər⁵³. Muzdluların, bandaların və qeyri-nizami dəstələrin Ermənistan adından çıxış etməsini sübut edən digər bir fakt məşhur terrorçu, Suriya mənşəli ABŞ vətəndaşı, 1957-ci ildə Kaliforniya ştatında anadan olmuş, Qərbi Avropada “ASALA-nın inqilabi hərəkatı” adlı qruplaşmanın rəhbəri, uzun illər axtarışda olmuş Monte Melkonyanla bağlıdır. Belə ki, M.Melkonyan 28 noyabr 1985-ci ildə 6 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmasına baxmayaraq, erməni lobbisi, eləcə də erməni terror təşkilatlarının təzyiqi nəticəsində Fransa həbsxanasından 1990-cı ildə vaxtından əvvəl azadlığa buraxılaraq Ermənistana gəlmiş və terror fəaliyyətini davam etdirmək üçün buradan Dağlıq Qarabağa göndərilərək dinc azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən terror əməliyyatlarının iştirakçısı olmuşdur. Beynəlxalq terrorçu M.Melkonyan Azərbaycanın Xocavənd rayonunun işğalı zamanı erməni terror dəstəsinin komandiri olmuşdur. O, xüsusilə 1992-ci ildə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində, daha sonra isə Xocalıda azərbaycanlıların soyqırımına və xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilməsinə başçılıq edənlərdən biri olmuşdur. 1993-cü il iyunun 12-də Dağlıq Qarabağda öldürülən “Avo” ləqəbli bu beynəlxalq terrorçunun Yerevanda keçirilən dəfn mərasimində rəsmi şəxslər, o cümlədən Ermənistan prezidenti də iştirak etmişdir. Ermənistanın milli qəhrəmanı elan olunmuş terrorçunun adı Müdafiə Nazirliyinin diversiya mərkəzlərindən birinə verilmiş, eləcə də onun Xankəndi və Yerevanda heykəli qoyulmuşdur⁵⁴. Bu isə Ermənistanın beynəlxalq terrorçuluğu dəstəkləməsinin birbaşa sübutudur.

⁵² www.karabakh.az/news/?lang=az&i=316

⁵³ www.human.gov.az/az/view-page/43#.Wk8m6Kh9Vc8

⁵⁴ www.karabakh.az/news/?lang=az&i=316

Bundan əlavə, işğal olunmuş ərazilər heç bir dövlətin, beynəlxalq təşkilatın nəzarətində olmayan özünəməxsus kriminal mənbəyinə çevrilmişdir. Belə ki, separatçı-terrorçu rejim işğal altında olan ərazilərdə narkotik maddələrin qanunsuz becərilməsi, istehsalı və satışının inkişaf etməsi üçün bütün zəruri şərait yaratmışdır. Bu faktlar ABŞ Dövlət Departamentinin narkotik maddələr üzərində beynəlxalq nəzarət strategiyasına dair 2000-ci il mart tarixli hesabatında öz əksini tapmışdır. Narkotik işbazlarını qondarma qurumun bədnam rəhbərləri müdafiə edir, narkotiklərin satışından əldə olunan pulları işğal olunmuş ərazilərin nəzarətdə saxlanılması və muhdullara haqq ödənilməsi üçün istifadə edirlər⁵⁵. Eyni zamanda, 1990-cı ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin komendantı və SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Baş İdarəsinin burada dislokasiya olunmuş daxili qoşunlarının komandan müavini vəzifəsində xidmət etmiş, general-mayor Henrix Malyuşkinin verdiyi müsahibədə⁵⁶ həmin ərazidə ermənilər tərəfindən muhdulların iştirakı açıq-aydın bildirilmişdir. 8 may 1992-ci ildə Şuşanın işğalı prosesində də ermənilər tərəfindən xaricdən gətirilmiş muhdulların döyüşməsi məlum faktlardan biridir⁵⁷. 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əsir götürdüyü 6 rus əsirini verdiyi ifadəyə görə, onlar VII ordunun erməni tərəfində döyüşən on iki xüsusi təyinatlı muhdulu rus əsgərlərindən ibarət qrupa daxil idilər⁵⁸. Təcavüz və işğal zamanı ermənilərin muhdulların köməyindən geniş şəkildə istifadə etməsi faktını zərərçəkmişlər də təsdiq edirlər⁵⁹.

4 dekabr 1989-cu il tarixli “Muhdulların cəlb edilməsinə, onlardan istifadə olunmasına, onların maliyyələşdirilməsinə və təliminə qarşı mübarizə haqqında” Beynəlxalq Konvensiyanın 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsində müəyyən edilən anlayışlarla muhdulları cəlb edən, onlardan istifadə edən, onların maliyyələşdirən və təlim edən şəxs bu Konvensiyanın məqsədlərinə görə cinayət törətmiş sayılır. Konvensiyanın 5-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər muhdulları cəlb etmir, onlardan istifadə etmir, onların maliyyələşdirmir və təlim etmirlər, o cümlədən bu Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq bu cür fəaliyyəti qadağan edirlər. Göründüyü kimi,

⁵⁵ www.azerbaijan.az/_Karabakh/_ArmenianAgression/armenianAgression_04_a.html

⁵⁶ <https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/1144240.html>

⁵⁷ Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (təhlili xronika) // “GEO Strategiya” jurnalı, 2011, № 6, s.34-43.

⁵⁸ Waal D.Th. Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war. New-York, New-York University Press, 2003, pp. 200-201.

⁵⁹ Aşırılı A.A. Türkün Xocalı soyqırımını. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2005, s. 78-84.

öz əməllərini ört-basdır etmək üçün hələ də bu Konvensiyaya qoşulmayan təcavüzkar Ermənistan dövləti əslində sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədi ciddi şəkildə pozduğunu əməlləri ilə sübut etmişdir. Mühüm beynəlxalq sənədlərlə müzdlü dedikdə, hərbi münaqişədə və hərbi əməliyyatlarda iştirak edən dövlətin vətəndaşı olmayan, onun ərazisində daimi yaşamayan, habelə rəsmi vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün göndərilməyən, maddi mükafat əldə etmək məqsədilə fəaliyyət göstərən şəxslər nəzərdə tutulur. Müzdluların cəlb edilməsi dedikdə, bir və ya bir neçə şəxsi maddi mükafat müqabilində hərbi münaqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək üçün cəlb etmə başa düşülür. Müzdlulara təlim keçmə dedikdə, onlara silahdan, döyüş texnikasından istifadə etmənin qaydalarının, habelə müharibə aparmanın metod və vasitələrinin, o cümlədən hərbi əməliyyatların aparılması taktikasının öyrədilməsi və s. başa düşülür. Müzdluların maliyyələşdirilməsi onların pulla və s. təmin olunmasında ifadə olunur. Müzdlulardan istifadə dedikdə, onların bilavasitə döyüş əməliyyatlarında iştiraka cəlb edilməsi başa düşülür.

Qeyd olunan faktlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü prosesində cinayətkar banda və qeyri-nizami qruplaşmalara, habelə müzdlulara dövlət səviyyəsində dəstək verməsinin bariz sübutudur. Bu isə “Təcavüzün tərifi haqqında” 1974-cü il Qətnaməsinin 3-cü maddəsinin g bəndinin pozuntusu qismində qiymətləndirilməlidir. Digər tərəfdən, təcavüzün qeyd olunan əlamətini beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi kontekstində təhlil edərkən nümunə qismində BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Nikaraquada və ona qarşı hərbi və yarımhərbi fəaliyyətlərə dair Nikaraquanın Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı*” işi (1986) üzrə çıxartdığı qərarı göstərmək olar ki, həmin qərarın 195-ci bəndinə əsasən, silahlı hücum özündə yalnız nizami silahlı qüvvələrin beynəlxalq sərhədləri müntəzəm keçməsinə ifadə edən anlayış kimi deyil, həm də ağırlıq dərəcəsinə görə nizami qüvvələr tərəfindən edilən faktiki silahlı hücum və ya hücumda onların mövcud iştirakı təsirini xatırlatmaqla, dövlət tərəfindən və ya onun adından digər dövlətə qarşı silahlı güclə bağlı aktları həyata keçirən silahlı bəndələrin, qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin və ya müzdluların göndərilməsini əhatə edən kateqoriya kimi nəzərdən keçirilməlidir. Həmçinin, Məhkəmə qənaətə gəlmişdir ki, bir dövlət tərəfindən digər dövlətin ərazisinə silahlı bəndələrin göndərilməsi ilə bağlı edilən silahlı hücumlar öz miqyasına və təsirinə görə adi sərhəd toqquşmasından daha çox nizami silahlı qüvvələr tərəfindən aparılan hərbi əməliyyata bənzəyirsə, bu halda silahlı hücumların qadağan edilməsinə dair müddəə həmin qeyri-nizami dəstələrin göndərilməsinə də şamil olunmalıdır. Bir sözlə, silahlı hücum məqsədilə qeyri-nizami dəstələrin

göndərilməsi faktı özü-özlüyündə elə həmin silahlı hücumun özü qədər beynəlxalq ictimai-təhlükəli əməl hesab olunur.

Azərbaycan ərazilərinin işğalına dair BMT qətnamələrinin əhəmiyyətini artıran hallardan biri də onun Dağlıq Qarabağ regionuna daxil olmayan ətraf rayonların təcavüzünə dair müddəaları özündə ehtiva etməsindədir. Belə ki, 822 nömrəli Qətnamənin 1-ci maddəsində *“hərbi əməliyyatların və düşməncilik aktlarının dərhal dayandırılmasını, həmçinin bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın digər bu yaxınlarda işğal olunmuş rayonlarından.....”*, 853 nömrəli Qətnamənin 1-ci maddəsində *“Ağdam rayonunun və Azərbaycan Respublikasının digər bu yaxınlarda işğal olunmuş rayonlarının.....”*, 874 nömrəli Qətnamənin 5-ci bəndində *“bu yaxınlarda işğal edilmiş ərazilərdən.....”* və 884 nömrəli Qətnamənin 1-ci bəndində *“Hərbi əməliyyatların yenidən başlanması ilə nəticələnən tərəflər arasında əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını, xüsusilə Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğal edilməsini.....”* ifadələrinin təsbit olunması Ermənistanın təcavüz aktını təkcə Dağlıq Qarabağla məhdudlaşdırmır, həm də digər ərazilərin işğalının nəzərə alınmasının vacibliyini diqqətə çatdırır. Məhz bunun davamı olaraq, BMT Baş Assambleyasının *“Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında”* 14 mart 2008-ci il tarixli 62/243 nömrəli Qətnaməsində erməni qüvvələrinin Azərbaycanın bütün işğal olunmuş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilmişdir. Həmin Qətnamədə ciddi narahatlıq ifadə edilərək qeyd edilir ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafındakı hərbi münaqişə beynəlxalq sülh və təhkükəsizliyə təhlükə yaratmaqda davam etməklə Cənubi Qafqaz ölkələrində humanitar vəziyyətə mənfi təsir edir. Baş Assambleya üzv dövlətləri Azərbaycanın beynəlxalq qaydada tanınmış sərhədləri çərçivəsində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə çağırır. Qəbul edilən sənəddə BMT Baş Assambleyası bir daha bəyan edir ki, Azərbaycanın ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış vəziyyəti heç bir dövlət qanuni saymamalı və bu vəziyyətin qalmasını təşviq etməməlidir⁶⁰.

Göründüyü kimi, problemlə əlaqədar BMT tərəfindən qəbul edilmiş bütün sənədlər Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü rəhbər tutaraq və bütün işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən erməni işğalçılarının dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etməklə beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarına söykənir. Ona görə də əsas məqsədlərdən biri BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi vasitəsilə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edil-

⁶⁰ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2013, s. 49.

miş 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin, daha sonra isə BMT Baş Assambleyasının “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında” 14 mart 2008-ci il tarixli 62/243 nömrəli Qətnaməsinin icrası istiqamətində həmin sənədlərin daha geniş təfsirinin verilməsi üzrə real fəaliyyət həyata keçirilməli, bundan sonra isə BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmasına nail olunmalıdır.

Bütövlükdə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 nömrəli Qətnamələrinin preambullarında Ermənistanın Azərbaycanın ərazilərini işğal faktının regionda sülh və təhlükəsizliyə təhlükə kimi qiymətləndirilməsinə dair müddəa “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 1970-ci il Bəyannaməsində təsbit olunmuş “güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək” prinsipinin tərkib hissəsi sayılan “*Təcavüzkar müharibə sülh əleyhinə cinayət sayılmaqla, beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan məsuliyyət yaradır*”, habelə “Təcavüzün tərfi haqqında” 1974-cü il Qətnaməsinin 5.2-ci maddəsində ehtiva olunmuş “*Təcavüzkar müharibə beynəlxalq sülh əleyhinə cinayətdir. Təcavüz beynəlxalq məsuliyyətə səbəb olur*” müddəaları ilə birgə şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Bu tövsif həm də Azərbaycan ərazilərinin işğalı ilə əlaqədar beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə Ermənistan dövlətinin məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi və aidiyyəti təqsirkar şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün əsas baza rolunu oynamalıdır. Hətta BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli 2734 nömrəli “Beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında Bəyannamə”sinin 8-ci bəndinə uyğun olaraq, sülhə təhlükənin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, təcavüz aktları və sülhün digər pozuntularının ləğv edilməsi üçün BMT Nizamnaməsinə uyğun effektiv, dinamik və çevik tədbirlərin, xüsusilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, dəstəklənməsi və bərpası sahəsində tədbirlərin görülməsinin zəruriliyinə dair müddəa öz əksini tapmışdır.

Bununla yanaşı, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı və onun nəticələrinin ayrı-ayrı aspektlərinə dair mühüm müddəalar BMT-nin digər sənədlərində, habelə sözügedən beynəlxalq təşkilata təqdim olunmuş hesabatlarda toxunulmuşdur. Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Sədrinin 06 aprel 1993, 18 avqust 1993-cü il, 26 aprel 1995-ci il tarixli bəyanatları, BMT Baş Assambleyasının 23 mart 1994-cü il tarixli 48/114, 06 fevral 2003-cü il tarixli 57/298, 15 sentyabr 2006-cı il tarixli 60/285, 25 aprel 2008-ci il tarixli 62/243 nömrəli qətnamələri, BMT Baş Katibinin 14 aprel 1993-cü il və 30 mart 2009-cu il məruzələri və s.

Eyni zamanda, “Azərbaycan ərazisinin hərbi işğalı: hüquqi qiymətləndirmə” (23 oktyabr 2007), “Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı silahlı təcavüzün hüquqi nəticələri” (24 dekabr 2008), “Dövlətlərin ərazi bütövlüyünün əsas norması və Ermənistanın revizionist iddiaları fonunda özünüməyyənetmə hüququna dair” (29 dekabr 2008), “Azərbaycan ərazisinin döyüşən işğalçısı kimi Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti haqqında” (27 yanvar 2009), “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı silahlı təcavüzü: başlıca səbəbləri və nəticələri haqqında” (6 oktyabr 2009), “Azərbaycanlı məcburi köçkünlərin beynəlxalq hüquqları və Ermənistan Respublikasının beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti haqqında” (3 may 2012), “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində iqtisadi və digər fəaliyyətə dair” (16 avqust 2016) və s. adlı məruzələr Azərbaycan dövləti tərəfindən BMT Baş Katibinə təqdim olunmuşdur.

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməsi faktı təkcə təcavüz cinayətinin törədilməsini özündə ehtiva etmir, həm də digər ictimai-təhlükəli əməllərin törədilməsinə, xüsusilə işğal altında olan ərazilərdə beynəlxalq terrorçuluq potensialının formalaşması və daha da artmasına gətirib çıxarır. Qeyd olunan mənfi hallar isə öz-özlüyündə aşağıdakı xoşagəlməz nəticələrin yaranmasını şərtləndirmişdir: a) ərazilərin işğalı nəticəsində insan hüquqlarının pozulması; b) həmin ərazilərin ictimai-təhlükəli və qeyri-qanuni əməllərin törədilməsi məkanına çevrilməsi; c) azərbaycanlılara məxsus olan ərazilərdə, evlərdə və digər məkanlarda ermənilərin yerləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi; ç) ətraf mühitə ziyanın get-gedə maksimum həddə çatdırılması; d) dünya tarixi və mədəniyyətinin tərkib hissəsinə aid azərbaycanlıların tarixi, mədəni və dini keçmişinə dair bütün izlərin məhv edilməsi siyasətinin yürüdülməsi⁶¹.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın hüquqazidd fəaliyyəti dəfələrlə, hətta kosmik yoxlamalar nəticəsində öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, bunun bariz nümunəsini “Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin 2017-ci il üzrə rəsmi hesabatında qeyd olunan məlumatda da görmək mümkündür. Belə ki, həmin hesabatda əsasən, 2015-ci ildən etibarən, “Azərsky” peyki ölkənin müdafiə və təhlükəsizliyi üçün davamlı istifadə olunur, həmçinin işğal olunmuş ərazilərimizdə törədilmiş yanğınların mütəmadi olaraq monitorinqi və dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi aparılır. Eyni zamanda, hesabatda göstərilir ki, 2017-ci ildə Kəlbəcər və Zəngilan rayonları ərazisində yerləşən filiz yataq-

⁶¹ Мустафаева Н.И. Принципы международного права и Нагорно-Карабахский конфликт. Монография. Баку, 2014, с. 43-44.

larının kosmik monitorinqi həyata keçirilib və hasilat sahələrində baş vermiş genişlənmələr aşkar edilib⁶². Bundan əlavə, işğal altında olan rayonlarda yerləşən 2 qızıl, 4 civə, 2 xromit, 1 qurğuşun-sink, 1 mis və 1 sürmə yataqlarından hasil edilmiş mineral ehtiyatlar Ermənistanın konsentrasiya müəssisələrinə göndərilmişdir. Məhz bütün bu hallar Ermənistanın dünyada qiymətli, nadir və əlvan metalların mühüm ixracatçılarından birinə çevrilməsinə dair yalançı erməni iddialarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın zəbt olunmuş ərazilərində Ermənistanın həyata keçirdiyi qanunsuz siyasətin nümunəsi kimi Kəlbəcər rayonunda aparılan fəaliyyəti göstərmək olar. Belə ki, Ermənistan bu ərazilərdən il ərzində 13 tonadək qızıl əldə edir. Həmçinin, işğal olunmuş ərazilərdə tikinti materiallarının və üzlük daşının hasilatı da Ermənistanda həm tikinti meydançalarının genişlənməsinə, həm də üzlük daşının ixracatına geniş imkanlar yaratmışdır⁶³.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün beynəlxalq-hüquqi səviyyədə təsdiqi və qlobal miqyasda tanınmasında digər beynəlxalq təşkilatların da rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu sahədə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının (keçmiş İslam Konfransı Təşkilatının) normayaradıcılıq fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sözügedən qurumun bu sahədə qəbul etdiyi sənədlər nəinki təcavüzün tanınmasını özündə ehtiva edir, həm də bu istiqamətdə digər universal və regional beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə öz müsbət təsirini göstərməyə çalışır. Məsələn, İslam Konfransı Təşkilatının dövlət və hökumət başçılarının VII Zirvə Toplantısının (13-15 dekabr 1994-cü il) Yekun Kommunikesinin 68-ci bəndində Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü pislənilməklə yanaşı, 69-cu bənddə BMT Təhlükəsizlik Şurasına çağırış xarakterli aşağıdakı müddəalar nəzərdə tutulmuşdur: Azərbaycana qarşı təcavüzün BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən tanınması; öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üçün BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təşkilatın Nizamnaməsinin VII fəslində nəzərdə tutulan zəruri addımların atılması; Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı təcavüzün BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən pislənilməsi və ona son qoyulmasına çağırılması.

Bütövlükdə, işğal faktının baş verməsindən sonrakı dövrlərdə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı özünün, demək olar ki, bütün sənədlərində Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal olunması faktını təsdiq etmişdir. Bunu 13-15 dekabr 1994-cü ildə Mərakeşin Kasablanka şəhərində İslam Əməkdaşlığı

⁶² "Azərbaycan" qəzeti, 11 yanvar 2018-ci il, № 6 (7733), s. 3.

⁶³ Mustafayeva A., Garayev R. Legal aspects of preparation for damage caused to Azerbaijan as a result of Armenian aggression // IRS Heritage, 2013, No 14, pp. 57-58.

Təşkilatının VII Zirvə Toplantısının Yekun Kommunikesinin 8-ci bəndi, 12-13 noyabr 2000-ci ildə Qətərin Doha şəhərində İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının IX Zirvə Toplantısının Yekun Kommunikesinin 61-ci bəndi, 16-17 oktyabr 2003-cü ildə Malayziyanın Putracaya şəhərində İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının X Zirvə Toplantısının Yekun Kommunikesinin 33-cü bəndi, 13-14 mart 2008-ci ildə Seneqalın Dakar şəhərində İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının XI Zirvə Toplantısının Yekun Kommunikesinin 60-ci bəndi, 14-15 aprel 2016-cı ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının XIII Zirvə Toplantısının Yekun Kommunikesinin 16-cı bəndi və s.-dən görmək mümkündür ki, burada da, əsasən, bu istiqamətlər fərqləndirilə bilər: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və bu dövlətin ölkəmizə qarşı təcavüz siyasətinin beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tanınması, həmin hərəkətlərin qətiyyətlə pislənməsi; Azərbaycana sözügedən beynəlxalq təşkilat tərəfindən iqtisadi yardımların göstərilməsi; Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslam tarixi və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və məhv edilməsinin qarşısının alınması⁶⁴.

Bundan əlavə, bu sahədə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının kifayət qədər digər sənədləri də mövcuddur. Məsələn, Təşkilatın Xarici İşlər Nazirləri Şurasının “Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə haqqında” (1994, 11/22-P), “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünün nəticəsi kimi Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslam tarixi və mədəniyyət abidələrinin və müqəddəs yerlərin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında” (2002, 11/29-C), “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” (2016, 10/43-POL), “İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının üzv-dövlətlərinə və mübahisəli/işğal olunmuş ərazilərdə müsəlman icmalarına, habelə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı mandatı çərçivəsində qeyri-İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı ölkələrinə iqtisadi yardıma dair” (2016, 4/43-E), “İslam müqəddəs yerlərinin müdafiəsi haqqında” (2016, 3/43-C) qətnamələri və s.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı müddəalara təkə ölkəmizin üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi aktlarda deyil, həmçinin digər beynəlxalq qurumların sənədlərində də rast gəlmək mümkündür. Nümunə qismində Avropa İttifaqını göstərmək olar. Belə ki, müstəqilliyin ilk illərində münasibətlərin hələ lazımcına inkişaf etmədiyi dövrlərdə Avropa İttifaqı sözügedən məsələyə öz münasibətini bildirməklə yanaşı, münaqişənin dinc yolla

⁶⁴ Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri. Bakı, 2013, s. 36.

həllinə yönəlmiş tədbirlərin görülməsinin zəruriliyini xüsusilə vurğulamışdır. Təşkilatın 22 may 1992-ci il tarixli “Dağlıq Qarabağa dair Bəyanat”ında Dağlıq Qarabağ regionunda döyüşlərin intensivləşməsindən narahatlıq ifadə olunur və hər hansı bir tərəfdən güc tətbiq edilməsi qəti şəkildə pislənilir. Həmçinin, bəyanatda Azərbaycan və erməni əhalisinin fundamental hüquqlarının mövcud sərhədlər məzmununda tam şəkildə bərpa edilməsi məsələsinə də toxunulmuşdur. Avropa İttifaqının 18 iyun 1992-ci il tarixli “Dağlıq Qarabağa dair Bəyanat”ında isə hər iki tərəf ATƏM-ə daxil olarkən götürdükləri öhdəliklərə əsasən, insan hüquqlarına hörmət etməyə çağırılır. Münaqişənin miqyasının və aparılan hərbi əməliyyatların Kəlbəcər və Füzuli rayonlarının ərazisinə yayılmasından narahatlığı ifadə edən 7 aprel 1993-cü il tarixli “Dağlıq Qarabağa dair Bəyanat”da Azərbaycan ərazilərindən dərhal çıxarılması və bu ərazilərdə döyüşlərin dayandırılması məqsədilə Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın hərbi birləşmələri üzərində olan təsirindən istifadə etməyə qətiyyətlə çağırılır. Avropa İttifaqının 24 iyun 1993-cü il tarixli “Dağlıq Qarabağa dair Bəyanat”ında ifadə edilmişdir ki, Dağlıq Qarabağa dair sülh planına aid Ermənistan hökumətinin hələ qəbul etmədiyi elementləri tam şəkildə qəbul etməsinə və Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı indiki daxili çətinliklərdən Ermənistanın sui-istifadə etməsindən çəkinməsinə Birlik və təşkilata üzv-dövlətlər ümid edirlər. Təşkilatın 3 sentyabr 1993-cü il tarixli “Dağlıq Qarabağa dair Bəyanat”ı isə münaqişənin və təcavüz faktının yaratdığı xoşagəlməz nəticələri, habelə təcavüzkarın beynəlxalq hüquqazidd hərəkətlərinin qarşısının alınmasına dair müddəaları təsbit etmişdir. Bütövlükdə, Avropa İttifaqının 3 sentyabr 1993-cü il tarixli “Dağlıq Qarabağa dair Bəyanat”ı öz əhəmiyyətinə və geniş spektrliliyinə görə aşağıdakı müddəaları nəzərdə tutmaqla, digər analoji sənədlərindən əsaslı surətdə fərqlənir: hərbi əməliyyatlar və işğal nəticəsində Azərbaycanda yaranan qaçqın və məcburi köçkün probleminin region təhlükəsizliyinə xələl gətirəcəyi faktı önə çəkilir; Dağlıq Qarabağın yerli erməni silahlı qüvvələrinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının aidiyyəti qətnamələrinə hörmət edəcəyinə, habelə Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarından geri çəkiləcəyinə ümidvar olduğunu ifadə edərək göstərilmişdir ki, təşkilat və ya onun üzv-dövlətləri Azərbaycanın bu ərazilərdən irimiqyaslı hücumlar həyata keçirmək iqtidarında olduğuna dair heç bir dəlil və sübuta malik deyildir; Dağlıq Qarabağ ermənilərinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 və 853 nömrəli qətnamələrinə, habelə ATƏM-in Minsk Qrupunun təkliflərinə əməl etmələri üçün Ermənistan hökuməti özünün həlledici təsirindən istifadə etməyə çağırılır, eyni zamanda, Ermənistana müraciət edilərək onu Azərbaycan ərazisində hücumlar həyata ke-

çirən yerli erməni hərbi birləşmələrinin bu cür hücumlarını daha da genişləndirmək üçün onlara maddi yardımın verilməməyini təmin etməyə çağırır.

Avropa İttifaqı 9 noyabr 1993-cü il tarixli “Dağlıq Qarabağa dair Bəyannat”ında Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün yaratdığı nəticələrə diqqətini yönəltmişdir. Belə ki, həmin sənəddə hərbi əməliyyatlar nəticəsində yurdlarından didərgin salınmış insanların aqibətindən narahatçılıq, qaçqınların mövcudluğunun münaqişənin beynəlxalq xarakter alması təhlükəsini artırması və bunun bütün regionun sabitliyinə təhdid vasitəsi kimi qiymətləndirilməsi, habelə qaçqın və məcburi köçkünlərin qəbul edilməsi və qorunmasının beynəlxalq ictimaiyyətin əsas vəzifəsi olmasına dair müddəalar öz əksini tapmışdır. Avropa İttifaqının sədri tərəfindən yayılmış 17 yanvar 1994-cü il tarixli Kommunikədə beynəlxalq hüququn prinsiplərinə (ərazi bütövlüyü prinsipi və mübahisələrin dinc yolla həlli) əməl olunmasının vacibliyi, habelə mövcud münaqişənin beynəlxalq xarakter almasının təhlükəli nəticələrə gətirib çıxarması xüsusilə vurğulanmışdır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Dağlıq Qarabağın işğalı faktını təsdiq edən hallardan biri də Avropa İttifaqının sözügedən regionda ermənilər tərəfindən keçirilən “qondarma seçkilər”in keçirilməsinin tanınmaması haqqında mövqeyidir. Bunun bariz nümunəsi kimi 2 avqust 2002-ci il tarixli “Dağlıq Qarabağda qarşıdan gələn “Prezident seçkiləri”nə dair Avropa İttifaqı adından Sədrliyin Bəyannaməsi”ni göstərmək olar ki, həmin sənəddə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəkləndiyi, Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinin tanınmaması, Dağlıq Qarabağda keçirilən “qondarma prezident seçkiləri”nin qeyri-qanuni hesab olunması və bunun sülh prosesinə mənfi təsir etməsi aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Bundan əlavə, Avropa İttifaqı Parlamentinin 20 may 2010-cu il tarixli “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə strategiyasının zəruriliyi haqqında” 2009/2216 (INI) nömrəli Qətnaməsinin 6-11 bəndləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məsələləri nəzərdə tutur. Həmin müddəalardan Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü göstərən iki aspektə diqqətin daha çox yönəldilməsi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan, birincisi, Qətnamədə qeyd olunduğu kimi, *“bütün işğal olunmuş ətraf Azərbaycan ərazilərinin daxil olduğu Dağlıq Qarabağdakı vəziyyət təcili şəkildə dayandırılmalıdır”* müddəası Ermənistan təcavüzünün beynəlxalq-hüquqi təsdiqi və bu beynəlxalq-hüquqazidd əməlin dayandırılmasına çağırışın əyani sübutudur. Qətnamədə təsbit olunan digər məsələ Dağlıq Qarabağdakı müharibə ilə əlaqədar və ya münaqişə zamanı öz evlərini tərk etmiş minlərlə qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarının (o cümlədən, geri qayıtmaq hüququ, mülkiyyət hüququ, şəxsi təhlükəsiz-

lik hüququ) təmin olunması, habelə onların beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun şəkildə birmənalı və qeyd-şərtsiz tanınmasının zəruriliyi ilə bağlıdır.

Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə dair Avropa İttifaqının normayaradıcılıq fəaliyyətini ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Təşkilat tərəfindən qəbul edilən sənədlərdə beynəlxalq hüququn *jus cogens* normalarına, o cümlədən mühüm prinsiplərinə (xüsusilə, güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnmək, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, sərhədlərin pozulmazlığı, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla icrası) birmənalı və qeyd-şərtsiz əməl olunmasına dair Ermənistan hökumətinə dəfələrlə çağırışlar edilmişdir. Bu çağırışlar isə öz-özlüyündə BMT Nizamnaməsinin 41-42-ci maddələrinin realizəsini zəruri hesab edən addım kimi qiymətləndirilməlidir;

- Dağlıq Qarabağ birmənalı şəkildə Azərbaycanın ərazisinin tərkib hissəsi kimi təsdiq olunmuşdur. Bu hal nəinki beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmış, həm də Avropa İttifaqının və ona üzv-dövlətlərin siyasi iradəsinin xarici ifadə forması sayılmalıdır;

- Beynəlxalq hüququn mühüm rəhbər başlanğıclarından biri kimi insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipinin realizəsi kontekstində işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından didərgin düşmüş məcburi köçkünlərin, habelə etnik təmizləmə siyasətinin əsas vasitəsi sayılan deportasiya və məcburi köçürülmə nəticəsində yurd-yuvalarını tərk etmiş qaçqınların geri qayıtma hüququ daxil olmaqla, bütün subyektiv imkanların təmin edilməsinin vacibliyi ehtiva edilmişdir;

- Ermənistan tərəfindən işğalın həm Dağlıq Qarabağ, həm də ətraf rayonlara şamil edilməsi tendensiyasına önəm verilmişdir. Bu isə təkcə Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayonun işğalı ilə məhdudlaşmır, həm də Naxçıvan Muxtar Respublikası, Tərtər və Qazax rayonlarının təcavüzə məruz qalan ərazilərinin nəzərə alınmasının vacibliyini şərtləndirir;

- Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda baş vermiş münaqişə faktı və bunun nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının işğalı insan hüquqlarının əsas pozuntusu kimi qiymətləndirilmişdir;

- Baş verən işğal faktlarında təkcə Ermənistanın rəsmi və nizami silahlı qüvvələrinin deyil, həm də ermənilərdən ibarət banda və qeyri-nizami dəstələrin, habelə onlar tərəfindən cəlb edilmiş muzdlulardan ibarət qrupların iştirakı təsdiqlənmişdir. Bundan başqa, sonuncular üzərində Ermənistanın effektiv nə-

zarəti, onlara təsir vasitələrinə malik olması və maddi təminatının həyata keçirildiyi bu və ya digər formada vurğulanmışdır.

Avropa Şurası da Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı bir sıra sənədlər qəbul etmişdir. Məsələn, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair” 1047 nömrəli (1994) Qətnaməsi, “Zaqafqaziyada münaqişələrə dair” 1119 nömrəli (1997) Qətnaməsi, “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair” 1251 nömrəli (1994) Tövsiyəsi, “Ermənistan və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin humanitar vəziyyətinə dair” 1263 nömrəli (1995) Tövsiyəsi və eyniadlı 1095 nömrəli (1995) Qətnaməsi, “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə haqqında” 1416 nömrəli (2005) Qətnaməsi, “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə haqqında” 1690 nömrəli (2005) Tövsiyəsi, “Azərbaycanın sərhəd rayonlarının sakinlərinin sudan qəsdən məhrum edilməsinə dair” 2085 nömrəli (2016) Qətnaməsi və s. Hətta “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə haqqında” 1416 nömrəli (2005) Qətnaməsində hərbi əməliyyatların və bundan əvvəl başlamış kütləvi etnik düşmənçiliyin qorxunc etnik təmizləmə anlayışını xatırladan genişmiqyaslı etnik qovulmaya və mono-etnik ərazilərin yaranmasına gətirib çıxarması ilə bağlı narahatlıq ifadə olunur. Daha sonra, Qətnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli hissələri hələ də erməni qüvvələri tərəfindən işğal altındadır və separatist qüvvələr hələ də Dağlıq Qarabağ bölgəsinə nəzarət edirlər. Eyni zamanda, Qətnamənin 3-cü bəndində Assambleya BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrini xatırladır və əlaqədar tərəflərin, xüsusilə silahlı əməliyyatlardan çəkinməklə və istənilən işğal olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələri çıxarmaqla, onlara riayət etməsini təkid edir. 2005-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə haqqında” 1690 (2005) nömrəli Tövsiyədə də xüsusilə hərbi əməliyyatlardan çəkinmə və Azərbaycanın bütün işğal olunmuş ərazilərindən hərbi qüvvələrin geri çəkilməsi də daxil olmaqla, əlaqədar tərəfləri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 nömrəli qətnamələrinə əməl etməyə çağırış ifadə edilmişdir.

Eyni zamanda, müxtəlif əsaslar üzrə formalaşan ayrı-ayrı regional təşkilatların aktlarında da Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair müddəalar öz əksini tapmışdır. Məsələn, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının 2015-ci ildə Astanada keçirilən V Zirvə Toplantısında qəbul olunmuş Bəyannamədə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin

Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədlərinin pozulmazlığı əsasında həll edilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir. “Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat – GUAM-ın dövlət başçılarından münafişlərin həllinə dair” Birgə Bəyannaməsində qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova ərazilərində həll edilməmiş münafişlər və qanunsuz hərbi mövcudluq bu dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyini sarsıdır, tam həcmli demokratik islahatların həyata keçirilməsinə və davamlı inkişafa nail olmasına mane olur, regional təhlükəsizliyi təhdid altına alır, ümumavropa inteqrasiya proseslərinə mənfi təsir göstərir və beynəlxalq birliyə meydan oxuyur. Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının (NATO) Dövlət və Hökumət Başçılarından 2012-ci ilin mayında ABŞ-ın Çikaqo şəhərində keçirilmiş Zirvə Toplantısının Bəyannaməsinin 47-ci bəndində isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyinə dəstək verilməsi, habelə regional münafişlərin beynəlxalq hüququn prinsip və normaları, BMT Nizamnaməsi və Helsinki Yekun Aktı əsasında dinc yolla həllinə dair söylərin davam etdiriləcəyi nəzərdə tutulmuşdur⁶⁵.

Bundan əlavə, 26-31 avqust 2012-ci il tarixlərdə İran İslam Respublikasının Tehran şəhərində keçirilmiş Qoşulmama Hərəkatının Dövlət və Hökumət Başçılarından 16-cı Zirvə Toplantısının Yekun Sənədinin 391-ci bəndində Ermənistan-Azərbaycan münafişləsinin həll olunmamış qalmasının təəssüf hiss doğurduğu vurğulanmış, eləcə də bu münafişlənin beynəlxalq və regional sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaratmaqda davam etməsi aydın şəkildə qeyd olunmuşdur. 17-18 sentyabr 2016-cı il tarixlərdə Venesuela Bolivar Respublikasının Marqarita adasında keçirilən Qoşulmama Hərəkatının Dövlət və Hökumət Başçılarından 17-ci Zirvə Toplantısının Yekun sənədinin 500-cü bəndində isə göstərilmişdir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin (822, 853, 874, 884) qəbul edilməsinə baxmayaraq, Ermənistan-Azərbaycan münafişləsi həll edilməmiş qalır, habelə beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə təhlükə törətməkdə davam edir. Hər iki sənəddə BMT-nin Nizamnaməsində təsbit olunmuş güc tətbiq etməmək prinsipinin vacibliyi təsdiq edilir, habelə tərəfləri münafişləni Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədlərinin pozulmazlığı çərçivəsində danışıqlar yolu ilə həllinə səy göstərməyə davam etməyə çağırır.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin qəbul etdiyi bir sıra sənədlərdə də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı məsələsinə yer verilmişdir. Belə ki, 1994-cü il tarixli “MDB-nin üzv-dövlətlərinin suverenliyinə, ərazi bü-

⁶⁵ www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_87593.htm

tövlüyünə və sərhədlərinin pozulmazlığına hörmət edilməsi barədə üzv-dövlətlərin başçılarının Bəyannaməsi”, MDB Parlamentlərarası Assambleyanın təşəbbüsü ilə bağlanan Bişkek Protokolu (1994), 1995-ci il tarixli “Müstəqil Dövlətlər Birliyində sülhün və sabitliyin qorunması haqqında Memorandum”u və s.-ni göstərmək olar.

Bundan əlavə, ABŞ Dövlət Departamentinin Azərbaycan üçün insan hüquqları praktikasına dair 2006-cı il hesabatında Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinin və bitişik yeddi rayonun işğalını davam etdirməsi⁶⁶, habelə həmin il üzrə “Freedom House” təşkilatının hesabatında Azərbaycan hökumətinin özünü Dağlıq Qarabağ Respublikası elan edən ərazi və Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ətraf yeddi rayon üzərində heç bir inzibati nəzarətə malik olmadığı aydın şəkildə qeyd olunmuşdur⁶⁷.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün yolverilməzliyi və bu beynəlxalq cinayətin nəticələrinin aradan qaldırılmasının zəruriliyinə dair müddəalar təkcə beynəlxalq qurumlar tərəfindən deyil, həm də dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərinin qəbul etdiyi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Qvatemala Respublikası Konqresinin 6 oktyabr 2015-ci il tarixli sənədində mövcud məsələyə dair normalar iki aspektdə nəzərdə tutulmuşdur: BMT çərçivəsində beynəlxalq birlik tərəfindən beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədlər çərçivəsində Azərbaycanın suveren ərazisinin hərbi işğalı və təcavüzünün pislənməsi; ərazi münaqişəsi çərçivəsində məruz qaldıqları təcavüzə görə ölkəmizin parlamenti, dövləti, hökuməti, xüsusilə Azərbaycan xalqı ilə həmrəyliyin ifadə olunması.

Paraqvay Respublikası Deputatlar Palatasının 2017-ci ilin dekabrında qəbul etdiyi 1992-ci ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunun Xocalı şəhərində törədilmiş soyqırımının pislənməsi və 26-cı ildönümünün anılması münasibətilə həmrəyliyin ifadə edilməsi barədə bəyanatda Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən silahlı işğalı qınanılmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin pozulmazlığına hörmət ifadə edildiyi vurğulanmışdır. Həmçinin, Bəyanatda BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874 və 884 nömrəli Qətnamələr təcavüzün dayandırılmasını, diqqətin qurbanlara yönəldilməsini və Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində yaranmış münaqişənin həlli yolu kimi dialoqu təşviq etdiyi bildirilir.

⁶⁶ www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2006/78801.htm

⁶⁷ www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2006/azerbaijan

Bundan əlavə, ABŞ-ın Arizona ştatı Senatının 25 fevral 2015-ci il, Men ştatı Senatının 13 mart 2012-ci il, Nyu-Meksika ştatı Senatının 28 yanvar 2013-cü il, Tennesi ştatı Senatının 18 mart 2013-cü il tarixli sənədlərində də Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı və təcavüzünün beynəlxalq hüquqa zidd olması məsələsinə toxunulmuşdur.

Hazırda Azərbaycan həqiqətlərinin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ probleminin, nəhayət Ermənistan tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərin əsl mahiyyətinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində dövlətimizin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində beynəlxalq sistemdə əksər dünya dövlətlərinin ədalətli mövqeyi formalaşmışdır.

Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü faktının mövcudluğu beynəlxalq hüququn *jus cogens* normalarını pozmaqla yanaşı, onun mühüm rəhbər başlanğıcı – güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələnmək prinsipinin səmərəliliyini də zərbə altına qoyur. Məhz BMT Baş Assambleyasının “Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” 1987-ci il tarixli 42/22 nömrəli Bəyannaməsinə istinad etsək, bu halda Ermənistan beynəlxalq hüququn prinsiplərini pozan və güc tətbiq etməni təşviq edən, insan hüquqlarını pozan, daha sonra isə, gərginliyin qarşısının alınması və azaldılmasına yönəlmiş etimadın möhkəmləndirilməsi tədbirlərini görməkdə maraqlı olmayan dövlətdir. Bunu sübut edən digər hal işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanın təcavüzündə qalmasının davam etməsindədir, daha dəqiq ifadə etsək, Ermənistanın bu vəziyyəti davam etdirməsindədir. Yəni, təcavüzün baş verməsi və bu cinayət faktının mövcud olduğu vəziyyətin davam etməsi Ermənistanın məsuliyyətini bir daha müəyyən edən faktorlardır. Tədqiqatlarda da haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, gücdən istifadə uyğun nəzarət və ya insan hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi üsulu sayıla bilməz⁶⁸. Bütövlükdə, təcavüzkar dövlət (Ermənistan) tərəfindən güc tətbiq etməklə ərazilərin (Azərbaycan ərazilərinin) işğalı, danışıqlar prosesinin süni şəkildə uzadılaraq işğal vəziyyətinin davamı, daha sonra işğala məruz qalmış dövləti (Azərbaycanı) güzəştlər getməyə məcbur etmə beynəlxalq hüququn kobud və ciddi şəkildə pozulmasıdır.

⁶⁸ Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014, с. 54.

III. Soyqırımı

Azərbaycan xalqının əksər beynəlxalq cinayətlərin daim hədəfində olması müxtəlif dövrlərdə gedən proseslər və baş verən hadisələr nəticəsində meydana çıxan tarixi faktlar əsasında dəfələrlə sübut olunmuşdur. Belə cinayətlərdən biri də soyqırımı cinayətidir.

Məhz soyqırımı daha geniş spektrdən yanaşmaq və düzgün hüquqi tövsifini vermək üçün tarixi keçmişə nəzər salmaq vacibdir. Çünki erməni cinayətkarları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin həyata keçirilməsi zaman-zaman davam edərək, yüksələn xətt üzrə özünün “inkişafı”na doğru irəliləmişdir. Qeyd edək ki, təkcə XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı ermənilərin etnik təmizləmə siyasətini dörd mərhələ üzrə nəzərdən keçirmək olar: 1905-1907-ci illəri əhatə edən birinci mərhələ; 1918-1920-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələ; 1948-1953-cü illəri əhatə edən üçüncü mərhələ; 1988-1993-cü illəri əhatə edən, müasir dövr üçün azərbaycanlılara qarşı soyqırımı, ərazi iddiaları və hərbi təcavüz üçün geniş zəmin yaratdığı dördüncü mərhələ⁶⁹.

XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri-cinayətkarları Azərbaycan xalqına qarşı beynəlxalq cinayətlər törətməyi özünün başlıca məqsədi hesab edən “Daşnaksütyun” partiyasının proqramında irəli sürülən “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyətlərini genişləndirərək öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı və məqsədyönlü surətdə doğma yurdlarından qovmaqla etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətini həyata keçirməyə başladılar. 1905-1906-cı illərdə ermənilər Bakı, Gəncə, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Tiflis, Zəngəzur, Qazax və başqa yerlərdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmiş, əhali amansızlıqla qətlə yetirilmiş, şəhər-kəndlər yandırılmış və dağıdılmışdır. Məhz bunun nəticəsində erməni silahlı dəstələri Şuşa, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında, İrəvan və Gəncə quberniyalarında azərbaycanlılar yaşayan 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuş, on minlərlə soydaşımız öz doğma yurdlarından qaçqın və məcburi köçkün düşmüşlər. Bundan əlavə, ermənilər 200 mindən artıq azərbaycanlı (uşaq, qadın, qoca) fərq qoymadan qətlə yetirməklə həmin ərazilərdə çar Rusiyasının onlara vəd etdiyi “Ermənistan dövləti”ni qurmaq üçün etnik təmizləmə aparmışlar⁷⁰. Digər tərəfdən, bu dövrlərdə paralel olaraq azərbay-

⁶⁹ Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri // “Xalq qəzeti”, 31 mart 2015-ci il, № 65, s. 2-3.

⁷⁰ Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). Bakı, “Zərdabi LTD”, 2017, s. 12.

canlılara qarşı aparılan soyqırımı siyasətində səciyyəvi tendensiya özünü aydın şəkildə büruzə verirdi. Bu isə yuxarıda qeyd olunan Azərbaycan torpaqlarına və azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib, həmin ərazilərdən onları təmizləməklə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəyi ilə bilavasitə bağlıdır. Çünki həmin dövrdə Qafqazdakı 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər⁷¹.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral və oktyabr hadisələrindən sonra “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Konqresi daha geniş fəaliyyətə başladı. Eyni zamanda, Vladimir Lenin tərəfindən 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edilən Stepan Şaumyan azərbaycanlıların kütləvi qırğınının təşkilatçısı və rəhbərinə çevrildi. Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin mart ayına qədər olan dövrdə İrəvan quberniyasında 197 kənd, Zəngəzur qəzasında 109, Qarabağda 157 kənd dağıdılmış, digər bölgələrdə 60 yaşayış məskəni məhv edilmiş, yandırılmış və viran qoyulmuşdur. 1918-ci ilin mart ayının 31-i və aprelin ilk günlərində qırğınların kütləvi xarakter aldığı dövrdə minlərlə dinc azərbaycanlı yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Həmin günlərdə erməni-bolşevik birləşmələri Bakıda 12 min dinc azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər. Bundan əlavə, 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında 16 mindən çox insan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 167 kənd (hazırda onların 35-i mövcud deyildir) dağıdılmışdır. Bütövlükdə, erməni daşnaqları tərəfindən 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda və Azərbaycanın digər regionlarında 50 minə yaxın insan xüsusi işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir⁷². Təkcə Quba şəhərindəki kütləvi məzarlıqda soyqırımı nəticəsində hədsiz amansızlıq və xüsusi qəddarlıqla öldürülən azərbaycanlılarla yanaşı ləzgilərin, yəhudilərin, tatların və digər milli azlıqlara mənsub olan minlərlə insanların zorakılığa məruz qaldığı aşkar edilmişdir.

Ermənilərin törətdiyi soyqırımların bariz sübutunu diqqətə çatdırmaq üçün həmin dövrdə Şamaxıda baş verən hadisələri bir nümunə olaraq daha dərinlən təhlil etmək yerinə düşərdi. Belə ki, 1918-ci ilin mart-aprel ayları ərzində Şamaxıda 120 kənd olmuşdur ki, onların 86-sı erməni hücumları və soyqırımına məruz qalmışdır. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qeyd olunan hadisələrin araşdırılması məqsədilə yaradılan Fəvqəladə İstintaq

⁷¹ Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, “Qartal” nəşriyyatı, 1998, s. 45-52.

⁷² Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). Bakı, “Zərdabi LTD”, 2017, s. 12-14.

Komissiyası öz işini yarımçıq dayandırdığından, Şamaxı qəzasının yalnız 58 kəndinə ermənilərin hücumu zamanı ölənlərin sayının müəyyən edilməsi mümkün olmuş, qalan kəndlər barədə məlumatın əldə edilməsinə nail olunmamışdır. Belə ki, Komissiyanın hesablamalarına görə, Şamaxı qəzasında 3632 kişi, 1771 qadın, 956 uşaq olmaqla, ümumilikdə 6359 nəfər qətlə yetirilmişdir. Lakin ekspertlərin arxivdəki aktlarda olan rəqəmlər üzrə hesablamalarına görə Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər ki, onlardan da 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın, 1277 nəfəri isə uşaq olmuşdur⁷³.

Lakin 1918-ci il hadisələri və ermənilərin soyqırımı siyasəti təkcə azərbaycanlıların məhv edilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, Azərbaycanda yaşayan digər etnik və milli qrupların da qətlə yetirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Azərbaycan yəhudi icmasının Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə ünvanladığı məktubdan da görüldüyü kimi, 1918-1919-cu illər ərzində törədilən Quba soyqırımı zamanı 3000-ə qədər yəhudi qətlə yetirilmişdir. Bunu yəhudilərin etnik təmizlənməsi hesab edən icma öz məktubunda qeyd etmişdir: “Hər ilin mart ayının 31-i – 1918-19-cu illərdə Azərbaycan xalqının soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin yad edildiyi gündə qətlə yetirilmiş yəhudi uşaqları, qadınları və kişilərinin ruhuna dualar oxuyur və rəhmət diləyirik”⁷⁴. Qeyd olunan fakt öz-özlüyündə ermənilərin xalqımıza qarşı soyqırımı siyasətinin miqyasının genişliliyini və niyyətin bütövlükdə məhv etmə olduğunu tam aydın şəkildə sübut edir.

1948-1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistandan) dəniz səviyyəsindən yüksəkdə yaşayan 150 min azərbaycanlı deportasiya olunaraq Azərbaycanın Kür-Araz düzənliyində, onlar üçün qeyri-əlverişli iqlim, məişət şəraitində yerləşdirilmişdir. 1954-1956-cı illərdə keçirilən deportasiya prosesində yenidən yüz mindən çox azərbaycanlı bu tədbirə məruz qalaraq, onların hər üç nəfərindən biri yeni şəraitə uyğunlaşa bilmədiyi üçün aclıq və xəstəlikdən həlak olmuşdur⁷⁵.

Nəhayət, 1988-ci ildə öz tarixi torpaqlarında yaşayan son 250 min azərbaycanlı bu ərazidən qovulmuş, bununla da bir xalq özünün təbii mühitindən (kökündən) birdəfəlik ayrı salınmışdır. Lakin 1988-ci ildə baş verən hadisələri təkcə deportasiya kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Belə ki, həmin hadisələr nəticəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti də kəskin formada

⁷³ Zülfüqarlı M.P. Şamaxı soyqırımı (1918-ci il). Bakı, AVCIYA, 2011, s. 30-33.

⁷⁴ Мустафаев Р. Марши смерти. Преступления армянства против еврейского народа. М., 2008, с. 25-27.

⁷⁵ Sadiqov Ə.İ. Xocalı soyqırım cinayəti: ümumi plan və siyasət çərçivəsində təzahür edən niyyət və beynəlxalq hüquq / “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” jurnalı, 2014, № 1, xüsusi buraxılış, s. 95.

davam etmişdir. Nümunə qismində təkcə Ermənistanın Spitak rayonunda baş verən “məhv etmə” tədbirlərini (28 noyabr 1988-ci il) xatırlatmaq kifayət edər. Belə ki, həmin rayonda 35 nəfər işgəncədən və 41 nəfər döyülərək öldürülüb, 11 nəfər diri-diri yandırılıb, 2 nəfərin başı kəsilib, 4 nəfər öldürülərək yandırılıb, 1 nəfər asılıb, 3 nəfər doqranıb, 7 nəfərin üzərindən maşınla keçirilib, 1 nəfər elektriklə, 16 nəfər isə odlu silahla qətlə yetirilib⁷⁶.

Şübhəsiz ki, azərbaycanlıların deportasiyası, etnik təmizlənməsi və soyqırımı siyasəti təkcə erməni cinayətkarların və Ermənistanın təkbaşına hərəkəti kimi qiymətləndirilə bilməz. Burada digər xarici dövlətlərin müəyyən “havadarlıq” siyasətini də unutmamaq olmaz. Məhz ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizlənmə siyasətinin arxasında digər dövlətlərin dayanması ilə bağlı fikirlər beynəlxalq qurumların tədbirlərində dəfələrlə səslənmişdir. Hətta bunun bariz nümunəsi kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 24 dekabr 1993-cü ildə MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında verdiyi bəyanatında bildirilmişdir ki, “Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan və elə bir ehtiyatı olmayan 100 mindən bir qədər çox erməni 7 milyonluq əhalisi olan ölkəyə qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar apara və onun ərazisininin 20 faizini işğal edə bilməz”⁷⁷.

Deportasiyanı beynəlxalq-hüquqi baxımdan qiymətləndirmək üçün Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun 7-ci maddəsinə nəzər yetirmək lazımdır. Belə ki, Statutun 7.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, “əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi” dedikdə, köçürmə və ya digər məcburi tədbirlərin yönəldiyi şəxslərin qanuni yaşadıqları rayondan beynəlxalq hüquqla yol verilən əsaslar olmadan zorla köçürülməsini ifadə edir. Bu müddəə beynəlxalq hüquqda yenilik sayılmalıdır. Çünki istər Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsində, istərsə də *ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunallarının təsis sənədlərində yalnız “deportasiya” kateqoriyasından istifadə olunur. Məhz bu baxımdan Roma Statutunun 7.2-ci maddəsi bu sahədə mühüm addım sayılmalıdır. Hətta keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının baxış predmeti olan “*Kupreškiç*” (2000) və “*Krstiç*” (2004) işləri üzrə çıxarılan qərarlarda məhz Roma Statutuna əsaslanmaqla, “deportasiya” mühüm insan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquq normalarının (xüsusilə Cenevrə Konvensiyalarının) pozuntularından irəli gələn “qeyri-insani akt”, “əhalinin məcburi köçürülməsi” isə insanlıq əleyhinə cinayət kimi “qeyri-insani akt” sayılmasının

⁷⁶ Crimes by Armenian Terrorist and bandit groupings against humanity (XIX-XXI centuries). Brief chronological encyclopedia. Compiled by A.Mustafayeva, R.Sevdimaliev, A.Aliyev, R.Yilmaz. Bakı, ELM, 2011, p. 186.

⁷⁷ Xocalı – 1992. Bakı, Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, 2012, s. 10.

mümkünlüyü ehtiva edilmişdir. Qeyd olunan təcrübəni nəzərə alsaq, bu halda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı deportasiya və köçürmə siyasəti və tədbirlərini beynəlxalq hüquq normalarının üç növ pozuntusunun – insan hüquqlarının, beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozuntusu, habelə insanlıq əleyhinə cinayətlərin baş verməsinin “kəşişmə nöqtəsi” hesab etmək olar.

Etnik təmizləmənin qadağan edilməsi, habelə onun soyqırım ilə qarşılıqlı əlaqəsinə gəldikdə, beynəlxalq hüquqi səviyyədə qeyd olunan məsələlər müxtəlif sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bu sahədə, ilk növbədə, BMT Baş Assambleyasının “Etnik təmizləmə və irqi nifrət haqqında” 16 dekabr 1992-ci il tarixli A/RES/47/80 nömrəli Qətnaməsində “etnik təmizləmə” siyasəti ilə bağlı müddəalara nəzər salmaq zəruridir. Çünki aşağıda qeyd olunacaq həmin müddəalar həm də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı “etnik təmizləmə” siyasətinin beynəlxalq hüquqi səviyyədə tanınması və bu cinayəti törədən şəxslərin mühakimə olunması üçün hüquqi vasitə rolunu oynaya bilər: “etnik təmizləmə”nin qeyd-şərtsiz pislənilməsi; “etnik təmizləmə”nin universal səviyyədə tanınan insan hüquqları və əsas azadlıqları ilə ümumilikdə bir araya sığmaması; “etnik təmizləmə” aktları törədən şəxs(lər)in mühakimə olunması və onun (yaxud onların) ədalət mühakiməsinə təhvil verilərək fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin təmini; “etnik təmizləmə”ni törədən və ya bu kimi hərəkətləri əmr edən hər bir şəxsdən dərhal onların dayandırılmasının tələb edilməsi; “etnik təmizləmə”nin bütün formalarının ləğv edilməsi sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının zəruriliyi.

Afrika İttifaqı çərçivəsində qəbul olunmuş “Afrikada daxilən köçürülmüş şəxslərin müdafiəsi və onlara yardım haqqında” 2009-cu il Kampala Konvensiyasının 4.4-cü maddəsinin “a” bəndində göstərilmişdir ki, irqi ayrı-seçkilik siyasəti və ya əhalinin etnik, dini və ya irqi tərkibinə, yaxud bu tərkibin dəyişdirilməsinə digər analoji təcrübəyə əsaslanan yerdəyişmə qadağan olunur. Eyni zamanda, BMT Baş Assambleyasının 18 dekabr 1992-ci il tarixli A/RES/47/121 nömrəli “Bosniya və Herseqovinadakı vəziyyət haqqında” Qətnaməsinin preambulasında mənfur “etnik təmizləmə” siyasəti soyqırımın forması kimi nəzərdən keçirilmişdir. Mənfur “etnik təmizləmə” siyasətinin beynəlxalq humanitar hüququn ağır və ciddi pozuntusunu yaratdığını xüsusilə vurğulayan BMT-nin “Bosniya və Herseqovinadakı vəziyyət haqqında” 25 avqust 1992-ci il tarixli A/RES/46/242 nömrəli Qətnaməsinin 8-ci bəndində isə güc yolu ilə ərazilərin ələ keçirilməsinin və mənfur “etnik təmizləmə” siyasəti təcrübəsinin nəticələrinin tanınmaması ilə bağlı bütün dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara çağırışlar edilmişdir. Bu hal bilavasitə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti, habelə bu siyasətin nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının

zorla ələ keçirilməsi tendensiyası ilə uyğunluq təşkil edir. Bir səciyyəvi cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycana və azərbaycanlılara münasibətdə etnik təmizləmə→soyqırımı→təcavüz siyasəti bir-birini tamamlayan, habelə eyni prosesin tərkib hissəsi sayılan ayrılmaz zəncirvari həlqələr hesab olunur. Hətta bunun təsdiqi kimi keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının baxdığı “*Krstić*” işi üzrə çıxarılan qərarında müəyyən etmişdir ki, Srebrenitsa ərazisində müsəlmanların etnik təmizlənməsi planı Bosniya müsəlmanlarının daimi şəkildə məhv edilməsinə əsas yaratması üçün nəzərdə tutulan soyqırımı planına qədər “genişləndirilib”. Eyni zamanda, II Dünya Müharibəsi zamanı yəhudilərə qarşı qırğınların törədilməsində əsas təşkilatçılardan olan, müharibə bitdikdən sonra Avstriyadan Argentinaya qaçaraq “Rikardo Klement” adı altında yaşayan və 1960-cı ildə tutularaq İsrail məhkəməsi tərəfindən mühakimə olunan Adolf Eyxmanla bağlı çıxarılan hökmdə (yəni, “*Eyxman*” işi (1961) üzrə) qeyd olunmuşdur ki, “deportasiya” formasında ifadə olunan etnik təmizləmə insanlıq əleyhinə cinayət və müharibə cinayət kimi cəza təhdidi altında qadağan olunan əməl olaraq qalmaqda davam edir. Bununla yanaşı, etnik təmizləmə siyasətinin soyqırımı cinayəti üçün “yaşıl işıq” yandırması fikri də xüsusilə vurğulanmaqdadır. Onların qarşılıqlı əlaqəsi prosesinə diqqət yetirsək, bu halda “etnik təmizləmə”nin soyqırımın törədilməsi üçün xəbərdarlıq siqna-
lı, soyqırımın isə “lüzumsuz etnik təmizləmə”nin son vasitəsi hesab olunması qənaətinə gələ bilərik⁷⁸. Digər tərəfdən, beynəlxalq-hüquqi təcrübədə “etnik təmizləmə”nin təkə əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi deyil, həm də konkret qrupa məxsus obyektlərin məhv edilməsi tendensiyası ilə əlaqələndirilməsi kimi xarakterizə edilməsinə rast gəlmək mümkündür. Bunun bariz nümunəsi kimi BMT İnsan Hüquqları Komissiyasının Xüsusi Məruzəçisi Tadeuş Mazovetski də Ekspert Komissiyasının hesabatlarında tarixi, mədəni və dini strukturların qəsdən və sisteməlik şəkildə hədəf götürülməsini dəfələrlə “etnik təmizləmə”nin əsas aspekti kimi müəyyən etmişdir.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin son və davam edən ən son mərhələsində Xocalı soyqırımını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Xocalı soyqırımı Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini zəbt etmək məqsədilə Ermənistanın apardığı işğalçılıq müharibəsinin gedişində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərinin miqyasına görə ən dəhşətli hesab edilməlidir. Bundan əlavə, azərbaycanlılar yaşayan İmarət Qərvənd, Tuğ, Saləkətin, Axullu,

⁷⁸ Schabas W.A. Genocide in international law. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, p. 234.

Xocavənd, Cəmilli, Nəbilər, Meşəli, Həsənabad, Kərkicahan, Qaybalı, Malibəyli, Yuxarı və Aşağı Quşçular, Qaradağlı kəndlərinin işğalı zamanı həmin yaşayış məntəqələri əhalisinin bir hissəsi xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. 1992-ci il fevralın 17-də Qaradağlı kəndində yaşanan soyqırımı miqyasına görə “ikinci Xocalı” da adlandırılır. Burada kəndin hər 10 sakinindən biri şəhid olmuşdur. 1992-ci ilin fevralında – Xocalı faciəsindən bir neçə gün əvvəl Qaradağlıda törədilən soyqırımıda 104 kənd sakini və 15 nəfər xüsusi müdafiə dəstəsinin üzvü əsir götürüldü, onlardan 67 nəfəri erməni faşistləri tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Öldürülənlərdən 10-u qadın, 8-i uşaq idi. Kənddə 200 yaşayış və 1 mədəniyyət evi, 320 yerlik orta məktəb və 25 çarpayılıq xəstəxana binaları və digər obyektlər dağıdıldı. 800 nəfərə yaxın sakin məcburi köçkünə çevrildi⁷⁹.

Bundan sonra, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda Şuşadan sonra azərbaycanlıların yaşadıkları ikinci böyük yaşayış məntəqəsi olan Xocalı Ermənistan hərbi birləşmələrinin növbəti hədəfi idi. Dağlıq Qarabağ regionunda yerləşən Xocalı 940 km² əraziyə və işğala qədər 7000 nəfər əhaliyə malik olmuşdur. Xocalı Xankəndindən 10 kilometr şimal-şərqdə, Ağdam-Şuşa və Əsgəran-Xankəndi yollarının üzərində yerləşir. Xocalı regionda yeganə mülki hava limanına malik olmaqla mühüm kommunikasiya mərkəzi sayılırdı. Xocalı Mərkəzi Asiyada etnik zəmində baş verən qanlı toqquşmalardan xilas olmaq üçün pənah gətirmiş 54 Məhsəti - Ahıska türk ailəsi, həmçinin Ermənistandan qovulan Azərbaycan qaçqınları üçün də sığınacaq təşkil edirdi.

Erməni silahlı dəstələri Xankəndində yerləşən keçmiş SSRİ Müdafiə Nazirliyinə məxsus 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi şəxsi heyətinin iştirakı və “köməkliyi” ilə 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərini işğal etmişlər. Lakin şəhərin zəbt olunması faktı təkcə müvafiq əməlin təcavüz kimi qiymətləndirilməsini şərtləndirmir, həm də həmin coğrafi ərazidə baş verənlərin “soyqırımı” cinayəti kimi tövsif olunmasına əsas verir. Belə ki, sözügedən təcavüz nəticəsində 613 nəfər, xüsusilə 63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca qətlə yetirilmişdir. 1275 nəfər əsir götürülmüş, 8 ailə bütövlüklə məhv edilmiş, 56 nəfər xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla diri-diri yandırılaraq başlarının dərisi soyulmuş, gözləri çıxarılmışdır. 1000 nəfərdən artıq dinc sakin, o cümlədən 76 uşaq müxtəlif dərəcəli güllə yarası alaraq şikəst olmuşdur. 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdir. 155 nəfər isə itkin düşmüşdür. Bütün bu statistik göstəricilər yalnız Xocalı sakinlərinə qarşı

⁷⁹ Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). Bakı, “Zərdabi LTD”, 2017, s. 23-24.

törədilən cinayətləri ifadə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xocalı faciəsi zamanı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gəlmiş 300 nəfərdən artıq inşaatçı və digər sahə mütəxəssislərindən təxminən 100 nəfərdən artıq şəxs soyqırımı zamanı şəhid olmuşdur. Hazırda isə şəhərin tarixi adı dəyişdirilərək “İvanyan” kimi ifadə edilməyə başlanmışdır.

Xocalı soyqırımının törədilməsindən sonra soyqırımı siyasətini davam etdirən Ermənistan tərəfindən növbəti hədəf Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndi oldu. Ağdaban kəndi Kəlbəcər rayonunda, Ağdaban çayının sağ silsiləsində, Ağdaban dağının yamacında, Murovdağ silsiləsinin cənub ətəyində, rayon mərkəzindən 56 km şimal-şərqdə yerləşir. 1992-ci ilin aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə Ermənistan silahlı birləşmələri, Dağlıq Qarabağdakı erməni yaraqlılarının köməyi ilə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə hücum edərək 130 evdən ibarət olan kəndi tamamilə yandırmış, 779 nəfər dinc sakinə divan tutmuş, 67 nəfəri amansızcasına qətlə yetirərək soyqırımı törətmişlər. Bir gecədə 8 nəfər 90-100 yaşlı qoca, 2 nəfər azyaşlı uşaq, 7 nəfər qadın diri-diri odda yandırılmış, 2 nəfər itkin düşmüş, 12 nəfərə ağır bədən xəsarəti yetirilmişdir. Ermənilər tərəfindən tarixi, memarlıq, mədəniyyət və dini abidələr dağıdılmış, məzarlıqlar təhqir olunmaqla məhv edilmişdir. Kənd əhalisinin bir hissəsi kənddən qaçmaq istəyərkən əvvəlcədən düzəldilmiş pusqularda qətlə yetirilmişdir. Hazırda Ağdaban kəndində Ermənistan ordusunun 538-ci motoatıcı alayı yerləşmişdir. Ermənistanın və erməni separatçılarının Azərbaycan mədəni irsinə qarşı törətdikləri vandalizm siyasətinin davamı kimi Ağdabanda Azərbaycan klassik aşığı Şeyrinin ustadı Aşığı Qurbanın və oğlu Aşığı Şəmşirin əlyazmaları tam yandırılmış və talan olunmuşdur.

Beləliklə, baş verən soyqırımı cinayətinin beynəlxalq hüquqi təhlilinə gəldikdə isə, ilk növbədə, “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il Konvensiyasının müddəalarına nəzər salmaq vacibdir. Belə ki, həmin sənədə əsasən, beynəlxalq hüquqla qadağan olunan soyqırımı əməli müharibə və ya sülh dövründə törədilməklə, milli, etnik, irqi və ya dini qrupun tam, yaxud qismən məhv edilməsi niyyəti ilə törədilən aktlar başa düşülür. Həmin aktlar isə Konvensiyanın 2-ci maddəsində müfəssəl şəkildə verilmişdir:

- qrup üzvlərinin qətlə yetirilməsi;
- qrup üzvlərinə ağır bədən və ya psixi zərərin vurulması;
- qəsdən qrupun tam və ya qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraitinin yaradılması;
- qrupda doğumun qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlərin görülməsi;
- qrup üzvlərindən uşaqların zorla alınaraq digər qrupa verilməsi.

Göründüyü kimi, təkcə beynəlxalq cinayətlərin tərkib hissəsi kimi soyqırımın törədilməsi ilə bağlı real addımların atılması deyil, həmçinin, bu barədə niyyətin olması da mühüm şərtidir. Məhz bu baxımdan, soyqırımı cinayətinin iki elementini xüsusilə vurğulamaq lazımdır: *mens rea* və *actus reus*.

Mens rea (yaxud *dolus specialis* və ya xüsusi niyyət) törədilən soyqırımı əməlinin psixi və ya subyektiv elementini, *actus reus* isə bu əməlin maddi və ya obyektiv elementini, yəni cinayət törədən şəxs(lər)in faktiki hərəkət və ya hərəkətsizliyini ifadə edir. Soyqırımı cinayətinin törədilməsində niyyət (yəni, *mens rea*) hər hansı digər konkret qrupa mənsub şəxslərin təsadüfən, yaxud ehtiyatsızlıqdan bir və ya bir neçə üzvünün məhv edilməsindən ibarət olmayıb, bütövlükdə qrupun məhvinə istiqamətlənir. Soyqırımı qurbanlarının müəyyən edilməsinin həlledici əlaməti onların fərdiliyi deyil, məhz onların 1948-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan qrupa mənsubiyyətidir. Şübhəsiz ki, burada qrup dedikdə, fərdlərin sadəcə toplu halında birləşməsi və ya insan qrupu yaratması deyil, daimi və sabit bağlarla əlaqəli olan toplum kimi nəzərdən keçirilməsi zəruridir⁸⁰. Digər tərəfdən, soyqırımı cinayətinin törədilməsi həm də insan hüquqlarının pozuntusu, daha dəqiq ifadə olunsaydı, yaşamaq hüququnun pozuntusu kimi nəzərdən keçirilməlidir⁸¹. Bu isə beynəlxalq cinayət tribunallarının qərarlarında dəfələrlə qeyd olunduğu kimi xüsusi qrupa mənsub olduğuna və hədəf qismində həmin qrup sayıldığından, həmin qrupa mənsub üzvlərin məhv edilməsi ilə nəticələnir.

Hər iki elementlə bağlı beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində kifayət qədər müddəalara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının “*Rutaqanda*” işi (1999) üzrə çıxardığı qərarın 59-cu bəndində bilavasitə göstərilmişdir ki, şəxs xüsusi qrupu tam və ya qismən məhv etmək kimi səciyyəvi niyyətlə özünü bürüzə verən hərəkətlərdən birini edirsə, bu halda onu soyqırımı görə mühakimə etmək olar. Tribunalın “*Kayışema və Ruzindana*” işi (1999) üzrə qərarında göstərilmişdir ki, *mens rea* soyqırımı hərəkətlərinin törədilməsindən öncə formalaşmalıdır. Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apellyasiya Kameronunun “*Popoviç və digərləri*” işi (2015) üzrə çıxartdığı qərarında göstərilmişdir ki, soyqırımı cinayətləri və soyqırımı törətməyə yönəlmiş gizli sövdələşmə *mens rea* elementinin tərkib hissəsi sayılan soyqırımı niyyətinin olmasını tələb edir. Bu iki elementin qarşılıqlı əlaqəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır

⁸⁰ Schabas W.A. *Genocide in International Law: the crimes of crimes*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 243.

⁸¹ Sadıqov Ə.İ. Xocalı soyqırım cinayəti: ümumi plan və siyasət çərçivəsində təzahür edən niyyət və beynəlxalq hüquq / “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” jurnalı, 2014, № 1, xüsusi buraxılış, s. 94.

ki, soyqırımı cinayətinə görə niyyət hələ onun törədilməsi baş vermədiyinə görə onun mühakiməsi də qeyri-mümkün və ağılasıgmadır. Yəni, soyqırımı cinayətinin törədilməsinə hər hansı şəxsi və ya şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün *mens rea* ilə yanaşı, *actus reus*-un da mövcudluğu mütləqdir. Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının “*Semanza*” işi (2003) üzrə çıxartdığı qərarında nəzərdə tutulan “*cinayət törədənin niyyəti (yəni mens rea - müəl.) onun hərəkətlərində (yəni actus reus-da - müəl.) özünü büruzə verir*” müddəası bunun bariz nümunəsi sayılmalıdır. Ermənistanın və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətində qeyd olunan hal özünü dəfələrlə ciddi şəkildə büruzə vermişdir, yəni niyyət sonda həmin hərəkətlərin törədilməsi ilə nəticələnmişdir.

Xocalı soyqırımının törədilməsi ilə bağlı niyyətin mövcudluğu və faktiki konkret aktın törədilməsi dəfələrlə sübuta yetirilmişdir. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın apardığı rəsmi istintaq tədbirlərinə uyğun olaraq müəyyən edilmişdir ki, Xocalıda mülki əhaliyə qarşı törədilən hücumlar beynəlxalq hüquq normaları, xüsusilə, “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan soyqırımı cinayətinin elementlərini özündə ehtiva edir. Həmçinin, Xocalıda baş verən soyqırımı nəticəsində niyyət (*mens rea*) və konkret əməlin (*actus reus*) olması faktı bir daha təsdiq edilmişdir. Məhz bu məsələ beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğun olaraq aşağıdakı kimi tövsif edilmişdir:

- irqi, etnik, milli və ya dini əlamətlərinə görə fərqlənən qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək üçün soyqırımı törədilməsi məqsədilə xüsusi niyyətin (*mens rea*) olması;

- cinayət əməlinin iştirakçılarının hədəf qismində istifadə etdiyi beynəlxalq hüquqla qorunan qrupun mövcudluğu;

- qətləri, habelə ağır cismani və ya əqli xəsarətin yetirilməsi kimi əməlləri özündə birləşdirən obyektiv və ya zahiri elementin (*actus reus*) özünü aydın şəkildə büruzə verməsi.

Beləliklə, istintaqın gəldiyi nəticələrə uyğun olaraq, Xocalıda törədilən cinayətlərin soyqırımı əməli kimi tövsif edilməsi və müvafiq ittihamın təsdiq olunması məqsədilə aşağıdakı meyarları qeyd etmək lazımdır:

- qrupu tam və ya qismən məhv etmək niyyətinin olmasına dair aşkar və inandırıcı sübutun mövcudluğu;

- Xocalıda baş vermiş məhvetmə faktının bütövlükdə müəyyən qrupa təsir etmək üçün kifayət qədər “əhəmiyyətli” amil olması;

- müəyyən coğrafi məkan çərçivəsində törədilmiş cinayət faktı⁸².

Bundan əlavə, Xocalı faciəsinin dəhşətli nəticələri və onun soyqırımı kimi tövsiyə olunmasını şərtləndirən amillər xarici dövlətlərin müxtəlif mətbu orqanlarında da aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Nümunə qismində həmin mətbu nəşrlərdə qeyd edilən fikirlər bunu bir daha aydın sübut edir:

- “Ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. Bütün dünya eybəcər hala salınmış meyitlərin şahidi oldu. Azərbaycanlılar minlərlə ölənlər barədə xəbər verirlər” (*“Krua l’Eveneman” jurnalı, Paris / 25 fevral 1992-ci il*);

- “Erməni əsgərləri minlərlə ailəni məhv etmişlər” (*“Sandi Tayms” qəzeti, London / 1 mart 1992-ci il*);

- “Ermənilər Ağdama tərəf gedən dəstəni güllələmişlər. Azərbaycanlılar 1200-ə qədər cəsəd saymışlar” (*“Faynenşl Tayms” qəzeti, London / 9 mart 1992-ci il*);

- “Çoxları eybəcər hala salınmışdır, körpə qızın ancaq başı qalmışdır” (*“Tayms qəzeti”, London / 4 mart 1992-ci il*);

- “Videokamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərdi. Bir qadının sifətinin yarısı kəsilmişdir. Kişilərin skalpları götürülmüşdür” (*“İzvestiya” qəzeti, Moskva / 4 mart 1992-ci il*);

- “Ağdamda olan xarici jurnalistlər Xocalıda öldürülmüş qadın və uşaqlar arasında skalpları götürülmüş, dırnaqları çıxardılmış 3 nəfəri görmüşlər. Bu azərbaycanlıların təbliğatı deyil, bu reallıqdır” (*“Le Mond qəzeti”, Paris / 14 mart 1992-ci il*);

- “Mən şəxsən təpədə yüzə yaxın meyit gördüm. Bir oğlanın başı yox idi. Hər tərəfdə xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qadın, uşaq, qocalar görünürdü” (*“İzvestiya” qəzeti, Moskva / 13 mart 1992-ci il*);

- “Bu “muxtər regionda” erməni silahlı dəstələri Yaxın Şərqdən çıxmışlarla birlikdə müasir texnikaya, o cümlədən vertolyotlara malikdirlər. ASALA-nın Suriya və Livanda hərbi düşərgələri və silah anbarları vardır. Ermənilər yüzdən artıq müsəlman kəndlərində qırğınlar törədərək Qarabağdakı azərbaycanlıları məhv etmişlər” (*“Valer aktual” jurnalı, Paris / 14 mart 1992-ci il*) və s.

Hətta beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının hesabat və məlumatlarında da sübutedici faktlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, “Human Rights Watch” təşkilatının məlumatında göstərilirdi ki, 1992-ci ilin qışında erməni qüvvələri ərazinin azərbaycanlılardan ibarət əhalisini öz yerlərini tərk etməyə məcbur edən, habelə tərk edən mülki şəxslərə qarşı qeyri-insani zorakılıq aktları törə-

⁸² www.justiceforkhojaly.org/content/khojaly-genocide---legal-case#_ftn1

dən hücumu keçmişlər. Bunlardan ən məyusedicisi 25 fevralda Xocalıda baş verən hadisələrdir. Geri çəkilmə müəyyən sayda onlarla döyüşçünün müşayiəti ilə sakinlərin böyük bir dəstəsi erməni qüvvələrinin əlinə keçən şəhərdən qaçırdılar. Erməni postları ilə rastlaşan mülki əhali vəhşicəsinə atəşə tutulmuşdur. Erməni qüvvələri silahsız mülki əhalini və fəaliyyətsiz əsgərləri (*hors de combat*) öldürür, soyğunçuluq edir, bəzən evləri yandırır. Bütövlükdə isə təşkilat Xocalı soyqırımını “münaqişədə ən böyük qırğın” hesab etmişdir⁸³.

Xocalı soyqırımının törədilməsi ilə bağlı niyyətin olması faktını göstərən sübutlardan biri də Dağlıq Qarabağda yerləşən 022270 nömrəli hərbi hissənin əks-kəşfiyyat şöbəsinin rəisi vəzifəsində çalışan, eləcə də həmin soyqırımın şahidi olan və bu barədə ilk məlumatları toplayan polkovnik Vladimir Savelyevin 26 noyabr 1992-ci il, 19 mart 1994-cü il, 22 avqust 1998-ci il, habelə 2000-ci ilin iyul və dekabr aylarında BMT, Avropa Şurası və Baş Kəşfiyyat İdarəsinə təqdim etdiyi “məxfi arayış” hesab olunmalıdır. Həmin sənəddə soyqırımdan öncə Ermənistan daxilində və xarici dövlətlərin dəstəyi ilə aparılan tədbirlər aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Belə ki, “məxfi arayış”da qeyd olunan “366-cı alaydakı hərbi texnika və silahların 85 faizi ermənilərin əlinə keçib. Üstəlik, Fransadan göndərilən 142 ədəd avtomat, 7 min 600 ədəd güllə, 460 ədəd zirehli jilet, 11 ton konservləşdirilmiş yemək, 1200 cüt ayaqqabı (altı ölçüdə), 146 ədəd tapança... ermənilərin istifadəsinə verildi. Amerikada istehsal olunmuş 149 ədəd ratsiya da ermənilərə paylandı...” fikri bunun aydın təzahür formasıdır. Digər tərəfdən, Xocalıya edilən hücumun dini amillə əlaqələndirilməsi faktı da nəzərdən qaçmamalıdır. Belə ki, həmin dövrdə yenicə general rütbəsi almış Y.Zarviqarov 24 fevral 1992-ci il il saat 21.15-də zabitlər önündə çıxış edərək regiondakı müharibəni torpaq müharibəsi deyil, İslam Xristian müharibəsi kimi xarakterizə etmiş və “*Bu yürüşdə ya dinimizi, şərafətimizi qorumalıyıq, ya da şərafətsizliyi qəbul edib tabe olmalıyıq*” fikrini xüsusilə vurğulamışdır. V.Savelyev öz “məxfi arayışı”nda, həmçinin, göstərmişdir ki, Xocalının ətraf yaşayış məntəqələrini dağıdan və külnü göyə sovuran İvan Moiseyevin ermənilər arasında “İvanın vəhşi batalyonu” kimi tanınan batalyonu olub⁸⁴.

Məlum olduğu kimi, soyqırımın obyektiv tərəfini milli, etnik, irqi, yaxud dini qrupun tam və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə törədilən əməllər təşkil edir. Bu əməllərin siyahısı isə 1948-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsində göstərilmişdir. Beləliklə, konkret hərəkətin mənfi nəticələri, cinayətkar qəsd

⁸³ “Diplomatiya aləmi” jurnalı, Xüsusi buraxılış 2, s. 17 – www.mfa.gov.az

⁸⁴ Əziz B. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri. Bakı, Azərənşr, 2014, s. 193-208.

aydın şəkildə özünü büruzə verməlidir. Bunun bariz nümunəsi kimi Xocalıda qətlə yetirilmiş 613 azərbaycanlıdan 200 nəfərinin meyitinin ilkin ekspertizası zamanı müəyyən edilmişdir ki, 151 nəfərin ölümünə güllə yaraları, 20 nəfərin ölümünə qəlpə yaraları səbəb olmuş, 10 nəfər küt alətlə vurularaq öldürülmüşdür. Ekspertlərin rəyinə görə, qurbanların əksəriyyəti çox yaxın məsafədən güllələnmişdir. Hüquq-müdafiə mərkəzi diri adamın baş dərisinin soyulması və digər qəddarlıq faktlarını da qeydə almışdır. Bütün bunlar erməni hərbiçiləri tərəfindən xüsusi amansızlıqla və ağılasığmaz vəhşiliklə həyata keçirilmişdir. Xocalıda xilas olmağa can atan mülki əhəlinin əvvəlcədən xüsusi olaraq hazırlanmış pusqu yerlərindən avtomatlardan, pulemyotlardan və digər silah növlərindən atəşə tutulması ilə öldürülməsi formalaşmış qərəzi və soyqırımı niyyətini sübut edir. Azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıqla törədilmiş cinayətkar əməllər və öldürülmüş şəxslərin cinsiyyət orqanlarının təhqir edilməsi, hamilə qadınların qarınlarının deşilməsi və digər bu yönümlü hərəkətlər azərbaycanlı-türk əhali qrupunun kökünün kəsilməsi niyyəti ilə əlaqəlidir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər Xocalıya hücum zamanı “yandırılmış torpaq” taktikasını yeritdilər. Hücumdan öncə bir neçə saat ərzində qəsəbə toplar və zirehli texnikadan atəşə tutuldu və xarabalığa çevrildi. Həmin dövrdə Ermənistanın prezidenti olan Levon Ter-Petrosyan erməni ordusuna müraciətində söyləmişdir: “Siz, ermənilər düşməni öldürərkən ürəyi yumşaqlıq göstərməməlisiniz. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı deyilənləri qırıb qurtarana və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edənə qədər sizin düşməyə yazığınız gəlməməlidir”. Bundan əlavə, Ermənistanın hazırkı prezidenti Serj Sarkisyan isə ermənilərin həqiqi simasını açaraq xarici jurnalistlə müsahibəsində bildirmişdir: “Xocalıya qədər azərbaycanlılar elə bilirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar, onlar fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldırmaz. Biz bu stereotipi dağıtdıq. Məhz bu baş verdi”⁸⁵. Bundan əlavə, məşhur erməni terrorçusu və Xocalı şəhərinə hücumda şəxsən iştirak etmiş Monte Melkonyanın qardaşı Markar Melkonyanın birinciyə həsr etdiyi kitabında şəhərin strateji məqsəd, eyni zamanda qisas yeri olduğu xüsusilə vurğulanmışdır. Xocalıda dinc sakinlərin qətlində “Arabo” və “Aramo” adlanan iki erməni hərbi bölməsinin iştirakını xatırladan M.Melkonyan həmin insanlara qarşı edilən vəhşilikləri ətraflı təsvir etmişdir⁸⁶. Ermənilərin sevə-sevə “ideoloq” hesab etdikləri Zori Balayanın 1996-cı ildə

⁸⁵ www.anl.az/xocali/soyqirim.htm; Waal Th. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York, 2004, p. 172.

⁸⁶ Melkonian M. My Brother's Road: An American's Fateful Journey to Armenia. New York, I.B.Tauris, 2008, p. 213-214.

nəşr olunan “Ruhumuzun dirçəlişi” adlı kitabında Xocalı soyqırımı zamanı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətkar niyyəti aydın şəkildə ifadə edilmişdir: “Biz Xaçaturla Xocalıda ələ keçirdiyimiz evə girərkən əsgərlərimiz 13 yaşlı bir türk uşağını pəncərəyə mismarlamışdılar. Türk uşağı çox səs-küy salmasın deyə, Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra 13 yaşındakı türkün başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. Ruhum sevindən qürurlandı. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və bu türklə eyni kökdən olan itlərə atdı. Axşam eyni şeyi daha 3 türk uşağına etdik. Mən bir erməni kimi öz vəzifəmi yerinə yetirdim. Bilirdim ki, hər bir erməni hərəkətlərimizlə fəxr duyacaq”⁸⁷.

Bütövlükdə götürdükdə, soyqırımı cinayəti maddi-formal tərkibli cinayətdir. Hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə qrup üzvlərini öldürmə, onların sağlamlığına ağır zərər, əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma əməlləri kriminal nəticələri – ölümü, sağlamlığa ağır zərər, əqli qabiliyyətə ciddi zərər vurulmasını nəzərdə tutur. Belə nəticələr baş verdiyi andan cinayət başa çatmış hesab olunur. Qrupun bütövlüklə və ya qismən məhvinə yönəlmiş həyat şəraiti yaratma, qrup daxilində doğumların qarşısını alma, bir qrupa mənsub olan uşaqları zorla başqa qrupa keçirmə cinayətləri belə hərəkətlər törədildiyi andan başa çatmış sayılır.

Xocalıda qətlə yetirilənlərin sayı baxımından onun 1948-ci il Konvensiyasına uyğun “soyqırımı” kimi tövsif olunması üçün beynəlxalq cinayət mühakimə mexanizmlərinin təcrübəsinə nəzər salmaq kifayət edər. Belə ki, Ruanda və keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalınının baxış obyektivi olmuş bir sıra işlər (məsələn, “Akayesu”, “Qakumbitsi”, “Semanza”, “Yelisiç” və s.) üzrə çıxarılan qərarlarda aydın şəkildə ifadə olunmuşdur ki, törədilən əməlin “soyqırımı” kimi tövsif olunmasında qrupun sayı və həmin qrupu yalnız tamamilə məhv etmək niyyəti, eləcə də qurbanların müəyyən say həddinə çatdırılması tələbi mövcud deyildir. Həmçinin, qeyd olunmuşdur ki, “soyqırımı”n tövsifi üçün cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən aktın mövcudluğu, yaxud konkret qrupun tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyətinə səy göstərilməsi əsas şərtlərdəndir. Yəni, bu növ beynəlxalq cinayətin törədilməsində əsas diqqəti “*qrup və onu məhv etmək niyyəti*” amilinə yönəltmək lazımdır. Qrup dedikdə isə, Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalınının “Akayesu” işi üzrə çıxartdığı qərarla ifadə etdiyi “sabit qruplar” ka-

⁸⁷ Aziz B. Mart faciəsindən Hocalı'ya Azərbaycan'da ermənilərin türk soyqırımı. Türkiyə türkçesindən aktaran Doç. Dr. Sebahattin Şimşir. İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 191-192.

teqoriyasını mütləq şəkildə nəzərə almaq vacibdir. Belə ki, həmin qərara uyğun olaraq, “sabit qruplar” termini şəxsin fərdi qaydada könüllü öhdəlikləri vasitəsilə birləşdiyi, habelə siyasi və iqtisadi qruplar şəklində özünü büruzə verən daha “mobil” qrupları deyil, daimi və anadangəlmə meyarlar əsasında müəyyən olunan üzvüliyə əsasən formalaşan qrupu ifadə edir. Yəni, burada söhbət adi qaydada üzvüliyi mübahisələndirilməyən, anadangəlmə, fasiləsiz və dayanıqlı şəkildə avtomatik olaraq müvafiq qrupa mənsubluqdan gedir. Tarixi faktlardan göründüyü kimi, ermənilərin məqsədi və niyyəti də “sabit milli və etnik qrup” kimi azərbaycanlıları məhv etmək olmuşdur. Məhz bütün bu xüsusiyyətlər, həmçinin, Xocalı soyqırımının törədilməsi zamanı və bu hadisədən öncə də özünü qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Belə ki, 1991-ci ilin oktyabrından etibarən şəhərin blokadaya alınması, Ağdam-Xocalı yolunun kəsilməsi, bütün nəqliyyat vasitələrindən istifadənin qeyri-mümkünlüyünə gətirib çıxaran şəraitin yaradılması və bununla da helikopterin yeganə nəqliyyat vasitəsi qismində istifadəsi, 1992-ci ilin yanvarından isə enerji və içməli su təchizatının dayandırılması bunun əyani sübutudur. Lakin 1992-ci ilin yanvarın 28-də Ağdamdan Şuşaya uçan MI-8 helikopteri şəhərə çatmamış, Xəlfəli kəndinin üzərində Xankəndi tərəfindən raketlə partladılmış, içərisində olan 3 nəfər heyət üzvü və 41 sərnişin həlak olmuşdur⁸⁸. Məhz bu hadisədən sonra helikopterdən istifadə də dayandırılmışdır. Məhz sadaladığımız bu xüsusiyyətlər həmin ərazidə yaşayan qrupun tamamilə məhvə yönəlmiş bir niyyət kimi, daha dəqiq ifadə etsək, 1948-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsində ifadə olunmuş *“qəsdən hər hansı qrup üçün onun tamamilə və ya qismən fiziki məhvə yönəlmiş həyat şəraitinin yaradılması”* müddəasına uyğun şəkildə tövsif olunmalıdır.

“Soyqırımı” cinayətinin tövsifi zamanı digər bir problem beynəlxalq hüquqi səviyyədə niyyətin formalaşması və mövcudluğu amilinə əksərən diqqət yetirilməməsi ilə bağlıdır. Yəni, müəyyən istisna hallar nəzərə alınmazsa, beynəlxalq hüquqda əksərən soyqırımı cinayətinin törədilməsində və tövsifində həmin əməlin həyata keçirilməsinə yönəlmiş dövlət siyasəti diqqətdən kənar qalır. Soyqırımı cinayətini törədənlərin mühakimə olunmasını təmin edərək və fərdi məsuliyyət prinsipinin realizəsini rəhbər tutaraq, dövlətin məsuliyyəti məsələsinə də əsas diqqəti yönəltmək lazımdır. Lakin dövlətin və fərdlərin məsuliyyətinin “kəşimə nöqtəsini” isə soyqırımın həyata keçirilməsinə yönəlmiş dövlət siyasəti təşkil etməlidir. Bunun bariz nümunəsi kimi soyqırımı cinayətinin Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalında qəddar rejimlə əlaqədar mühakimə olunması,

⁸⁸ Həsənov Ə.M. Xocalı soyqırımı: səbəbləri, nəticələri və beynəlxalq aləmdə tanınması (azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). Bakı, “Zərdabi” LTD MMC, 2017, s. 14.

yaxud Syerra-Leone üzrə Xüsusi Məhkəmədə dövlət aparatının və ya dövlətə-bənzər üsyançıların rəhbər şəxslərinin əməlinin araşdırılmasını göstərmək olar. Bununla belə, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının birinci Prezidenti Antonio Kassezenin fikirləri ilə ifadə etsək, soyqırımı cinayəti təcrid olunmuş və ya təsadüfi hadisə deyil, hökumət orqanlarının razılığı ilə həyata keçirilən bir praktika, yaxud hökumət siyasətinin tərkib hissəsidir. Soyqırımı yönəlmiş akt – eyni bir dövlətdə və ya rayonda və ya coğrafi vilayətdə həyata keçirilən vahid davranışın və ya hökumətin planlaşdırılmış siyasətinin tərkib hissədirsə, onda niyyəti işin faktiki hallarından çıxarmaq olduqca asandır⁸⁹. Qeyd olunan fikri bilavasitə erməni cinayətkarları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı daim yönəlmiş soyqırımı siyasəti ilə tam şəkildə əlaqələndirmək olar. Çünki bu siyasəti təkcə Xocalı soyqırımı və konkret ərazi (yəni, Xocalı ilə) məhdudluğu ilə əlaqələndirmək məntiqsiz addım və tarixi təhrif olardı. Belə ki, ermənilər ayrıca dövlətinin olmadığı məqamlarda belə digər imperiya və dövlətlərin himayəsindən lazımınca yararlanaraq bütövlükdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini həyata keçirmişlər. Bunu yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1905-1907, 1918-1920-ci illərdə törədilən genişmiqyaslı və sistemlik soyqırımı cinayətləri, habelə soyqırımı birbaşa bağlılığı olan etnik təmizləmə siyasəti sübut edir. 1948-1953-cü illərdə keçmiş SSRİ çərçivəsində baş verən köçürmə və etnik təmizləmə tədbirləri, habelə 1988-1993-cü illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti (o cümlədən, Xocalı faciəsi) və ərazi iddiaları, hərbi təcavüz faktları ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinin davamlılığının bariz nümunəsidir. Hətta bunu ermənilərin azərbaycanlılara qarşı “davam edən soyqırımı və etnik təmizləmə cinayəti” kimi xarakterizə etmək olar. Bu isə bilavasitə Ermənistanın məsuliyyətini meydana çıxarır. Çünki istər Xocalı soyqırımının, istərsə də Azərbaycana qarşı təcavüz cinayətinin törədilməsində Ermənistan bilavasitə iştirak etmiş, beynəlxalq hüquq pozuntularını törədən istənilən qurum və ya şəxslərə birbaşa rəhbərlik etmişdir. Hətta BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Nikaraquada və ona qarşı hərbi və yarımhərbi fəaliyyətlərə dair Nikaraquanın Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı*” işi (1986) və “*“Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın tətbiqinə dair Bosniya və Herseqovina Serbiya və Monteneqroya qarşı*” işi (2007) üzrə çıxarılan qərarlarının müvafiq olaraq 115 və 399-cu bəndlərində təsbit olunmuş müddəalara uyğun ifadə etsək, təsdiq olunan pozuntuların törədilməsi gedişatında hərbi və ya yarımhərbi əməliyyatlara

⁸⁹ Cassese A. International Criminal Law. Oxford, Oxford University Press, 2003, p. 100.

dövlət (*yəni, Ermənistan - müəl.*) effektiv nəzarət etmişdir. Bu halda Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı 2001-ci il tarixli “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsi”nin 28, 30-31 və 34-37-ci maddələrinə uyğun şəkildə tövsif edilməlidir. Yəni, dövlət beynəlxalq hüquqazidd hərəkətlərlə müşayiət olunan fəaliyyətini dayandırmaqla, bu cür hüquq pozuntularına gələcəkdə bir daha yol verməyəcəyi barədə təminat və zəmanət verərək (maddə 30), vurulmuş ziyana görə ayrı-ayrılıqda və ya qarşılıqlı şəkildə restitusiya, kompensasiya və satisfaksiya formasında zərəri tam ödəməlidir. Ziyan dedikdə, Maddələr Layihəsinin 31.2-ci maddəsinə əsasən, dövlətin beynəlxalq-hüquqazidd hərəkətinin səbəb olduğu maddi və ya mənəvi zərər başa düşülür.

Xocalı soyqırımını təkcə konkret qrupun fiziki, psixi və bioloji məhvinə yönəlmiş beynəlxalq cinayət hesab oluna bilməz. Eyni zamanda, həmin ərazidə yerləşən tarixi, dini, memarlıq və mədəniyyət abidələrinin məhvi də bilavasitə “mədəni soyqırımı” siyasətinin tərkib hissəsi hesab olunmalıdır. Məlumat üçün bildirək ki, rayon ən qədim dini, memarlıq və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Xocalının yaxınlığında bizim b.e.ə. XIV-VII əsrlərə aid edilən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri yerləşir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Kiçik Qafqaz dağ və dağətəyi rayonlarında, Kür-Araz çayları arasında son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid arxeoloji mədəniyyət abidələri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri adlandırılır. Burada son bürünc və ilkin dəmir dövrlərinə aid olunan dəfn abidələri – daş qutular, kurqanlar və daş kitabələr tapılmışdır. Eyni zamanda, rayon ərazisində arxeoloji abidələr – dairəvi qəbir və mavzoley də vardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif növ daş, bürünc və sümükdən hazırlanmış bəzək əşyaları, habelə gildən bişirilmiş saxsı ev əşyaları və s. tapılmışdır. Qədim Xocalı qəbiristanlığındakı 11 sayılı kurqandan tapılan muncuqlar, üzərində b.e.ə. 1307-1275-ci illərdə Assuriya çarı Adadnirariyə aid mixi yazılar, eləcə də müxtəlif çeşidli bəzək əşyaları, saxsı qablar, şüşə muncuqlar yerli sakinlərin Şərqi ölkələri ilə geniş iqtisadi-mədəni əlaqələrindən xəbər verir. Bundan əlavə, Xocalı rayonu ərazisindəki Əsgəran qalası XVIII əsrdə Qarqar çayının sağ və sol sahillərində Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən tikilmişdir. İki istehkamdan ibarət qala çay daşından inşa olunmuşdur. Əsgəran qalası öz quruluşuna görə daha çox müdafiə səddinə bənzəyir. Onu Azərbaycanın çoxəsrlik müdafiə sədləri ənənəsinin son örnəyi saymaq olar. Bu qalaya aid digər əlamətdar cəhət 1810-cu ildə Rusiya ilə İran arasında sülh danışıqlarının bu qalada aparılmasıdır. XIV əsrə aid edilən, habelə Xocalı kurqanları sahəsində yonulmuş ağ daşlardan tikilmiş Xocalı türbəsi isə on iki bucaqlı

quruluşda olması və giriş qapısının çox qabarıq, lakin sadə daşdan oyma ornamentlə işlənməsi onun özünəməxsusluğunu ifadə edir⁹⁰.

Bütövlükdə Xocalı ərazisində erməni işğalı və soyqırımının qurbanı olmuş abidələri üç qrupa ayırmaq olar. *Birinci qrupu* tarixi-dini abidələr təşkil edir ki, bunlar da özündə aşağıdakıları birləşdirir: Şuşa kəndindəki Alban məbədi (905-ci il); Çanaxçı kəndindəki Alban məbədi (1100-cü il); Çanaxçı kəndindəki Alban məbədi (1065-ci il); Xaçmas kəndindəki Alban məbədi (1100-cü il); Xansıx kəndindəki Alban məbədi (1122-ci il); Armudlu kəndindəki Alban məbədi (1202-ci il); Xocalı kəndindəki Günbəz; Xocalı kəndindəki Qoç və ya yəhər şəkilli qəbir daşları; Xocalı kəndindəki qədim tarixə malik Alban abidələri; Kərkicahan qəsəbəsindəki qədim Alban kilsəsinin qalıqları; Meşəli kəndindəki “Börgün qayasında olan kilsə” adlı Alban kilsəsi; Meşəli kəndindəki “Yeddi kilsə” adlanan Alban kilsəsi; Meşəli kəndindəki “Durpasuda olan kilsə” adlı Alban kilsəsi; Meşəli kəndindəki “Balaca suda olan kilsə” adlı Alban kilsəsi; Meşəli kəndindəki “Əvəzin yurdunda olan kilsə” adlanan Alban kilsəsi; b.e.ə. VIII-IX əsrləri əhatə edən Xocalı qəbiristanlığı. Xocalıda olan *ikinci qrup* abidələrə ziyarətgahlar aiddir. Həmin ziyarətgahlara səkkizgüşəli günbəz ziyarətgahı (XIII əsr), türbə (XIV əsr), Seyid Cəlal ağanın ocağı (Xocalı şəhəri), Cahan nənə ocağı (Xocalı şəhəri), Qaranın ocağı (Kərkicahan qəsəbəsi), Darılı piri (Kosalar kəndi) kimi abidələr daxildir. *Üçüncü qrup* abidələrə isə Meşəli kəndindəki Teymurləngin qalası və Əsgəran qəsəbəsində yerləşən Əsgəran qalası (XVIII əsr) aid edilməlidir⁹¹.

Məhz bu baxımdan, Xocalıda baş verən soyqırımı cinayəti kontekstində həm də “mədəni soyqırımı”n mövcudluğu faktına da diqqəti yönəltmək lazımdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1948-ci il Konvensiyasının layihəsi hazırlanarkən sənədə “mədəni soyqırımı”n əlamətlərini ehtiva edən anlayışın daxil edilməsi təklif olunmuşdur. Belə ki, BMT Katibliyinin irəli sürdüyü 1947-ci il tarixli layihə milli dildən istifadənin qadağan olunması, milli dildə olan kitabların, habelə tarixi və dini obyektlərin sisteməlik məhv edilməsini nəzərdə tutan hərəkətləri özündə ehtiva edirdi. Eyni zamanda, BMT İqtisadi və Sosial Şurasının ad hoc komitəsi tərəfindən hazırlanan 1948-ci il layihəsi də bu yanaşmanı rəhbər tutmuşdur. Sözügedən layihə “soyqırımı” cinayətini aşağıdakılardan birini nəzərdə tutan milli və ya irqi mənşəyi, yaxud dini etiqad əsasında milli, dini və ya dini qrupun dilini, dinini və ya mədəniyyətini məhv etmək niyyəti ilə törədilən düşünülmüş hərəkət kimi xarakterizə etmişdir:

⁹⁰ www.xocalininsesi.info/2017/09/xocali-tarixi-memarliq-abidlri-diyaridir.html

⁹¹ www.scwra.gov.az/structure/169/?Xocali%20rayonunun%2020%20abid%20lari

1) gündəlik ünsiyyətdə, yaxud məktəblərdə, habelə qrupun dilində nəşrlərin çapı və yayılmasında qrupun dilindən istifadənin qadağan olunması;

2) qrupun kitabxanalarının, muzeylərin, məktəblərin, tarixi abidələrin, dini etiqad yerlərinin, yaxud digər mədəni təsisatların və obyektlərin məhv edilməsi və ya onlardan istifadənin qarşısının alınması.

Bununla belə, BMT Baş Assambleyasının Altıncı Komitəsi “mədəni soyqırımı” anlayışından imtina etmişdir⁹². Hətta BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*“Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın tətbiqinə dair Bosniya və Herseqovina Serbiya və Monteneqroya qarşı*” işi (2007) üzrə çıxartdığı qərarında ifadə olunmuş mövqeyə görə, tarixi, mədəni və dini irsin məhv edilməsi qrupun fiziki məhvinə yönəlmiş qəsdən vurulan ziyan kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Həmin məhvetmənin son dərəcə ədəmiyyətli xarakter daşmasına, habelə digər hüquq normalarına zidd olaraq qrupun mədəni və ya dini mövcudluğunun bütün izlərinin ləğv edilməsinə yönəlməsinə baxmayaraq, bu əməl Konvensiyanın II maddəsində təsbit olunmuş “soyqırımı” aktı kateqoriyasının təsiri altına düşə bilməz. Məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, tarixi, dini və mədəni irsin məhv edilməsi heç bir halda 1948-ci il Konvensiyanın II maddəsinin ifadə etdiyi məzmun çərçivəsində soyqırımı aktı kimi nəzərdə tutula bilməz⁹³. Bununla belə, həmin qərarında Məhkəmə keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının “*Krstić*” işi (2001) üzrə çıxartdığı qərarın 580-ci bəndində ehtiva olunmuş “*Fiziki və ya bioloji məhv etmə əksərən hədəf kimi götürülən qrupun mədəni və dini mülkiyyəti və simvollarına hücumla eyni zamanda özünü bürüzə verir. Məhz bu baxımdan, edilən bütün bu hücumlar qrupun fiziki məhv edilməsi niyyətinin qanuni sübutu kimi nəzərdən keçirilə bilər*” müddəasını təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirmişdir. Bundan əlavə, sözügedən qərarada birbaşa olaraq vurğulanmışdır ki, konkret qrupun fiziki məhvinə yönəlmiş cəhd həmin qrupun mədəni və dini simvollarının məhvi ilə bağlı cəhddən ayrılmazdır. Eyni zamanda, Tribunalın “*Milošević*” işində (2003) də “*mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi soyqırımıyla eyni təsirə malik hərəkət sayılmalıdır*” müddəası xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, həm də Xocalı soyqırımı zamanı məhv edilən abidələrin törədilən soyqırımın tərkib hissəsi sayılmasına tam əsas verir. Analoji

⁹² Quiqley J. The Genocide Convention: an international law analysis. Aldershot, Ashgate Publishing, 2006, p. 9.

⁹³ Ehlert C. Prosecuting destruction of cultural property in international criminal law: with a case study on the Khmer rouge's destruction of Cambodia's heritage. Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2014, pp. 36-37.

məsələlərə Tribunalın “*Naletiliç və Martinoviç*” işi (2003) üzrə çıxardığı qərarın 238-cü bəndindəki “*Müsəlman əhalisinin geri qayıtmayacağına əminlik ehtimalı yaratmaq üçün ərazidəki müsəlman evləri yandırılmışdır..... Ərazidə yerləşən məscidlər kimi müsəlmanların dini obyektləri sistematik şəkildə məhv edilmişdir.....*” müddələrinin presedent hüququ qismində tətbiqinin mümkünlüyü də nəzərdən keçirilə bilər.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Xocalıda baş verən cinayət əməli beynəlxalq ümumi hüququn imperativ (*jus cogens*) normalarında təsbit olunan öhdəliklərin ciddi pozuntusu olaraq soyqırımı cinayəti kimi nəzərdən keçirilməlidir. Hətta Azərbaycanın BMT-dəki Daimi Nümayəndəsinin bu təşkilatın Baş Katibinə ünvanladığı 21 fevral 2013-cü il tarixli məktubuna Əlavədə, xüsusilə Əlavənin 32-ci bəndində bu məsələlərə daha geniş izah verilmişdir.

Xocalı soyqırımının hüquqi baxımdan tanınmasına gəldikdə, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı, bir sıra dünya dövlətləri (Bosniya və Herseqovina, Çex Respublikası, İordaniya Haşimilər Krallığı, Pakistan İslam Respublikası, Kolumbiya Respublikası, Qvatemala Respublikası, Honduras Respublikası, Panama Respublikası, Peru Respublikası, Sudan Respublikası, Paraqvay Respublikası və s.), eləcə də ABŞ-ın bir sıra ştatları (Arizona, Arkanzas, Konnektikut, Corciya, Havay, İndiana, Men, Massaçusets, Nebraska, Missisipi, Nyu-Cersi, Nyu-Meksika, Oklahoma, Pensilvaniya, Tennesi, Texas, Yuta, Qərbi Virciniya və s.) öz hüquqi-siyasi mövqeyini əks etdirərək, Xocalıda törədilən cinayətləri “soyqırımı” kimi tanıyırlar. Məsələn, Pakistan Senatının Xarici Əlaqələr Komitəsinin 1 fevral 2012-ci il tarixli qətnaməsi, Qvatemala Parlamentinin 6 oktyabr 2015-ci il tarixli sənədi və s.-də Xocalıda mülki əhaliyə qarşı soyqırımı hərəkətləri qəti şəkildə pislənilir. Kolumbiya Respublikası Senatının 28 mart 2012-ci il tarixli sənədində isə Azərbaycanın əhalisinə qarşı, xüsusilə Xocalı soyqırımı gedişatında baş verən qətlər, xəsarət yetirmə, alçaldıcı hərəkətlər və insan hüquqlarının pozuntularının pislənilməsinə dair müddəalar öz əksini tapmışdır. Honduras Parlamentinin (Milli Konqresinin) 24 yanvar 2014-cü il tarixli Bəyannaməsinin preambulasında və 1-ci maddəsində, habelə Meksika Birləşmiş Ştatlarının Deputatlar Palatasının 30 noyabr 2011-ci il tarixli sənədində göstərilmişdir ki, Ermənistan hakimiyyət orqanlarının Xocalı da daxil olmaqla, mülki əhaliyə qarşı təhqir və alçaldıcı hərəkətlərini pisləyir. Bəzi tanınma sənədlərində (məsələn, Peru Respublikası Konqresinin 10 iyun 2013-cü il tarixli sənədi və s.) Xocalı soyqırımı ilə Dağlıq Qarabağ ətrafı 7 rayonun işğalı arasında bağlılığın mövcudluğu özünü büruzə verir. Panama Respublikasının Milli Assambleyasının 7 avqust 2013-cü il tarixli qətnaməsində münaqişə zamanı və ondan sonra, xüsusilə Xocalı soyqırımı

zamanı azərbaycanlı sakinlərə törədilən hərəkətlər insan hüquqlarının ciddi pozuntusu kimi xarakterizə edilmişdir.

Bundan əlavə, insan hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq məhkəmə mexanizmlərinin sənədlərində də Xocalıda törədilən cinayətlərlə bağlı müddəalara rast gəlmək mümkündür. Bunun bariz nümunəsi kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin “*Fətullayev Azərbaycanı qarşı*” işi üzrə çıxartdığı qərarında (2010) Xocalıda törədilən cinayətlərə hüquqi qiymət verərək, şəhərə zorla müdaxilə edən və daxil olan qüvvələrin hərəkətlərini “müharibə cinayətləri və ya insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib elementlərini özündə ehtiva edə bilən xüsusilə ağırlığı ilə seçilən hərəkətlər” qismində tövsif etmişdir. Qərarın 87-ci bəndində qeyd edilmişdir ki, “müstəqil mənbələrdən alınan məlumatlardan görüldüyü kimi, 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalının ələ keçirilməsi zamanı şəhərə hücum edən Ermənistan döyüşçüləri tərəfindən ələ keçirilən şəhərdən qaçmağa cəhd göstərən azərbaycanlı etnik mənşəli yüzrlər mülki şəxs öldürüldü, yaralandı və ya girov götürüldü”. Beləliklə, Məhkəmə baş verən hadisələrin cinayət kimi tövsif olunmasına və bundan irəli gələn məsuliyyətin mövcudluğuna dair heç bir şübhənin qalmadığı qənaətinə gəlmişdir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan bu məsələdə öz mövqeyini daim beynəlxalq hüquq normaları ilə əsaslandırılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Ali Sovetinin “Azərbaycan Respublikasının Qarabağın dağlıq hissəsində vəziyyət, Xocalı soyqırımı və Respublikada ictimai-siyasi şərait haqqında” 25 mart 1992-ci il tarixli 333-XII nömrəli Qərarının 3-cü bəndində qeyd olunmuşdur ki, “1988-ci ildən başlayaraq Ermənistan ərazisindəki tarixən yaşadıqları torpaqlardan, sonra isə Azərbaycan Respublikasının Qarabağın dağlıq hissəsindən milli mənsubiyyətinə, yəni yalnız azərbaycanlı olduqlarına görə dinc əhalinin qovulması, insan hüquqlarının pozulması, Qarabağın dağlıq hissəsində - Malıbəylidə, Qaradağlıda, Meşəlində, Kərkicahanda və digər yaşayış məntəqələrində, xüsusilə Xocalı şəhərində minlərlə dinc əhalinin, qoca, qadın və uşaqların ən dəhşətli, amansız üsul və vasitələrlə kütləvi qırğını ilə nəticələnən Ermənistan Respublikasının düşünülmüş hərəkəti soyqırımı kimi qiymətləndirilsin və bu barədə beynəlxalq təşkilatlara və dünya dövlətlərinə müraciət qəbul edilsin. Həmin soyqırımında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ordu hissələrinin köməyi xüsusi qeyd olunsun”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 24 fevral 1994-cü il tarixli 791 nömrəli Qərarına uyğun olaraq, 1992-ci il fevralın 26-da erməni təcavüzkarları tərəfindən törədilmiş, Azərbaycan xalqının milli faciələrindən və bəşər tarixinin qanlı

səhifələrindən biri olan Xocalı hadisələri hər il fevralın 26-da “Xocalı soyqırımını günü” kimi elan olunmuşdur.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” 690 nömrəli Fərmanı isə tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində xalqımızın üzləşdiyi beynəlxalq cinayətlərin, soyqırımını cinayətinin istənilən aspektdən araşdırılması, eləcə də sözügedən sənədin özündə də qeyd olunduğu kimi “*Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımını faciələrini qeyd etmək*” istiqamətində mühüm addım hesab olunmalıdır. Həmin sənəddə xalqımızın başına gətirilən bütün dəhşətlər tarixi faktlara söykənməklə təhlil olunaraq, onlara diqqət yetirilməsinin vacibliyi tam şəkildə əsaslandırılmışdır. Məhz bunun bariz nümunəsi kimi Fərmanda qeyd olunur: “Azərbaycanın XIX—XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımını siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə — 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırımını hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir”. Beləliklə, təhlil olunan sənədə tam məntiqi uyğun olaraq, hər il 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü kimi elan edilmişdir.

Quba şəhərində “Soyqırımını memorial kompleksi”nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2009-cu il tarixli Sərəncamında qeyd edilir ki, Quba şəhərindəki kütləvi məzarlıqda soyqırımını nəticəsində hədsiz amansızlıq və xüsusi qəddarlıqla öldürülən azərbaycanlılarla yanaşı ləzgilərin, yəhudilərin, tatların və digər milli azlıqlara mənsub olan minlərlə insanların zorakılığa məruz qaldığı aşkar edilmişdir. Sərəncamla erməni millətçilərinin cinayətkar əməllərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycan xalqının gələcək nəsillərinin milli yaddaşının qorunması və soyqırımını qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycanın Quba şəhərində “Soyqırımını memorial kompleksi”nin yaradılması qərara alınmışdır.

Həhayət, “1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 18 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının yüzüncü ildönümünə həsr olunmuş tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

IV. Müharibə cinayətləri

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi prosesində qarşı tərəfin ölkəmizə münasibətdə törətdiyi beynəlxalq hüquqazidd əməllərdən biri də müharibə cinayətləridir. Lakin törədilən bu cinayətlərin ətraflı təhlilinə keçməzdən öncə, baş verən silahlı münaqişənin xarakteri və növü məsələsinin dəqiqləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki silahlı münaqişənin növünün aydınlaşdırılması həm də müvafiq vəziyyətə və münaqişə prosesində baş verən müharibə cinayətlərinə beynəlxalq hüquq normalarının düzgün tətbiqinin zəruriliyini şərtləndirir. Belə ki, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsini xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyənətmə prinsipi iddiası əsasında irəli sürməsinə və münaqişədə tərəf qismində qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı göstərməsinə baxmayaraq, bütövlükdə baş verən hadisələr, mövcud faktlar Azərbaycana qarşı beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində Ermənistanın bu və ya digər formada bilavasitə iştirakının təsdiq olunmasını, münaqişənin tərəfləri qismində isə məhz Ermənistan və Azərbaycanın çıxış etdiyini aşkar şəkildə büruzə verir (*bütün bunlara tədqiqatın I və II hissələrində ətraflı və lazımınca toxunulmuşdur*). Məhz qeyd olunanları və Ermənistan tərəfindən törədilən və hazırda da davam edən beynəlxalq cinayətləri nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tərəfləri Ermənistan və Azərbaycan olan beynəlxalq silahlı münaqişə qismində nəzərdən keçirilməlidir. Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 2-ci maddənin tələbinə əsasən, dinc dövrdə tətbiq edilməli olan müddəalara əlavə olaraq, müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədlər iki və ya daha çox dövlət arasında baş verə bilən bütün elan olunmuş müharibə və ya hər hansı silahlı münaqişə hallarına, hətta tərəflərdən biri müharibə vəziyyətini tanımasa belə, tətbiq edilir. Eyni zamanda, sözügedən normaya uyğun olaraq, Cenevrə Konvensiyaları dövlətin ərazisinin qismən və ya tamamilə işğal olunduğu bütün hallara, hətta bu işğal heç bir silahlı müqavimətlə qarşılaşmasa belə, tətbiq edilir. Maddənin tələbindən görüldüyü kimi, faktiki olaraq gücdən istifadə olunması artıq Cenevrə Konvensiyalarının tətbiqini zəruri edir. Bu isə müharibənin elan olunub-olunmaması, tərəflərin müharibə vəziyyətini etiraf edib-etməməsi, tərəflərdən birinin ərazisinin bütünlüklə və bir hissəsinin işğal olunmasından, hücumu məruz qalan tərəfin müqavimət göstərib-göstərməməsindən heç bir halda asılı deyildir. Ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq

humanitar hüququn tətbiq edilməsi üçün tələb olunan yeganə hal silahlı münaqişənin mövcud olmasıdır⁹⁴.

Beynəlxalq humanitar hüquq normaları, o cümlədən Cenevrə Konvensiyalarına riayət edilməməsi və ya onların pozulması son nəticədə müharibə cinayətlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apellyasiya Kamerasının yurisdiksiya məsələsinə toxunduğu *“İttihamçı Duško Tadiçə qarşı”* işi üzrə çıxartdığı qərarın (1995) 70-ci bəndində qeyd olunduğu kimi *“Dövlətlər arasında, yaxud hökumət orqanları və mütəşəkkil silahlı qruplar arasında və ya dövlət daxilində belə qruplar arasında uzun sürən silahlı gücə müraciət olunduğu hər bir halda silahlı münaqişə mövcuddur. Beynəlxalq humanitar hüquq belə silahlı münaqişələrin başladığı andan sülhə nail olunmasına dair ümumi razılaşmanın mövcudluğuna qədər, yaxud daxili münaqişələr zamanı dinc yolla həllə nail olmaya qədər olan müddətdə hərbi əməliyyatlara tətbiq olunur. Həmin vaxta qədər beynəlxalq humanitar hüquq müharibə edən dövlətlərin ərazilərinə, daxili münaqişələr zamanı isə faktiki döyüşün baş verməsindən asılı olmayaraq hər hansı tərəfin nəzarəti altında bütün əraziyə münasibətdə tətbiq edilir”*. Bundan əlavə, BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin *“Nüvə silahı ilə hədələmənin və ya onun tətbiqinin qanuniliyi haqqında”* 8 iyul 1996-cı il tarixli Məşvərətçi Rəyində qeyd olunmuşdur ki, *“Beynəlxalq hüququn əsasını təşkil edən mətnlərdə təsbit olunmuş başlıca prinsiplər aşağıdakılardır: birinci prinsip mülki əhalinin və mülki obyektlərin müdafiəsinə yönəlmişdir və kombatantlarla qeyri-kombatantlar arasında fərq qoyur; dövlətlər heç vaxt mülki şəxsləri hücum obyekti etməməlidirlər və buna uyğun olaraq, heç bir zaman mülki və hərbi obyektlər arasında fərq qoya bilməyən silah növlərini işlətməməlidirlər. İkinci prinsipə əsasən, kombatantlara lüzumsuz itirablar vermək qadağandır; buna uyğun olaraq, onlara bu cür zərər yetirən və ya onların itirablarını mənasız olaraq ağırlaşdıran silahlar işlətmək qadağandır. İkinci prinsipi həyata keçirərkən dövlətlər istifadə etdikləri silah seçimində qeyri-məhdud azadlığa malik deyildir”*.

Bütün bunlarla yanaşı, silahlı münaqişə zamanı insan hüquqlarının qorunmasında beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi olan beynəlxalq humanitar hüququn sahəvi prinsipləri də mühüm rol oynayır. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar: hərbi zərurət və ictimai qaydanın qorunmasının həmişə insana hörmətlə uzlaşdırılması; sıradan çıxmış şəxslərin, həmçinin bilavasitə döyüşlərdə iştirak etməyənlərin hörmət, müdafiə və humanitar rəftar hüququna malik ol-

⁹⁴ Qasser H.P. Beynəlxalq humanitar hüquq. Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi. Bakı, 2000, s. 34.

maları; işgəncənin, alçaldıcı və qeyri-insani cəzaların qadağan olunması; hər kəsin qanun qarşısında insan hüquqlarının tanınması hüququnun mövcudluğu; hər kəsin onun şərəfi, ailə hüquqları, inam və adətlərinə hörmət hüququ; kimsənin qanunsuz olaraq mülkiyyətdən məhrum edilməsinin yolverilməzliyi; repressali, kollektiv cəza, girov götürmək və deportasiyanın qadağan edilməsi; kimsənin xəstə və yaralıya kömək göstərilməsinə görə təqib edilməməsi və mühakimə olunmaması; təbii müdafiədən məhrum olan münafişə qurbanlarının beynəlxalq müdafiə ilə təmin edilməsi; münafişə edən tərəflərin mülki əhali və mülki obyektləri qorumaq üçün həmişə mülki əhali və kombatantları fərqləndirməsi; əsas məqsədi mülki əhalini qorxuya salmaq olan zorakılıq aktları ilə hədələmənin qadağan olunması; mülki əhalinin qorunması, o cümlədən mülki əhali arasında təsadüfi itkilər və təsadüfi zədələrə yol verilməməsi üçün bütün ehtiyat tədbirlərinin görülməsi; mülki əhalidən hərbi obyektlərə hücumlardan müdafiə vasitəsi kimi istifadə edilməməsi; mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektlərin məhv edilməsi və ya başqa yerə köçürülməsinin qadağan edilməsi; müharibə aparma metodu kimi mülki əhali arasında aclıqdan istifadə edilməsinin qadağan olunması.

Beynəlxalq humanitar hüquq sahəsində tanınmış alim Jan Pikte isə beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərini dörd qrup üzrə təsnifləşdirmişdir: şərtsiz və istənilən şəraitdə riayət olunmalı əsas prinsiplər; yaşamaq, fiziki və psixoloji toxunulmazlıq, insan hüquqlarının gözlənilməsi və müdafiəsi ilə əlaqədar işgəncə, alçaldıcı və qeyri-insani rəftarı qadağan edən ümumi prinsiplər; silahlı münafişə qurbanlarına aid prinsiplər; hərbi əməliyyatların aparılması haqqında xüsusi prinsiplər⁹⁵.

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq humanitar hüquq iki hissədən – “Haaqa hüququ” və “Cenevrə hüququ”ndan ibarətdir. “Haaqa hüququ” (və ya “müharibə hüququ”) hərbi əməliyyatların aparılması zamanı döyüşən tərəflərin hüquq və vəzifələrini şərtləndirməklə, zərər vurulması vasitələrinin seçimini məhdudlaşdırır. Bununla bağlı mövcud olan normalar 1899 və 1907-ci illərdə Haaqada keçirilən beynəlxalq sülh konfranslarında qəbul olunmuş beynəlxalq sənədlər, habelə müasir dövrdə qəbul edilmiş digər beynəlxalq aktların müddəaları (məsələn, “Silahlı münafişə zamanı mədəni mülkiyyətin mühafizəsi haqqında” 1954-cü il Konvensiyası və ona əlavə protokollar, “Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə

⁹⁵ Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. Международный Комитет Красного Креста, 1994, с. 77-100.

olunmasının qadağan edilməsi haqqında” 1976-cı il Konvensiyası, “Hədsiz zərərli sayıla bilən və ya seçimsiz nəticələrə malik ola bilən müəyyən adi silah növlərinin istifadəsinə qoyulan qadağalar və ya məhdudiyətlər haqqında” 1980-ci il Konvensiyası və ona əlavə protokollar, “Kimyəvi silahların işlənilib hazırlanması, istehsalı, ehtiyatının yığılması və tətbiq edilməsinin qadağan olunması və onların məhv olunması haqqında” 1993-cü il Konvensiyası, “Piyadalara qarşı minaların tətbiqi, ehtiyatının yığılması, istehsalı və verilməsinin qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqqında” 1997-ci il Konvensiyası və s.) əsasında formalaşmışdır. “Cenevrə hüququ” isə sıradan çıxmış hərbiçilərin və hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinin təmininə yönəlmişdir. Bu sahədə ilk beynəlxalq müqavilə kimi 1864-cü il tarixli “Quru müharibələri zamanı yaralıların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” Konvensiyası sayılır. Bütövlükdə 10 maddədən ibarət olan Konvensiya müharibə qanun və adətlərinin formalaşmasında dönüş nöqtəsi oldu. Hər hansı xalqa mənsub olmasından asılı olmayaraq, yaralı və xəstə kombatantların toplanması və onlara qulluq göstərilməsi prinsipini ehtiva etməklə, habelə döyüş meydanında tibbi heyətin mühafizəsini təmin etməklə Konvensiya bu sahədə mühüm addım hesab olunur⁹⁶. Bundan sonrakı dövrlərdə isə Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onlara əlavə 1977-ci il Protokolları “Cenevrə hüququ”nun inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Beynəlxalq humanitar hüququn bu iki hissəsinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Nüvə silahı ilə hədələmənin və ya onun tətbiqinin qanuniliyi haqqında*” 8 iyul 1996-cı il tarixli Məşvərətçi Rəyinin 75-ci bəndində göstərildiyi kimi, “*silahlı münaqişəyə tətbiq olunan hüququn bu iki qolu o qədər sıx qarşılıqlı asılılığa malikdir ki, onlar hazırda beynəlxalq humanitar hüquq kimi tanınan vahid kompleks sistemi tədricən formalaşdırdılar. 1977-ci il tarixli Əlavə Protokolların müddəaları bu hüququn vahidliyi və kompleksliyini ifadə və təsdiq edir*”.

Bundan əlavə, beynəlxalq hüquq üzrə rusiyalı alim və 1899-cu ildə Haaqada keçirilən Sülh Konfransında Rusiya nümayəndə heyətinin üzvü F.F.Martens tərəfindən irəli sürülən və onun adı ilə adlandırılan Martens klauzulası ilk dəfə öz əksini 1899-cu il tarixli “Quruda müharibənin qanun və adətləri haqqında” II Haaqa Konvensiyasının preambulasında tapmışdır. Klauzulanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “*müharibə qanunlarının ən təkmil məəcəlləsi qəbul oluna-*

⁹⁶ Bugnion F. The International Committee of the Red Cross and the development of international humanitarian law // Chicago Journal of International Law, 2004, Vol. 5, No 1, p. 193.

na qədər... mülki əhali və döyüşən tərəflər sivilizasiyalı millətlər arasında müəyyən olunmuş adətlərdən, habelə insanlıq qanunları və ictimai şüurun tələblərindən irəli gələn beynəlxalq hüququn prinsiplərinin müdafiəsi və təsiri altında qalırlar". Adət hüququna istinad etdiyinə və silahlı münaqişələrin tən-zimlənməsində adət normalarının əhəmiyyətini vurğuladığına görə, Martens klauzulası önəmli rola malikdir. Bundan əlavə, klauzula "insanlıq prinsipləri" və "ictimai şüurun diktəsi"yə əsaslanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "in-sanlıq prinsipləri" kateqoriyası "insanlıq qanunları" termini ilə sinonim təşkil etməklə, 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolda "insanlıq prinsipləri" ifadəsi işlə-dilmişdir. İnsanlıq prinsipləri isə müəyyən hərbi üstünlüyə nail olunması üçün zəruri sayılmayan müharibənin vasitə və üsullarının qadağan olunması kimi təfsir edilir⁹⁷. Bir sözlə, klauzula humanizm və hərbi zərurət prinsiplərinin uz-laşdırılması, habelə onların vahid nöqtədə "kəşimə"sinin vacibliyini və həyati əhəmiyyətə malik olmasını özündə ehtiva edir.

Beləliklə, beynəlxalq humanitar hüquq münaqişənin mənşəyi və xarakterin-dən və ya tərəflərin göstərdiyi səbəblərdən və irəli sürdüyü şərtlərdən asılı olma-yaraq bütün silahlı münaqişələrə tətbiq olunur. Beynəlxalq humanitar hüququn məqsədi müharibənin fəvqəladə şəraitində insan həyatını və insan ləyaqətini qo-rumaqdır. Beynəlxalq humanitar hüququn hərbi münaqişələrin törətdikləri iztirab və bədbəxtliklərin hərbi əməliyyatların üsul və vasitələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə məhdudlaşdırılması, müharibə qurbanlarının və mülki əhəlinin müdafiə-sinin təmin edilməsi, həmçinin humanitar hüququn "ciddi pozuntularına" görə cəzaların labüdlüyünün və lazımi məsuliyyətin müəyyən edilməsinə yönəldilmiş beynəlxalq hüquq sahəsi kimi müəyyən edilməsi daha geniş yayılmışdır. Jan Pik-te beynəlxalq humanitar hüququ "insanpərvərlik ruhu ilə dərk edilən və müharibə dövründə fərdin müdafiəsinə yönələn beynəlxalq hüququn mühüm bölməsi" kimi müəyyən edir. Beynəlxalq norma yaradıcılığı inkişaf etdikcə və insan hüquqla-rı sahəsində yeni sənədlər qəbul olunduqca beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişələr zamanı fərdin əsas hüquq və azadlıqlarından istifadə etmək hüququ-nu təmin edərək, hərbi əməliyyatlar zamanı baş verən fəlakətləri azaldaraq, o cümlədən insanları özbaşınalıq və zorakılıqdan müdafiə edərək insan hüquqlarını tən-zimləyən prinsip və normalarla zənginləşir.

Müasir dövrdə müharibə cinayətlərinin beynəlxalq-hüquqi baxımdan təsbi-tinə gəldikdə, burada Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsini

⁹⁷ Ticehurst R. The Martens clause and the laws of armed conflict // International Review of the Red Cross, 1997, Vol. 37, Issue 317, pp. 125-129.

xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi. Belə ki, Nizamnamənin 6-cı maddəsinin *b* bəndinə uyğun olaraq, müharibə cinayətlərinə müharibə qanun və adətlərinin pozulması daxil edilmişdir. Sonuncu isə özündə aşağıdakı tərkib elementlərini birləşdirmişdir: adam öldürmə; qəddar rəftar, yaxud kölə əməyinin istismarı və ya başqa məqsədlər üçün işğal olunmuş ərazinin və ya bu ərazidə olan mülki əhalinin deportasiyası; hərbi əsirlərin və ya dənizdə olan şəxslərin öldürülməsi və ya onlarla qəddar rəftar; girovların öldürülməsi; dövlət və ya xüsusi mülkiyyətin talan edilməsi; hərbi zərurətlə əsaslandırılmadan şəhərlərin, qəsəbələrin və ya kəndlərin lüzumsuz şəkildə dağıdılması və ya viran edilməsi.

Sözgedən beynəlxalq tribunal təkcə yurisdiksiya cinayətləri törədən şəxslərin mühakimə olunması və cəzalandırılması funksiyasını yerinə yetirmədi, eyni zamanda, bu sahədə presedent hüququnun formalaşmasına da öz töhfəsini bəxş etmiş oldu. Bunun bariz nümunəsi kimi Tribunalın çıxartdığı hökmdə müqavilə normaları ilə adət normalarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə toxunulmasını göstərmək olar. Belə ki, hökmdə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması müharibə qanun və adətlərinin inkişafının yalnız bir elementi olduğu göstərilmişdir. Bundan əlavə, hökmdə qeyd olunmuşdur ki, “müharibə qanunu təkcə müqavilələrdə deyil, həmçinin tədricən universal tanıma imkanı əldə edən adətlərdə və dövlətlərin təcrübəsində təsbit olunur, hüquqşünasların tətbiq etdiyi və hərbi məhkəmələr tərəfindən işlədilən ümumi prinsiplərdən irəli gəlir”.

Nürnberq prosesinin beynəlxalq hüququn inkişafına təsirinin digər aspekti isə BMT Baş Assambleyasının 11 dekabr 1946-cı il tarixli “Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində tanınan beynəlxalq hüququn prinsiplərinin təsdiq olunması haqqında” 95 nömrəli Qətnaməsinin qəbulu olmuşdur ki, məhz həmin sənədlə Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi və hökmündə tanınan beynəlxalq hüququn prinsipləri təsdiq edilmişdir. Uzaq Şərq üzrə Tokio Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsinin 5-ci maddəsinin *b* bəndində isə Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalından fərqli olaraq müvafiq cinayətlər “konvension müharibə cinayətləri” kimi ifadə olunmuş, heç bir təfərrüata varmadan yalnız müharibə qanun və adətlərinin pozulmasını özündə ehtiva etdiyi vurğulanmışdır.

Müharibə cinayətlərinin tərkib elementlərinin müəyyənləşdirilməsi sonrakı dövrlər ərzində müəyyən inkişaf tendensiyası ilə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, Keçmiş Yuqoslaviya haqqında Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsi müharibə cinayətlərini 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntusu (maddə 2), eləcə də müharibə qanun və adətlərinin pozulması (maddə 3) baxımından özündə ehtiva etmişdir. Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsinin 4-cü maddəsində isə müharibə cinayətləri Cenevrə

Konvensiyaları üçün ümumi 3-cü maddənin və II Əlavə Protokolun pozuntuları kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. 1998-ci ildə yaradılan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 8-ci maddəsi isə müharibə cinayətlərini dörd növə ayırmaqla ayrı-ayrı tərkib elementləri müəyyən etmişdir: a) 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları – həmin sənədlərə uyğun olaraq mühafizə olunan şəxslərə və əmlaka qarşı törədilən hərəkətlər; b) beynəlxalq hüquq çərçivəsində nəzərdə tutulan beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq olunan qanun və adətlərin digər ciddi pozuntuları; c) qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin kobud şəkildə pozulması, habelə silahı yerə qoymuş hərbi qulluqçular və xəstələr, yaralanma, həbsdə olma, yaxud hər hansı digər səbəbə görə sıradan çıxmış şəxslər də daxil olmaqla, hərbi əməliyyatlarda aktiv iştirak etməyən şəxslərə qarşı törədilən hərəkətlər; ç) beynəlxalq hüquq çərçivəsində müəyyən olunmuş qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrə tətbiq olunan qayda və adətlərin digər kobud pozuntuları.

BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 1996-cı ildə işləyib hazırladığı “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi Layihəsi”nin 20-ci maddəsində isə müvafiq cinayətlər yeddi kateqoriya üzrə təsnifləşdirilmişdir: 1) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə törədilən hərəkətlər; 2) beynəlxalq humanitar hüququn qəsdən pozulmasına gətirib çıxaran, habelə ölümə səbəb olan, yaxud bədənə və ya sağlamlığa ağır xəsarət; 3) beynəlxalq humanitar hüququn qəsdən pozulması ilə müşayiət olunan hərəkətlər; 4) beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə şəxsi ləyaqətə edilən qəsdlər, xüsusilə təhqiredici və alçaldıcı rəftar, zorlama, məcburi fahişəlik və nalayiq hücumun digər forması; 5) müharibə qanun və adətlərinin pozulması ilə törədilən aktlar; 6) qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişəyə tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüququn pozulması ilə nəticələnən hərəkətlər; 7) silahlı münaqişədə təbii mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurmaq, habelə əhəlinin sağlamlığına və ya sağ qalmasına ağır zərər yetirən, yaxud belə ziyanın meydana gəlməsinə səbəb olmaq niyyəti ilə hərbi zərurətlə əsaslandırılmadan müharibənin aparılmasının metod və ya üsullarından istifadə olunması.

Müharibə cinayətlərini xarakterizə edən əlamətlərdən biri də onlara cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin tətbiq edilməməsi ilə bağlıdır. Bu tələb beynəlxalq hüquq normalarından, xüsusilə 1968-ci il tarixli “Müharibə cinayətlərinə və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmə müddətinin tətbiq olunmaması haqqında” Konvensiyanın tələblərindən irəli gəlir.

Şübhəsiz ki, müharibə cinayətlərinin hüquqi tövsifi zamanı ən vacib məsələ Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları (“Döyüşən silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” Konvensiya, “Dəniz silahlı qüvvələrinin tərkibindən olan yaralıların, xəstələrin və gəmi qəzasına uğramış şəxslərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” Konvensiya, “Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında” Konvensiya, “Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında” Konvensiya) və onlara 1977-ci il Əlavə Protokollarının, habelə müharibə qanun və adətlərinin pozuntusunun nəzərdən keçirilməsidir. Çünki bu pozuntuların olması bu sahədə törədilən hər hansı əməlin müharibə cinayəti kimi tövsif edilməsinə əsas verir. Bütövlükdə isə bu sahədə tədqiqat aparan müəlliflərin fikrinə istinad etsək, xüsusi növ beynəlxalq-hüquqa zidd əməl sayılan müharibə cinayətləri bir sıra xüsusiyyətləri (müharibə qanun və adətlərinin pozulması; dinc əhaliyə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş hərbi xarakterli zorakılıqla müşayiət olunması; cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin tətbiq olunmaması; törədilməsinə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin nəzərdə tutulması) özündə birləşdirir⁹⁸. Bununla belə, müharibə cinayətlərini təkcə müharibə qanun və adətlərinin pozuntusu kimi xarakterizə etmək düzgün olmazdı. Bu halda Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onlara əlavə 1977-ci il Əlavə Protokolların pozuntuları diqqətdən kənar qala bilər. Məhz bununla əlaqədar, müharibə cinayətlərini bütövlükdə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozuntusu kimi qiymətləndirmək daha düzgün olardı.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərini təhlil edərkən, ilk növbədə, ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurulmasına səbəb olan qəsdən hücumların edilməsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş 1,7 milyon hektar ərazisinin 595,6 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, 247,4 min hektarı meşə ilə örtülü, 10,1 min hektarı isə həyətəyən sahələrdən ibarət olmuşdur. İşğal olunmuş torpaqlarda 42997 hektar sahəyə malik xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri – Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu, Arazboyu Dövlət Təbiət yasaqlığı, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu, Laçın rayon Dövlət Təbiət yasaqlığı, Qubadlı rayon Dövlət Təbiət yasaqlığı və Daşaltı Dövlət Təbiət yasaqlığı mövcuddur. İşğal olunmuş ərazilərdə 70-i endemik növ olan ümumilikdə 460 növdən çox yabani ağac və kol bitkiləri bitir ki, bunların da əksəriyyəti

⁹⁸ Эфендиев О.Ф. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Баку, Издательский дом «Кавказ», 2006, с. 22.

işğal olunmuş ərazilərdə məhv edilərək dünya florasının xəzinəsindən silinmək üzrədir. Zəbt olunmuş ərazilərdə “Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı”na daxil edilmiş məməlilərin 4, quşların 8, balıqların 1, amfibiya və reptililərin 3, həşəratların 8, bitkilərin isə 27 növü qorunurdu. Bu ərazilərdə 7 reliktlə göl – Kəlbəcər və Laçın rayonlarının yaylaqlarında Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zaxagöl, Qaragöl, Canlıgöl, Işıqlı Qaragöl və Ağdərə rayon ərazisində Qaragöl kimi şirin su ehtiyatları bu gün işğal altındadır və böyük antropogen təsirə məruz qalır. Ən zəngin faydalı qazıntı yataqları ölkənin işğal olunmuş ərazilərində qalmışdır. Bu ərazilərdə 155 növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən – 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pəmza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları, 11 şirin yeraltı su və 10 mineral su yataqları yerləşir⁹⁹. Ermənistanın təbii ehtiyatlardan tükənmə həddinə çatana qədər istifadə etməsi isə həm də işğal altında olan ərazilərdə ekoloji tarazlığın pozulmasının əsas amillərindən biridir. Hətta Ermənistanda fəaliyyət göstərən təbiəti mühafizə təşkilatları, o cümlədən Ümumerməni Ətraf Mühit Cəbhəsi ekoloji fəlakətlə müşayiət olunan təbii ehtiyatların istismarının sürətli və qarşısı alınmaz həddə çatması barədə həyəcan təbili çalır¹⁰⁰.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüququn müasir inkişaf tendensiyası və bu istiqamətdə qəbul olunan beynəlxalq-hüquqi sənədlər ətraf mühitin müharibə aparılması vasitəsi kimi istifadəsini tamamilə qadağan edir. Hətta Cenevrə Konvensiyalarına əlavə 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolda müvafiq məsələ iki aspektdən – müharibə aparılmasının qadağan olunmuş üsul və vasitələrinin tətbiqinin yolverilməzliyi, habelə mülki obyektlərin mühafizəsi nöqtəyi-nəzərindən öz əksini tapmışdır. Belə ki, birinci halda Protokolun 35.3-cü maddəsinə əsasən, təbii mühitə genişmiqyaslı, davamlı və ciddi ziyan vurmaq məqsədi güdən və ya labüd surətdə buna səbəb olan müharibə aparılması üsullarının və vasitələrinin tətbiqi qadağandır. İkinci halda ətraf mühitin mühafizəsinə isə Protokolun 55-ci maddəsində rast gəlinir. Sözügedən beynəlxalq hüquq normasına uyğun olaraq, hərbi əməliyyatlar zamanı təbii mühitin geniş, davamlı və ciddi ziyandan mühafizəsinə qayğı göstərilir. Belə mühafizəyə təbii mühitə ziyan vurmaq məqsədi güdən və ya ziyan vuracağı, habelə nəticədə əhalinin sağlamlığına və ya sağ qalmasına ziyan vuracağı gözlənilən hərbi üsul və va-

⁹⁹ www.eco.gov.az/uploads/hesabat/Jurnal-1.pdf

¹⁰⁰ www.un.mfa.gov.az/files/file/N1626110.pdf

sitələrdən istifadənin qadağan edilməsi daxildir. Təbii mühitə ziyan vurmağın qisas vasitəsinə çevrilməsi qadağandır.

Bundan əlavə, digər beynəlxalq sənədlərdə də ətraf mühitin silahlı münaqişədə üsul və vasitə kimi istifadəsi birbaşa şəkildə qadağan edilir. Məsələn, “Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında” 1976-cı il Konvensiyasının 1-ci maddəsində dövlətlərin ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ya ciddi təsir göstərən vasitələrdən hər hansı iştirakçı dövlətə ziyan və ya zərər yetirilməsi üçün hərbi və ya hər hansı düşmən məqsədlərlə istifadədən çəkinmək öhdəliyi öz əksini tapmışdır. Həmçinin, BMT-nin 1972-ci il Stokholm konfransında qəbul olunmuş Bəyannamədə təsbit olunan indiki və gələcək nəslin rifahı naminə ətraf mühitin mühafizəsi prinsipinə uyğun olaraq, dövlətlər ətraf mühitin qorunması və mühafizəsi üçün zəruri tədbirlər görməli, eləcə də ətraf mühit üçün zərərli nəticələrin qarşısını almalı və təbii ehtiyatların elmi əsaslarla idarə olunmasında əməkdaşlıq etməlidirlər. Nüvə enerjisindən həm dinc, həm də hərbi məqsədlərlə istifadə olunarkən ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsinin yolverilməzliyi mühüm vəzifə qismində müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, BMT-nin 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş Konfransında qəbul olunan “Ətraf mühit və inkişaf üzrə Bəyannamə”də dövlətlərin silahlı münaqişə dövründə ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşması və zəruri hallarda onun gələcək inkişafında əməkdaşlıq etmələri məqsədmüvafiq hesab olunur. Bundan əlavə, ilk dəfə 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsində təsbit olunmuş “öz yurisdiksiyası çərçivəsində dövlətlər digər dövlətlərin və beynəlxalq rejimli ərazilərin təbii mühitinə zərər yetirə bilən hərəkətlərdən çəkinməli, habelə belə zərər yetirə bilən fəaliyyətin qarşısını almalıdırlar” prinsipi də hazırda beynəlxalq praktikada hamılıqla tanınmışdır. Lakin Ermənistan nəinki öz yurisdiksiyası çərçivəsində, hətta ondan kənar da işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində ekoloji terror apararaq beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini çox ciddi şəkildə pozur. Konkret ölkə və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyan ekoloji terror hesab edilir. Lakin Ermənistan işğalçılıq siyasətini və ekoloji terrorunu nəinki dayandırmır, əksinə, daha kəskin formada davam etdirərək işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərində beynəlxalq hüququn bütün əsas prinsip və normalarını müntəzəm və ciddi şəkildə pozur. Həmin faktların beynəlxalq-hüquqi baxımdan ən bariz təsdiqi kimi Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2016-cı il tarixli “Azərbaycanın sərhəd rayonlarının sakinlərinin sudan qəsdən məhrum

edilməsi haqqında” 2085 nömrəli Qətnaməsini göstərmək olar. Belə ki, Qətnamənin 8-ci bəndində Ermənistanın müvafiq davranışının Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü kimi üzərinə götürdüğü öhdəliklərə uyğun gəlmədiyini birbaşa vurğulanmışdır. Həmçinin, 4-cü bənddə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və digər ətraf ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının Azərbaycanın Aşağı Qarabağ bölgəsində yaşayan əhalisi üçün oxşar humanitar və ekoloji problemlər yaratdığı öz əksini tapmışdır. Məhz bu məqsədlə Ermənistan silahlı qüvvələrinin sözügedən regiondan dərhal çıxarılması və bu ölkənin hakimiyyətinin su resurslarından siyasi təsir və ya təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyi dayandırması tələb olunur. Ermənistan silahlı qüvvələrinin sözügedən regiondan dərhal çıxarılması tələbindən irəli gələn öhdəliklər qismində isə aşağıdakı müddəalar təsbit olunmuşdur: müstəqil mühəndis və hidroloqlar tərəfindən yerində təhqiqat aparılmasının təmin edilməsi; su toplama dövründə Sərsəng su resurslarının istifadəsi və onların saxlanması beynəlxalq idarəçiliyi; suvarma kanalları, Sərsəng və Madaqiz su anbarlarının vəziyyəti, payız və qış mövsümündə su verilməsi cədvəli və su hövzələrinin həddən artıq istismarına beynəlxalq nəzarətin həyata keçirilməsi.

Qətnamənin əhəmiyyətini artıran hallardan biri də sözügedən sənədin 3-cü bəndində *“Qəsdən süni ətraf mühit böhranı yaratmaq “ekoloji təcavüz” kimi qəbul edilməli və ekoloji fəlakət zonaları yaratmaq, həmçinin aidiyyəti əhalinin normal yaşamını çətinləşdirmək məqsədilə bir dövlətin digərinə qarşı düşmənçilik hərəkəti kimi qiymətləndirilməlidir”* müddəasının təsbit olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1976-cı ildə Tərtər çayı üzərində inşa edilmiş, bəndinin hündürlüyü 125 m. və ümumi su tutumu 560 mln. m³ olan Sərsəng su anbarından öz başlanğıcını götürən magistral kanallar vasitəsilə işğaldan öncə Azərbaycanın düzənlik hissələrində yerləşən Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy və digər rayonların ərazilərində 79000 hektar əkin sahəsi suvarılırdı¹⁰¹. Lakin hazırda işğal altında olan bu su anbarının texniki qurğularına uzun müddət xidmət göstərilmədiyindən qəza vəziyyətində olan anbardan aşağıda yerləşən 400 min nəfər əhali təhlükə altında yaşayır. Bundan əlavə, yayda illik su normasının 10-15%-i buraxılır ki, bu da əkin sahələrinin suvarılmasında problemlər yaradır, yaşıllıqlar quruyaraq məhv olur, ciddi ekoloji gərginlik yaranır. Bu gün 7 rayon Sərsəng su anbarının suyundan istifadə edə bilmir. Bununla yanaşı, işğal olunmuş ərazilərdən keçən təbii su mənbələrimiz həddindən artıq çirkənməyə məruz qalır¹⁰².

¹⁰¹ Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, CBS Polygraphic Production, 2013, s.72.

¹⁰² www.eco.gov.az/uploads/hesabat/Jurnal-1.pdf

Ermənistanın Azərbaycana qarşı müharibə cinayətlərinə yol verməklə, ətraf mühitə düşməncəsinə münasibətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də erməni işğalçıları tərəfindən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər və Xocavənd rayonlarının ərazilərinin düşünülmüş şəkildə yandırılması ilə bağlıdır. Yanğınlar ermənilərin nəzarətində olan min hektarlarla əraziləri əhatə etməklə, digər ərazilərə də yayılaraq ətraf mühitə və canlı təbiətə ciddi ziyan vurur. Ümumilikdə, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistan ordusu tərəfindən qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində 96 min hektar otlaq, biçənək və yaşıllıqlar, həmçinin meşə sahələri yanaraq məhv olmuş, torpağın üst münbit qatı yararsız hala düşmüşdür¹⁰³. Təkcə Ağdam rayonunun işğal altında olan ərazilərində erməni hərbiçiləri tərəfindən ümumilikdə 17457 hektar otlaq sahəsi yandırılmışdır. Yanğın zamanı “Qırmızı kitab”a və Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının “Qırmızı siyahı”sına düşmüş müxtəlif sayda turac, qırqovul və gürzə məhv olmuşdur¹⁰⁴. Bütövlükdə isə ilkin hesablamalara görə, təkcə yanğınlar zamanı Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın ətraf mühitinə bilavasitə vurulan zərərin miqdarı on milyardlarla ABŞ dolları ilə ölçülür. Hətta mövcud məsələ və onun ətraf mühitə xoşagəlməz təsiri beynəlxalq təşkilatların sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, BMT Baş Assambleyasının 7 sentyabr 2006-cı il tarixli “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında” 60/285 nömrəli Qətnaməsində ətraf mühitə əhəmiyyətli şəkildə ziyan vurulması nəticəsində zərər çəkən ərazilərdə törədilmiş yanğınlarla əlaqədar narahatlığın ifadə olunması, habelə bu yanğınların qarşısının alınması və onların çox zərərli nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə təxirəsalınmaz ekoloji əməliyyatın həyata keçirilməsinin zəruriliyinin vurğulanmasına dair müddəanın öz əksini tapması bunun bariz sübutu sayılmalıdır. Eyni zamanda, Qətnamənin 4-cü bəndində ATƏT-lə əməkdaşlıq şəraitində BMT-nin təsisat və proqramlarının (xüsusilə Ətraf Mühitə Proqramının) bütün zəruri tədbirləri görməsinə, o cümlədən *“regionda ətraf mühitin pisləşməsinin qısa və uzunmüddətli təsirinə qiymətləndirilməsi və bununla mübarizə, habelə onun reabilitasiyası.....”*na dair çağırış xarakterli müddəanın təsbiti həmin ərazilərdə ekoloji vəziyyətin ciddi böhran həddində olmasının göstəricisidir. Bundan əlavə, BMT Baş Assambleyasının “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında” 14 mart 2008-ci il tarixli 62/243 nömrəli Qətnaməsində Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda yanğından zərər çəkmiş ərazilərdə olmuş ATƏT-in ətraf mühitin qiymətləndirmə missiyasının hesabatına toxunulması da bu məsələnin ciddiliyini

¹⁰³ www.eco.gov.az/uploads/hesabat/Jurnal-1.pdf

¹⁰⁴ Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, CBS Polygraphic Production, 2013, s. 76-77.

dən xəbər verir. Bir sözlə, ümumi şəkildə bəzi tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi desək, Ermənistan Azərbaycana qarşı “yandırılmış torpaq və etnik təmizləmə” siyasətini həyata keçirir¹⁰⁵.

Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ətraf mühit əleyhinə törədilmiş cinayətlər deyil, həm də Ermənistanın öz ərazisində olan “ekoloji böhran” da region dövlətləri, o cümlədən ölkəmiz üçün qarşısızalmaz və nəticəsinin aradan qaldırılması qeyri-mümkün problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Belə ki, Ermənistan ərazisində yerləşməklə, Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinə ciddi ziyan vuran ən problemləli məsələlərdən biri də Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının fəaliyyəti ilə bağlıdır. 1976-cı ildə tikilən, artıq köhnəlmiş, müasir standartlara cavab verməyən, seysmik zonada yerləşən Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının radioaktiv zərərli tullantılarının birbaşa Araz çayına axıtılması hövzənin flora və faunasının məhvə, təbii ekoloji tarazlıqda olan sistemlərin pozulmasına səbəb olmaqla, insan sağlamlığına və ümumilikdə genofondumuza böyük zərbə vurur. Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının tullantıları nəticəsində hər sutka ərzində Araz çayına 12-16 min m³ çirkab axıtılır¹⁰⁶. Ermənistanın sənaye tullantılarının, o cümlədən Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının radioaktiv tullantılarının xüsusi konteynerlərə yüklənərək Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində (əsasən Füzuli və Cəbrayıl rayonları ərazisində) basdırılması haqqında məlumatları təsdiq edən Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən 7 may 2002-ci il tarixdə Avropa Şurası Parlament Assambleyasına təqdim olunmuş 9444 nömrəli sənəddə qeyd edilir ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nəticələrindən biri kimi Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarda, Qarabağ dağlarında və Azərbaycanın digər yeddi rayonunda nəzarət edilməyən nüvə zonalarının yaradılması olmuşdur ki, bu da bütün Cənubi Qafqaz regionu üçün ciddi təhlükə törədir. İşğal edilmiş ərazidə 29 nüvə mərkəzi vardır. Bu sahədə radiasiya və nüvə tullantıları 80 000 hektar kənd təsərrüfatı torpağını, 150 000 hektar meşəni, 22 000 hektar şəxsi sahələri və iki yaşayış qəsəbəsini zəhərləmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın ekoloji təhlükəsizliyini, o cümlədən milli təhlükəsizliyini təhdid edən problemlərdən biri də Ermənistan ərazisində, eyni zamanda Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistan tərəfindən

¹⁰⁵ Jha U.C. Armed conflict and environmental damage. New-Delhi, Vij Books, 2014, p. 66.

¹⁰⁶ Səfərov A.T. Kür-Araz çayları hövzəsinin ekoloji mühafizəsinin beynəlxalq-hüquqi problemləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2014, s. 20-21.

Kür və Araz çayları hövzəsinin çirkləndirilməsidir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın şirin suya olan tələbatının 70%-i ölkə hüdudlarından kənarında formalaşır ki, bunun da əsas hissəsini Kür və Araz çaylarının suları təşkil edir. Məlum olduğu kimi, Ermənistan ərazisi bütövlükdə Kür və Araz çaylarının hövzəsi hüdudlarında yerləşir və Ermənistan bu çayların yuxarı axınlarında yerləşdiyinə görə bu çaylardan istifadə, o cümlədən içməli su əldə edilməsi üçün daha əlverişli ekoloji şəraitə və çirkab, tullantı suların axıdılmasında daha üstün imkanlara malikdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nın “Ekoloji problemlər” bölməsində qeyd edilir ki, Azərbaycanın şirin su ehtiyatlarının böyük həcmində qonşu ölkələrdə formalaşması və bu ölkələrin ərazilərində kimyəvi, radioaktiv və digər zərərli maddələrlə intensiv çirklənməyə məruz qalması əhalinin içməli su ilə təmin olunmasında ciddi problemlər yaradır.

Sovet İttifaqının mövcudluğu dövründə bu çaylardan istifadə və hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üç dövlət - SSRİ, İran və Türkiyə arasında həll olunurdusa, artıq yeni tarixi dövrdə bu münasibətlərin subyektlərinin sayının artması və bu zaman Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü qeyd olunan problemin həllini ciddi şəkildə çətinləşdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyi həm də Xəzər dənizinin ekoloji təhlükəsizliyi deməkdir. Azərbaycanın ərazisinə qədər Araz çayına sahil boyu Ermənistan ərazisindəki dağ-mədən, energetika, kimya, maşınqayırma və kommunal-təsərrüfat müəssisələrinin çirkab suları onun əsas qolları olan Razdan, Aqarak, Oxçuçay çayları vasitəsilə axıdılır, bununla da Araz çayının suları ciddi və yüksək dərəcədə çirklənməyə məruz qalır. Qeyd olunan real faktları nəzərə alaraq, Ermənistanın nəinki digər sahələrdə olan, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsinə dair beynəlxalq konvensiyaların bir çox müddəalarını pozduğunu, Kür və Araz çaylarını müntəzəm olaraq çirkləndirməsi, həmin çayların hövzələrində yerləşən ərazilərin ekosisteminin təhlükəsizliyini təhdid altına alması, nüvə terrorizmi, xüsusilə də bütün bunların Azərbaycana və Azərbaycan xalqına düşmənçilik hisslərindən irəli gələrək edilməsi onun bu istiqamətdə də beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti məsələsini ortaya çıxarır. Ermənistanın ən çirkləyici çayı kimi tanınan Debed çayının Gürcüstan ərazisində Xram çayına birləşməsi nəticəsində Ermənistan həm də Kür çayını çirkləndirir. Bundan başqa, Ermənistan ərazisində Yerevan şəhəri də daxil olmaqla, 15-dən çox sənaye şəhərlərinin məişət və sənaye çirkabları, tullantıları borularla toplanaraq bir neçə şəhərdən keçirilərək Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayo-

nu ilə həmsərhəd olan Surenavan kəndi ərazisində Araz çayına axıdılır¹⁰⁷ ki, bu da çirkləndirilən Araz su anbarının suyundan Naxçıvan şəhərinin əhalisinin içməli su kimi istifadəsi də daxil olmaqla, əhalinin sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır. Belə faktlar kifayət qədərdir.

Bütövlükdə, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və ekoloji terroru nəticəsində Azərbaycana təxmini hesablamalarla yüz milyardlarla ABŞ dolları məbləğində maddi ziyan dəymişdir. Amma bu rəqəmlər çox nisbi xarakter daşıyır. Çünki birincisi, bütün bu hesablamalar 20 il bundan əvvəlki qiymətlərlə aparılmış və bugünkü reallığı heç bir halda əks etdirmir, ikinci tərəfdən təcavüzkar Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və eyni zamanda ekoloji terroru bu gün də davam etdiyindən bura həmçinin bugünkü ziyanları və itirilmiş mənfəətlə bağlı məsələləri də daxil etmək zəruridir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində digər sahələrdə olduğu kimi ekoloji mühitinə vurulan ziyanın müəyyən edilməsi, fauna və floranın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və yenidən uçotunun aparılması da beynəlxalq qiymətləndirmə standartlarına uyğun beynəlxalq ekspertlər qrupu tərəfindən hər il müntəzəm şəkildə yenidən hesablanmalıdır.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi prosesində törədilən müharibə cinayətlərindən biri də qarşı tərəfin beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq girovlar götürməsidir. Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 1 fevral 2018-ci ilə olan rəsmi məlumatına görə qeydiyyatdan keçən itkin düşmüş şəxslərin sayı 3875 nəfərdir ki, onlardan 3165 nəfəri hərbi, 710 nəfəri isə mülki şəxsdir. İtkin düşmüş şəxslərdən 67 nəfərini uşaqlar (23 nəfər qız, 44 nəfər oğlan), 265 nəfərini qadınlar, 326 (o cümlədən 166 qadın) nəfərini isə qocalar təşkil edir. Bununla yanaşı, 871 nəfərin əsir-girov götürülməsi barədə məlumat mövcuddur ki, onlardan 602 nəfərini hərbi, 269 nəfərini mülki şəxs təşkil edir. Həmin şəxslərin 29 nəfəri uşaqlar (7 nəfər qız, 22 nəfər oğlan), 98 nəfəri qadınlar, 113 nəfəri (o cümlədən 64 nəfər qadın) isə qocalardan ibarətdir¹⁰⁸. Eyni zamanda, həmin əsir və girovların çoxsaylı insan hüquqlarının kobudcasına pozulması, habelə onların meyitlərinin təhqir olunması ilə müşayiət olunan yüzlərlə faktların mövcudluğu da diqqətdən qaçılmazdır¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Məmmədov Q.Ş, Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2005, s. 336.

¹⁰⁸ <http://www.human.gov.az/az/view-page/27/əsir%2c+girov+və+itkin+düşmüşlər#.wpr8nqh9vc8>

¹⁰⁹ www.files.preslib.az/site/karabakh/gl4.pdf

Bütün bunlar isə mühüm beynəlxalq sənədlərin, məsələn, “Döyüşən silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” 1949-cu il I Cenevrə Konvensiyası, “Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında” 1949-cu il III Cenevrə Konvensiyası, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olunan və beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarının himayəsinə həsr edilən I Əlavə Protokolun, 1984-cü il tarixli “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza əleyhinə Konvensiya”nın, o cümlədən BMT Baş Assambleyasının “Silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarına hörmət edilməsi haqqında” 1968-ci il tarixli 2444 nömrəli Qətnaməsinin müvafiq normalarının ciddi pozuntusu sayılmalıdır. Əsir və girov götürülmüş şəxslərə münasibətdə işgəncənin tətbiqinin yolverilməzliyini qeyd edərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, onların mütləq qadağası Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının hər birində vardır: işgəncələr “Cenevrə hüququ” ilə heç bir istisna qoyulmadan qəti qadağan olunur. Heç bir halda belə qeyri-insani metodlara əl atmaq olmaz, işgəncələrə haqq qazandıra biləcək (məsələn, azadlıq və ya millətin taleyi kimi) heç bir ali dəyər ola bilməz. Bütövlükdə isə işgəncələrin tətbiq edilməsi istənilən halda 1949-cu il tarixli Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında Cenevrə Konvensiyalarının ciddi şəkildə pozulmasıdır.

Silahlı münaqişə zamanı mülki əhalinin öldürülməsi və ya onlara işgəncə verilməsinin qadağan edilməsi ilə bağlı normalara digər beynəlxalq sənədlərdə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1990-cı il tarixli “İslamda insan hüquqları haqqında” Qahirə Bəyannaməsinin 3-cü maddəsinə görə, güc tətbiq edərkən və ya silahlı münaqişə zamanı yaşlı kişilər, qadınlar və uşaqların da daxil olduğu döyüşçü olmayan şəxslərin öldürülməsi yolverilməzdir. Eyni zamanda, qeyd olunur ki, yaralı və xəstələrin müalicə, hərbi əsirlərin isə qida, mühafizə və geyim hüququ vardır. Cəsədlər üzərində təhqiredici hərəkətlər qadağandır.

Digər tərəfdən, Quranda və digər müqəddəs kitablarda da insan hüquqları ilə yanaşı, müharibə aparılması və bu zaman insan hüquqlarına əməl edilməsi barədə mühüm müddəalar vardır. Belə ki, bütövlükdə, beynəlxalq humanitar hüququn mənbəyi kimi çıxış edən normaların əsası din hesab edilir. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarına bütün dinlərdə: xristian, islam və s. kifayət qədər rast gəlinir. Bu zaman əsirlərin öldürülməsi və onlara işgəncələrin verilməsi, o cümlədən qarətin qadağan edilməsi, əsirlərin qaytarılması, onlarla humanist rəftar, dinc əhalinin qorunması, qadın və uşaqlara xüsusi yanaşma və s. kimi müasir humanitar hüquq normalarının kökü məhz dini normalara söykənir. Beləliklə, dini normalar nəinki beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı norma və ins-

titutlarının formalaşmasına təsir etmiş, həmçinin onların daha humanist ruhda qurulmasının əsasını müəyyən etmişdir. Göründüyü kimi, Ermənistan dini normalara da nəinki əməl etmir, eyni zamanda onları kobud şəkildə pozmaqla xalqlar və millətlər arasında dostluq-əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasına da ciddi maneçilik törədir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, girovların götürülməsinin qadağan olunması və bu əməlin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti yaratması ilə bağlı məsələ həm də beynəlxalq cinayət mühakimə qurumlarının təsis sənədlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, girovların götürülməsi keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntusu kimi ehtiva edilmişdir. Lakin birinci sənədin 2-ci maddəsinin *h* bəndində müvafiq termin “mülki şəxslərin girov qismində götürülməsi” kimi təsbit olunsa da, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 8.2-ci maddəsinin *a* bəndində sadəcə “girovların götürülməsi” kimi göstərilmişdir. Lakin bu hər bir halda müharibə cinayətinin tərkib hissəsi kimi mahiyyət etibarilə onun beynəlxalq humanitar və beynəlxalq cinayət hüquq normalalarının pozuntusu olmasını müəyyən edir. Bununla yanaşı, Ermənistan tərəfindən əsir və girov götürülmüş Azərbaycanın vətəndaşlarına qarşı edilən hüquqazidd əməllər həm də Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda nəzərdə tutulan digər müharibə cinayətləri (məsələn, bioloji eksperimentlər də daxil olmaqla, işgəncələr və ya qeyri-insani rəftar; qəsdən güclü iztirablar, ciddi bədən xəsarətləri, yaxud sağlamlığa ziyan vurma; düşmən tərəfin hakimiyyəti altına düşən şəxslərin fiziki şikəstliyinə səbəb olan, yaxud onların üzərində müvafiq şəxsin tibbi, diş müalicəsi, yaxud xəstəxana müalicəsi zərurəti ilə əsaslandırılmamış və maraqlarına uyğun gəlməyən ölümə səbəb olan, yaxud bu şəxsin və ya şəxslərin sağlamlığına ciddi təhlükə yaradan hər hansı tibbi və elmi eksperimentlər aparmaq; insan ləyaqətinin alçaldılması, o cümlədən təhqiredici və alçaldıcı rəftar; özündə Cenevrə Konvensiyalarının kobud surətdə pozulmasını ifadə edən zorlama, seksual kölə kimi istifadə etmə, fahişəliyə məcbur etmə, məcburi hamiləlik və bütün digər növ seksual zorakılıqlar) kontekstində də nəzərdən keçirilməlidir.

Hazırkı dövrdə də Ermənistan tərəfindən əsir və girov götürülmüş şəxslərin hüquqlarının ciddi və kobud şəkildə pozulması tədbirləri davam etməkdədir. Bunun bariz nümunəsi kimi Kəlbəcər rayonunda öz ata-baba yurdlarını ziyarət etmək məqsədilə buraya getmiş Azərbaycan vətəndaşı Şahbaz Quliyev və Rusiya vətəndaşı Dilqəm Əsgərovun 11 iyul 2014-cü il tarixdə ermənilər tərəfindən girov götürülməsi, eləcə də Azərbaycan vətəndaşı Həsən Həsəno-

vun öldürülməsini göstərmək olar. Bundan əlavə, qondarma, separatçı və tanınmamış “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın Xankəndi şəhərindəki qondarma “Birinci instansiya məhkəməsi” tərəfindən Dilqəm Əsgərov ömürlük, Şahbaz Quliyev isə 22 il azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir. Bu hal öz-özlüyündə və aşağıdakı meyarlar baxımından bütövlükdə beynəlxalq hüquq normalarının ciddi və kobud pozuntusu sayılmalıdır:

- İlk növbədə, “Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında” 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının 34-cü maddəsində təsbit olunan “*Girovlar götürülməsi qadağandır*” müddəası, habelə Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun (1977) 75.2-ci maddəsində istər hərbi, istərsə də mülki orqanların nümayəndələri tərəfindən hər hansı vaxtda və hər hansı yerdə törədilən girov götürmənin qadağan edilməsinə dair norma açıq-aydın şəkildə pozulmuşdur;

- Məhkəmə prosesinin keçirildiyi ərazi – Dağlıq Qarabağ və Xankəndi şəhəri Azərbaycana məxsus torpaqlardır. Həmin torpaqlar Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və bu təcavüz hazırda da davam etməkdədir. Burada formalaşdırılan “qondarma” dövlət Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün parçalanması – sesessiya hesabına “yaradılmışdır”. Məhz bu baxımdan, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən “qondarma rejim” nəinki tanınmamış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində Dağlıq Qarabağın ölkəmizə məxsus olması isə dəfələrlə təsdiq edilmişdir. Öz dövləti daxilində sərbəst hərəkət etmək isə hər bir şəxsin mühüm hüquq və azadlıqlarından biridir. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 11-ci maddəsində deyilir: “1. Hər bir insan, hər bir dövlətin hüduqları daxilində sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir. 2. Hər bir insan, öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir.” Bundan başqa, 1966-cı il tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsində deyilir ki, hansısa dövlətin ərazisində olan hər bir kəs bu ərazinin hüduqları daxilində sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yerini sərbəst seçmək hüququna malikdir. Hər bir insan, öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək hüququna malikdir. Daha sonra, “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi” haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasına 4 sayılı Protokolun “Hərəkət etmək azadlığı” adlanan 2-ci maddəsində göstərilir ki, qanuni əsaslarla hər hansı dövlətin ərazisində olan hər kəsin həmin ərazidə sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququ vardır. Göründüyü kimi, öz dövləti ərazisində sərbəst hərəkət etmək kimi mühüm hüquq və azadlıqlardan birinə malik olan Şahbaz Quliyev və Həsən Həsənovun (*hətta Rusiya vətəndaşı Dilqəm Əsgərovu istisna etsək belə, halbuki həmin şəxs də bu*

vaxta qədər Azərbaycan ərazisində qanuni əsaslarla yaşayıb; bundan başqa hərəkət etmək azadlığı hər həsə məxsusdur) öz dövləti (Azərbaycan) ərazisində bu hüququnun pozulması və qondarma cinayətlərlə qondarma dövlətin qondarma məhkəməsi önünə çıxarılması adi beynəlxalq hüquq normalarının belə ciddi və kobud pozuntusudur;

- Qondarma, separatçı və tanınmamış “Dağlıq Qarabağ Respublikası” beynəlxalq hüququn subyekti sayılmadığından, onun hər hansı beynəlxalq-hüquqi sənədlərə, habelə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq aktlara qoşulması qeyri-mümkündür. Məhz bu baxımdan, həmin ərazidə “formalaşdırılan” məhkəmə qanunsuz və qərəzli sayılmalıdır. Hətta sözügedən məsələ hər bir şəxsin qanun əsasında yaradılan səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətli araşdırma hüququna malik olmasına dair müddəanı özündə ehtiva edən 1966-cı il tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsi və “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin pozuntusu hesab olunmalıdır. Çünki qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan dövlət hesab olunmadığına görə, onun bu hüququn təmin edilməsi sahəsində minimum tədbirlər həyata keçirməsi də ağıllıq və absurd haldır. Bundan əlavə, “Dağlıq Qarabağ Respublikası” məhkəməsi beynəlxalq hüquq normalarının pozulması nəticəsində “separatçı rejim” tərəfindən yaradılmış, ümumi yurisdiksiya məhkəmə proseslərinin rəhbər tutduğu və əsaslandığı əsas rəhbər başlanğıclarla heç bir şəkildə uzlaşmır. Qeyd etmək lazımdır ki, “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 6.1-ci maddəsində qeyd olunan məhkəmənin hər zaman qanun əsasında yaradılmasına dair müddəa sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənəd və ona əlavə protokollarla müəyyən olunmuş müdafiə sisteminə xas hüququn aliliyi prinsipini əks etdirir. Bu müddəa öz təsdiqini Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnda (məsələn, “Yorqiç Almaniyaya qarşı” işi (2007), bənd 64; “Rikert Polşaya qarşı” işi (2011), bənd 41 və s.) tapmışdır. Digər tərəfdən, qeyd olunan girovların qanunsuz məhkəmə tərəfindən mühakimə olunması həm də Dağlıq Qarabağı işğal edən, bu ərazi üzərində faktiki və effektiv nəzarəti həyata keçirən, habelə qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” ilə sıx bağlılığı olan Ermənistanın tərəf qismində iştirak etdiyi “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 1 və 6-cı maddələrinin kobud pozuntusu sayılır. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə, iştirakçı-dövlətlər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin I böl-

məsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etmək öhdəliyi daşıyırlar. Yurisdiksiya məsələsinə gəldikdə isə söhbət faktiki və effektiv nəzarətdən gedir. Hətta bununla bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Palatasının “*Loizidou Türkiyəyə qarşı*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (1996) 52-ci bəndində qeyd olunur: “.....Özünün müəyyənləşdirdiyi presedent hüququna uyğun olaraq, Konvensiyanın 1-ci maddəsində nəzərdə tutulan “yurisdiksiya” anlayışı Razılığa gələn Tərəflərin milli ərazisi ilə məhdudlaşdırılır. Nəticə etibarilə, Razılığa gələn Tərəflərin məsuliyyəti onların dövlət orqanlarının öz ərazilərinin hüdudlarından kənara təsir göstərən hərəkətləri və nöqsanları ilə əlaqələndirilə bilər..... Dövlətin məsuliyyətini tənzimləyən beynəlxalq hüququn müvafiq prinsiplərinə əsasən, Razılığa gələn Tərəfin məsuliyyəti qanuni və ya qeyri-qanuni olmasından asılı olmayaraq, hərbi əməliyyatın – öz milli ərazisindən kənardə yerləşən məkan üzərində effektiv nəzarəti həyata keçirməsi nəticəsində meydana gələ bilər. Konvensiyada bəyan edilən hüquq və azadlıqların bu ərazidə təmin edilməsi öhdəliyi, birbaşa, silahlı qüvvələri vasitəsilə, yaxud tabe yerli administrasiya vasitəsilə həyata keçirilib-keçirilməməsindən asılı olmayaraq, bu nəzarət faktından irəli gəlir”. Eyni zamanda, işğalçı dövlətin separat əraziyə hərbi, iqtisadi, maliyyə və siyasi dəstək göstərməsinin effektiv nəzarət sayılmasına dair müddəalara Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin digər qərarlarında (məsələn, “*İlaşku və digərləri Moldova və Rusiyaya qarşı*” işi (2004), bənd 392 və s.) da rast gəlmək mümkündür. Bununla da, Ermənistan effektiv nəzarəti həyata keçirdiyi Dağlıq Qarabağda (qondarma “*Dağlıq Qarabağ Respublikası*” yaradılmasına baxmayaraq, Ermənistanın bu ərazilərə effektiv nəzarət həyata keçirməsi və separat rejimlə sıx bağlılığına tədqiqatda dəfələrlə ətraflı şəkildə toxunulmuşdur) Şahbaz Quliyevin və Dilqəm Əsgərovun 1950-ci il tarixli “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası ilə nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun (maddə 6) pozulmasına görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Bununla belə, girovları “mühakimə edən” qondarma “*Dağlıq Qarabağ Respublikası*” məhkəməsinin qanun əsasında yaradılmaması və Ermənistanın bu məsələdə özünü kənara çəkərək 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsi ilə üzərinə qoyulan öhdəliyin icrasından boyun qaçırması Şahbaz Quliyev və Dilqəm Əsgərovu həbsdə saxlamanın qanuniliyinə yenidən baxılması (hətta 2015-ci ildə “qurama apellyasiya prosesinin” keçirilməsinə baxmayaraq¹¹⁰) məqsədilə müstəqil və qərəzsiz məhkəməyə əlyetərlik hüququn-

¹¹⁰ www.mfa.gov.az/news/909/3100

dan, xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət imkanlarından məhrum edir. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 8-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir insan, Konstitusiya və ya qanunla ona verilən əsas hüquqlarının pozulması hallarında səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqlarının səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. Bundan başqa, həmin Bəyannamənin 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər bir insan öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirmək üçün və ona qarşı qaldırılan cinayət ittihamının əsaslandırılmış olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün ona qarşı qaldırılan işə müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən tam bərabərlik əsasında, açıq və ədalətin bütün tələblərinə riayət olunmaqla baxılmasını tələb etmək hüququna malikdir;

- Qeyd olunan girovlar üzərində “qanunsuz” məhkəmə prosesinin keçirilməsi son nəticədə müharibə cinayəti hesab olunur. Belə ki, “Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında” 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının 147-ci maddəsinə uyğun olaraq, himayədə olan şəxsi (*yəni, girov götürülmüş mülki şəxsi – müəl.*) sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənəddə nəzərdə tutulan ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan məhrum etmək ciddi pozuntu sayılır. Eyni zamanda, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olunan və beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə yönələn I Protokolun (1977) 85.4-cü maddəsinin *e* bəndində də himayədə olan şəxslərin ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan məhrum edilməsi bu sənədin pozuntusu hesab olunur. Bundan əlavə, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin *f* bəndində “hərbi əsirin və ya mülki şəxsin ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan qəsdən məhrum olunması”, habelə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 8.2-ci maddəsinin *a* bəndində isə “qəsdən hərbi əsir, yaxud digər mühafizə olunan şəxsi ədalətli və normal mühakimə icraatı hüququndan məhrum etmə” müharibə cinayəti kimi təsbit olunmuşdur.

Beləliklə, nəzərə alsaq ki, müharibə qurbanlarının müdafiəsinə həsr olunmuş bütün beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulmuş ümumi tələblər (müharibə qurbanları ilə bütün hallarda, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan və irqi, dini, milli, cinsi mənsubiyyətindən, dərisinin rəngindən, əmlak vəziyyətindən və başqa analogi meyarlardan asılı olmayaraq humanist rəftar edilməli və onlar müdafiə olunmalıdırlar; qəsdən adam öldürmə, işgəncə, əzab vermə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar, şikəst etmə, bioloji təcrübələr və eksperimentlər, qəsdən bədənə xəsarət yetirmələr və s. qadağandır; lüzumsuz dağıntılar törətmək və terror qadağandır; girovlar üzərində keçirilən “qanun-

suz” məhkəmə prosesi qadağandır; müharibə qurbanlarının himayəsinə dair normaları ciddi şəkildə pozan təqsirkar şəxslər cinayət cəzasına məhkum edilməli olan hərbi cinayətkarlardır) ciddi şəkildə Ermənistan tərəfindən pozulur, bu hal özü Ermənistanın müharibə cinayətlərinin törədilməsində birbaşa iştirakını təsdiq edir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərindən biri də dini, təhsil, incəsənət və elmi müəssisələrin, habelə tarixi abidələrin, incəsənət və elmi əsərlərin, bir sözlə mədəni mülkiyyətin ələ keçirilməsi, məhv edilməsi, yaxud onlara qəsdən zərər vurulmasıdır. 1954-cü il tarixli “Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında” UNESCO Konvensiyasının 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, mədəni mülkiyyət dedikdə, mənşəyindən və sahibindən asılı olmayaraq aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan dini və ya dünyəvi memarlıq, incəsənət abidələri, yaxud tarixi abidələr, arxeoloji qazıntı yerləri, tarixi, yaxud bədii əhəmiyyət kəsb edən memarlıq ansambları, incəsənət əsərləri, əlyazmaları, kitablar, bədii, tarixi, yaxud arxeoloji əhəmiyyətli digər əşyalar, habelə elmi kolleksiyalar və ya mühüm kitab və arxiv materialları kolleksiyaları, yaxud yuxarıda göstərilən dəyərlərin reproduksiyası kimi daşınar və daşınmaz dəyərlər;

- əsas və başlıca təyinatı yuxarıda qeyd olunan daşınar mədəni mülkiyyətin saxlanması və ya nümayiş etdirilməsi olan muzeylər, iri kitabxanalar, arxiv xəzinələr kimi binalar, eləcə də silahlı münaqişə baş verdiyi təqdirdə, yuxarıdakı daşınar mədəni mülkiyyətin qorunması üçün nəzərdə tutulan sığınacaqlar;

- hər iki bənddə qeyd olunan çoxsaylı mədəni mülkiyyət olan və “abidələrin cəmləndiyi mərkəz” adlandırılan mərkəzlər.

Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətə qarşı törədilən ciddi hüquqpozmalara görə meydana çıxan cinayət məsuliyyətinə gəldikdə isə 1954-cü il Konvensiyasına 1999-cu il tarixli II Əlavə Protokolun 15-ci maddəsinə uyğun olaraq, aşağıdakı əməllərdən hər hansı birinin törədilməsi ictimai-təhlükəli əməl sayılır: güclü müdafiə altında olan mədəni mülkiyyəti hücum obyektinə çevirmək; güclü müdafiə altında olan mədəni mülkiyyətin və ya bilavasitə ətrafında olanların hərbi əməliyyata dəstək üçün istifadə edilməsi; 1954-cü il Konvensiyasının və ona Əlavə 1999-cu il tarixli II Protokola uyğun olaraq mühafizə altında olan mədəni mülkiyyətin geniş miqyasda dağıdılması və ya mənimlənməsi; qeyd olunan beynəlxalq-hüquqi sənədlərə əsasən mühafizə olunan mədəni mülkiyyətin hücum obyektinə çevrilməsi; 1954-cü il Konvensiyasının

müddəalarına uyğun olaraq, mühafizə olunan mədəni mülkiyyətə qarşı yönəlmiş oğurluq, talan, yaxud mənimsənilmə və ya vandalizm.

Müharibə cinayətlərinin tərkib hissəsi kimi ölkəmizin mədəni mülkiyyətinə qarşı müvafiq qəsdlər iki kontekstdə – həm Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində, həm də Ermənistan ərazisində olan müvafiq müəssisə, abidə və əsərlərə münasibətdə törədilmişdir. Belə ki, birinci halda Dağlıq Qarabağ regionu və ona bitişik yeddi rayon, eləcə də Qazax rayonunun yeddi kəndi və Naxçıvanın Kərki kəndində 738 tarixi abidə, 83500-dən çox eksponatla 28 muzey, 4 şəkil qalereyası, 14 xatirə kompleksi və 1107 mədəni müəssisədən ibarət 1891 ədəd mədəni resurs ələ keçirilmişdir. Həmçinin, işğal altındakı ərazilərdə ələ keçirilən tarixi-dini abidələrin təqribi sayı 403-dür ki, onlardan da 67-si məscid, 144-ü məbəd və 192-i ziyarətgahlardır. Bundan əlavə, işğal altındakı müsəlman dini kimliyinə aid olan abidələr, o cümlədən digər mədəniyyət göstəriciləri dağıdılır, təhqir olunur. Son illərdə məscidlərdə mal-qara və digər heyvanların saxlanması faktı Qərbi ölkələrinin fotomüxbirləri tərəfindən də lentə alınmış və bütün dünya ictimaiyyəti bu kadrlarla tanış olmuşdur. Digər tərəfdən, tarixi Alban məbədləri erməniləşdirilib-qriqoryanlaşdırılır. Məsələn, erməni təcavüzünə məruz qalmış istər İslam, istərsə də Alban irsinə dair tarixi-dini abidələrdən İrəvan “Şah Abbas” məscidi, “Buğakar”, “Babahacı” və “Ağadədə” ziyarətgahları tamamilə uçurulmuş; İrəvan “Göy” məscidi, “Cəfərabad” türbəsi özgələşdirilib-dəyişdirilmiş; “Yuxarı Gövhər Ağa” məscidi (Şuşa), “Aşağı Gövhər Ağa” məscidi (Şuşa), “Saatlı məscidi” (Şuşa), Ağdam Cümə məscidi dağıdılaraq təhqir olunmuş; “Ağoğlan” məbədi, “Xudavəng” məbədi (Kəlbəcər rayonu), “Tatev” məbədi, “Gəncəsər” məbədi erməniləşdirilib-qriqoryanlaşdırılmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın Ermənistanın işğalına məruz qalmış ərazilərində olan onlarla tarixi, mədəni və dini abidələr məhv edilmiş və ya dağıdılmışdır¹¹¹. Hazırkı Ermənistan ərazisində olan tarixən Azərbaycana məxsus tarixi, mədəni və dini abidələrin məhv edilməsi də öz-özlüyündə Azərbaycana qarşı törədilən müharibə cinayətlərinin bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən biri sayılan və hazırda Ermənistanın paytaxtı olan İrəvanda (indiki Yerevanda) yerləşən Dəmirbulaq məscidi yer üzündən silinmiş, Göy məscid isə “yenidən təmir edilmək”lə orijinal xüsusiyyətləri tam dəyişdirilmişdir. Bundan başqa, İrəvanda tikilmiş Hacı Novruzəli bəy məscidi, “Sərdar sarayı” və ya “Xan sarayı” saraylar kompleksi

¹¹¹ Məmmədov N.Q. İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, s. 8-94.

də tam dağıdılmışdır. Cəfərabad (ad Argavand adı ilə dəyişdirilmişdir) kəndində 1413-cü ildə tikilmiş Əmir Saad mavzoleyi dağıdılmış, hətta mavzoleyin Azərbaycana məxsusluğu əlamətinin aradan qaldırılması üçün üzərində ərəb dilində yazılmış bütün sözlər tam silinmişdir. Həmçinin, Ermənistanda olan Azərbaycana məxsus qədim və yeni qəbiristanlıqlar bütövlükdə dağıdılmışdır. İşğal edilmiş ərazilərdə olduğu kimi, Ermənistanda olan Azərbaycanın tarixi yerlərində toponimlər orijinal xarakterinin təhrif edilməsi və izinin itirilməsi məqsədilə tam şəkildə dəyişdirilmişdir. Bununla yanaşı, işğal altında olan ərazilərdən qarət edilmiş milli sərəvətlərimizin – qədim tarixi əsərlərin, xalçaların, mineralların Avropa ölkələrində erməni milli sərəvəti adı altında nümayiş etdirilməsi barədə də kifayət qədər məlumatlar və faktlar mövcuddur. Ermənilər Kəlbəcərdə yerləşən mineral yataqların və 3.600-ə qədər qaya təsvirinin fotosəkillərini 2000-ci ildə Finlandiyada öz əraziləri kimi nümayiş etdirmişlər. Son zamanlar ermənilərin qədim Azərbaycan musiqi alətlərini öz adlarına çıxaraq Avropa, MDB və Şimali Amerika ölkələrində satması halları çoxalmış, Qarabağ xalçalarının erməni xalçaları adı altında müxtəlif sərgilərə və hərraca çıxarılması faktları qeydə alınmışdır¹¹².

Bütövlükdə, bu hallar həm də Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına əlavə olunan və beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsinə yönələn 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 53-cü maddəsində nəzərdə tutulan mədəniyyət obyektlərinin və ibadətgahların qorunmasına dair normaya ziddir. Belə ki, sözügedən maddə istər UNESCO-nun 1954-cü il Konvensiyası, istərsə də digər müvafiq beynəlxalq sənədlərin müddəalarına xələl gətirmədən aşağıdakıların qadağan olunmasını özündə ehtiva edir: xalqların mədəni və ya dini irsini təşkil edən tarixi abidələrə, incəsənət əsərlərinə və ya ibadətgahlara qarşı hər hansı düşmənçilik hərəkəti; müvafiq obyektlərdən hərbi səyləri dəstəkləmək məqsədilə istifadə olunması; bu kimi obyektlərin qisas obyektlərinə çevrilməsi.

1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasının 1-ci maddəsində ehtiva olunan “mədəni irs üçün böyük əhəmiyyətə malik olan” ifadəsi ilə 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 53-cü maddəsində öz əksini tapan “xalqların mədəni və ya dini irsini təşkil edən” terminin qarşılıqlı və müqayisəli təhlili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hətta bu məsələ 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarına 8 iyun 1977-ci il tarixli Əlavə Protokollarına Beynəlxalq Qırmızı Xaç

¹¹² Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. I cild. Kitabın ideya rəhbəri R.Ə.Mehdiyev, redaktoru Ə.M.Həsənov. Bakı, Oskar NPM, 2012, s. 267.

Komitəsinin verdiyi təfsirdə də aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Belə ki, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin təfsirinə uyğun olaraq, terminoloji baxımdan fərqlərə baxmayaraq, əsas ideya və mahiyyət eyni olaraq qalmaqdadır. Bununla belə, dini etiqad məkanlarına və dini irsə istinad etmə mənəviyyət meyarının tətbiqi vasitəsilə mühafizə olunan obyektlərin qiymətləndirilməsini izah edir. Mədəni və ya dini irs dəyəri coğrafi sərhədləri üstələyən, lakin xarakteri baxımından unikal sayılan, xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlılığa malik olan obyektləri əhatə edir. Eyni zamanda, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin təfsirinə əsaslanaraq, bu halda tarixi abidələrə və incəsənət əsərlərinə tətbiq olunan “mədəni”, yaxud dini etiqad yerlərinə münasibətdə işlədilən “dini” ifadələri heç də onların təcrid olunmuş vəziyyətdə nəzərdən keçirilməsini şərtləndirmir. Çünki dini və ya mənəvi dəyərə malik olan məbəd öz-özlüyündə həm də mədəni dəyərə, yaxud tarixi abidəyə və ya incəsənət əsərinə aid edilə bilər¹¹³. Bundan əlavə, 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 85.4-cü maddəsinin *d* bəndinə əsasən, xalqların mədəni və ya dini irsini təşkil edən və ya xüsusi sazişlə, məsələn səlahiyyətli beynəlxalq təşkilat çərçivəsində başlanmış sazişlə xüsusi himayə olunan aydın seçilən tarixi abidələrin, incəsənət əsərlərinin və ya ibadətgahların, düşmən Tərəfin I Protokolun 53-cü maddəsinin b yarım bəndini pozduğuna dair sübutlar olmadan və belə tarixi abidələr, incəsənət əsərləri və ibadətgahlar hərbi obyektlərin bilavasitə yaxınlığında yerləşmədiyi halda, həmlə obyektinə çevrilməsi, nəticədə onların böyük dağıntılara məruz qoyulması qadağandır. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin ifadə etdiyi kimi, dəyəri coğrafi sərhədləri üstələyən mədəni və ya dini irs həm də bütövlükdə bəşəriyyətin mühafizəsinin təsiri altına düşür. Bunun bariz nümunəsi kimi hazırda erməni işğalı altında olan Şuşa tarix-memarlıq qoruğunun 2001-ci ildən etibarən UNESCO-nun Ümumdünya İrsinin İlk Siyahısında olan abidələr siyahısına daxil edilməsini göstərmək olar¹¹⁴. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ Sovetlər dövründə tarixi memarlıq və şəhərsalma abidəsinin yüksək bədii əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 1977-ci ildə Şuşa tarixi-memarlıq qoruğuna çevrilmişdir¹¹⁵. Hətta Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət

¹¹³ Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949. Eds. Y.Sandoz, Ch. Swinarski, B.Zimmermann. Geneva, Martinus Nijhoff Publishers, 1987, p. 646.

¹¹⁴ www.whc.unesco.org/en/tentativelists/1574; www.mfa.gov.az/content/556

¹¹⁵ Məmmədov R.F., Əfəndiyeva H.E. Azərbaycan Respublikasının tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq-hüquqi qorunması. Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2015, s. 60.

dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında” 132 nömrəli Qərarında həmin abidələrin dünya, ölkə və yerli əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü nəzərdə tutulmuşdur ki, məhz birinci növə daxil olmaqla, Ermənistanın təcavüzünə məruz qalmış çoxsaylı abidələr mövcuddur. Nümunə qismində Azıx və Tağlar mağara düşərgələrini göstərmək olar. Bundan əlavə, Qərarında Ermənistanın işğalı altında olan ölkə və yerli əhəmiyyətli yüzlərlə daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələri qeyd edilmişdir¹¹⁶.

Ermənistanın müharibə cinayəti kimi Azərbaycanın tarixi abidələrinə qarşı barbar münasibətini göstərən faktlardan biri də bu ölkənin 2003-cü ildən etibarən Xocavənd rayonunun Azıx mağarasında, 2005-ci ilin martından isə Ağdam şəhərinə yaxın məkanlarda, habelə müxtəlif dövrlər ərzində Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində “arxeoloji qazıntıların” aparılmasıdır¹¹⁷. Bu hərəkət həm də beynəlxalq hüquq normalarının pozuntusu sayılır. Belə ki, “Mədəni mülkiyyətin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz olaraq başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il tarixli UNESCO Konvensiyasının 11-ci maddəsində göstərilmişdir ki, xarici dövlət tərəfindən digər ölkənin işğalından birbaşa və ya dolayısı ilə irəli gələn məcburiyyət altında mədəni mülkiyyətin ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsi qeyri-qanuni hesab olunur. Bundan əlavə, UNESCO-nun 1956-cı il tarixli “Arxeoloji qazıntılara tətbiq olunan beynəlxalq prinsiplər haqqında” Tövsiyəsinin 32-ci bəndi isə bu baxımdan iki mühüm müddəanı özündə ehtiva edir. Bunlardan birincisi silahlı münaqişə zamanı digər dövlətin ərazisini işğal etmiş istənilən üzv-dövlətin həmin ərazidə arxeoloji qazıntıları aparmaqdan çəkinmə öhdəliyinin mövcudluğu ilə bağlıdır. İkinci təqdirəlayiq müddəa isə hərbi işlər zamanı aşkar olunan hər hansı tapıntının qorunması üçün işğal edən dövlət tərəfindən istənilən bütün zəruri tədbirlərin görülməsi, habelə hərbi əməliyyat başa çatdıqdan sonra bütün zəruri sənədləri ilə birgə şəkildə həmin tapıntının ərazisi işğal olunmuş ölkəyə təhvil verilməsi öhdəliyinin nəzərdə tutulması ilə bağlıdır. Digər dünya dövlətlərinə münasibətdə analoji halların baş verməsi ilə əlaqədar qəbul olunan beynəlxalq sənədlərdə də bu hərəkətlər qəti şəkildə pislənir. Məsələn,

¹¹⁶ www.e-qanun.az/framework/2847; İsmayilov F. Damage to the historical and cultural monuments in the occupied territories of Azerbaijan. Baku, “Elm və təhsil, 2016, p. 111-142.

¹¹⁷ Məmmədov R.F., Məmmədov X.R. Müasir beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın qanunsuz və hüquqazidd fəaliyyəti. Bakı, “MM-S”, 2017, s. 71.

BMT Baş Assambleyasının 28 oktyabr 1981-ci il tarixli “Şərqi Yerusəlimdə qazıntılarla bağlı son hadisələr haqqında” 36/15 nömrəli Qətnaməsində həmin ərazilərdə qazıntıların aparılması, habelə landşaftın, tarixi, mədəni və dini obyektlərin dəyişikliklərə uğradılması beynəlxalq hüququn prinsiplərinin, habelə “Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında” 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının müvafiq müddəalarının ciddi pozuntusu kimi qiymətləndirilmişdir. Bu pozuntuların bariz nümunəsini Ermənistanın Azərbaycanın abidələrinə qarşı aparılan məqsədyönlü “dağıdıcı və dəyişdirici siyasət”ində görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nümayəndəsinin Təşkilatın Baş Katibinə ünvanladığı 15 avqust 2016-cı il tarixli məktuba əlavə “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qanunsuz iqtisadi və digər fəaliyyət” adlı sənədin 246-cı bəndində göstərilmişdir ki, Şuşada və digər işğal olunmuş şəhər və qəsəbələrdə nəzərdə tutulan “quruculuq” və “inkışaf” layihələrinin, habelə “arxeoloji qazıntılar”ın aparılması vahid məqsədlə - onların Azərbaycanın mədəni və tarixi köklərinə dair istənilən əlamətləri məhv etməsi, eləcə də ərazinin ekspansiya (*genişlənmə*) siyasətinin əsaslandırılmasından ibarətdir. 1992-ci ildə Şuşanın işğalından sonra Ermənistan və erməni diasporu tərəfindən 30-dan yuxarı tikinti layihələri maliyyələşdirilmişdir. 2014-cü ildə aparılan hesablamalara görə, Şuşada 11,5 mln. ABŞ dolları dəyərində infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir. Göründüyü kimi, Azərbaycanın tarixi abidələrinin dağıdılması və məhv edilməsinə qarşı kəskin reaksiya həm də beynəlxalq birliyin əsas diqqət yönəltiyi məsələlərdən olmalıdır. Çünki dünyanın tarixi, mədəni və dini irsinin tərkib hissəsi sayılan həmin obyektlərin məhvi son nəticədə beynəlxalq irsin məhvi deməkdir. Hətta Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin İttihamçısı F.Bensuda “*Al Mahdi*” işi ilə bağlı apardığı araşdırma zamanı haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, tarixi abidələrə və dini təyinatlı binalara qəsdən edilən hücumlar ağır cinayətdir. Dini təyinatlı binalara qarşı hücumlarla bağlı isə xüsusilə vurğulamışdır ki, bu kimi hərəkətlər beynəlxalq birlik tərəfindən lazımı addımların atılmasını tələb edən çox ciddi aktlardır¹¹⁸. Bununla yanaşı, müvafiq abidələrin dağıdılması və ya məhv edilməsinin heç bir hərbi zərurətlə əlaqədar olmadığına (*Ermənistan da Azərbaycanın analoji abidələrini heç bir hərbi zərurət və lüzum olmadan dağıtmış, məhv etmiş və ya görünüşünü dəyişdirmişdir*) dair müddəalara beynəlxalq cinayət tribunallarının presedent hüququnda da rast gəlmək olar. Məsələn, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq

¹¹⁸ Sterio M. Individual criminal responsibility for the destruction of religious and historic buildings: The *Al Mahdi* case // Case Western Reserve Journal of International Law, 2017, Vol. 49, Issue 1, p. 70.

Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kamerasının “*Blaşkiç*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2000) 185-ci bəndində göstərilmişdir ki, “ziyan vurma və ya məhv etmə aydın şəkildə dini və ya təhsillə bağlı olduğu, eləcə də hərəkətlərin baş verdiyi zaman hərbi məqsədlərlə istifadə olunmadığı aydın şəkildə müəyyən edilən təsisatlara qarşı qəsdən törədilməlidir. Bundan əlavə, həmin institutlar hərbi obyektlərin bilavasitə yaxınlığında olmamalıdır”. Hətta sonuncu müddəa ilə bağlı daha da dəqiqləşdirmə aparan Tribunalın Məhkəmə Kamerasının baxdığı “*Naletiliç və Martinoviç*” işi üzrə çıxartdığı qərarında (2003) isə qeyd olunan “*Kamera “qorunan təsisatlar (yəni, Tribunalın Nizamnaməsinin 3(d) bəndində nəzərdə tutulan obyektlər – müəl.) hərbi obyektlərin yaxınlığında yerləşməməlidir” fikrini əsaslı şəkildə rədd edir və bu təsisatların hərbi obyektlərin yaxınlığında yerləşməsi “onların dağıdılmasına haqq qazandırır” fikri ilə razılaşmır*” müddəası istənilən halda müvafiq obyektlərin dağıdılması və ya məhv edilməsinin yolverilməzliyini bir daha sübut edir. “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına 1999-cu il tarixli II Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin *f* bəndinə görə, “hərbi obyekt” dedikdə, təbiəti, yerləşməsi, məqsədi və ya istifadəsi hərbi əməliyyata səmərəli töhfə verən, habelə mövcud olduğu şəraitdə tam və ya qismən məhv edilməsi, ələ keçirilməsi və ya neytrallaşdırılması açıq-aydın şəkildə hərbi üstünlüyə gətirib çıxaran obyekt başa düşülür. Məhz bu tərif mədəni mülkiyyətin hərbi obyekt sayılmaması fikrini bir daha beynəlxalq-hüquqi baxımdan təsdiq edir.

Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə Azərbaycanın abidələrinə qarşı beynəlxalq hüquqa zidd siyasətinə ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatların sənədlərində də toxunulmuşdur. Məsələn, silahlı münaqişə və təcavüz nəticəsində Ermənistan tərəfindən Azərbaycana və xalqımıza məxsus abidələrin, incəsənət, elmi və bədii əsərlərin qarət olunması və məhv edilməsi İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının sənədlərində iki aspektdən nəzərdən keçirilir. Bunlardan birincisi işğal olunmuş ərazilərdə bütövlükdə müxtəlif növ abidələrin talan edilməsi və dağıdılması ilə bağlıdır. Bunun bariz nümunəsi kimi təşkilatın “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” 1997-ci il tarixli 12/8-P (IS) nömrəli, 2000-ci il tarixli 21/9-P (IS) nömrəli və s. qətnamələrində işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində arxeoloji-mədəni və dini abidələrin talan edilməsi və dağıdılmasının qəti şəkildə pislənilməsinə dair müddəaları göstərmək olar. Bundan əlavə, mövcud məsələyə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının digər sənədlərində də rast gəlinməkdədir. Məsələn, “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslam tarixi və mədəniyyət abidələ-

rinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında” 2000-ci il tarixli 25/27-C nömrəli Qətnaməsinin preambulasında, “İslamın müqəddəs yerlərinin qorunması haqqında” 2008-ci il tarixli 3/35-C nömrəli və 2010-cu il tarixli 2/37-C nömrəli qətnamələrinin “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslamın tarixi və mədəni yerləri və abidələrinin dağıdılması və təhqir edilməsi” adlanan hissəsində və s. sənədlərdə nadir qədim tikintilərin və İslam sivilizasiyası, tarixi yerlərinin və arxitekturasının, o cümlədən məscidlərin və digər müqəddəs yerlərin, məqbərə və türbələrin, arxeoloji qazıntıların, muzeylərin, kitabxanaların, qədim əşyaların, sərgi zallarının, dövlət teatrlarının və konservatoriyalarının tam və ya qismən dağıdılması, bununla yanaşı qaçaqmalçılıq yolu ilə çoxlu miqdarda qiymətli əşyaların ölkədən çıxarılması, milyonlarla kitabların, tarixi əlyazmaların və məşhur əsərlərin məhv edilməsi xüsusilə vurğulanmışdır. İşğal altında olan Azərbaycan abidələrinin dağıdılması və məhv edilməsinə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının nümayiş etdirdiyi münasibətin ikinci aspekti ondan ibarətdir ki, baş verən pozuntu halları sırf müqəddəs məkanların mühafizəsi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilir. Nümunə qismində təşkilatın “İslamın müqəddəs yerlərinin qorunması haqqında” 2008-ci il tarixli 3/35-C, “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslamın tarixi və mədəni yerləri və abidələrinin dağıdılması və məhv edilməsi haqqında” 1999-cu il tarixli 39/26-C nömrəli, 2000-ci il tarixli 25/27-C nömrəli, 2002-ci il tarixli 11/29-C nömrəli, 2003-cü il tarixli 10/30-C nömrəli qətnamələrini və s. sənədlərini göstərmək olar. Bundan əlavə, Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında ATƏT-in Minsk Qrupunun Fakt araşdırıcı missiyasının nəticələrinə dair ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrinin 6 mart 2005-ci il tarixli tövsiyələrində mədəni irsin və müqəddəs yerlərin, habelə zərər çəkmiş ərazilərdəki qəbiristanlıqların qorunmasının təmini məqsədilə, tərəflər maraqlı icmalar arasında birbaşa əlaqələrin qurulmasına şərait yaradılmasına çağırılır.

Bununla yanaşı, işğal altında olan ərazilərdəki abidələrin qorunması ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlarla birgə praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi də bu sahədə aparılan fəaliyyətin bir hissəsini təşkil edir. Məsələn, 21 dekabr 2012-ci il tarixdə Parisdə UNESCO-nun Silahlı Münaqişələr Zamanı Mədəni Mülkiyyətin Qorunması üzrə Komitənin 7-ci sessiyasında Azərbaycanın təşəbbüsü ilə işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Qərarda işğalçı ölkələr tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında hesabatın verilməsi öhdəliyi və bu ərazilərə texniki

missiyaların göndərilməsi imkanları əks olunmuşdur. 18-19 dekabr 2013-cü il tarixlərdə Parisdə keçirilən UNESCO-nun Silahlı Münaqişələr Zamanı Mədəni Mülkiyyətin Qorunması üzrə Komitənin 8-ci Sessiyasında qəbul edilmiş digər sənəddə “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və ona Əlavə protokollarda işğal edilmiş ərazilərə aid müddəaların hüquqi təhlili, onların həyata keçirilməsi mexanizmləri, monitoring məqsədilə UNESCO tərəfindən texniki missiyaların göndərilməsi, UNESCO-nun Baş Direktoru tərəfindən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası və Baş Assambleyasında qəbul olunacaq qətnamələrdə işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması məsələsinin diqqətə çatdırılması və s. öz əksini tapmışdır¹¹⁹. Digər tərəfdən, Azərbaycanın işğal altında olan abidələrinin dağıdılması, məhv edilməsi və saxtalaşdırılmasının qarşısının alınması və bu istiqamətdə Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsində dövlət orqanları ilə yanaşı, Azərbaycanın ictimai təşkilatları, xüsusən də bu sahədə aparıcı mövqeyə malik olan və önəmli fəaliyyəti ilə seçilən Heydər Əliyev Fondunun rolu xüsusilə vurğulanmalıdır¹²⁰.

Azərbaycanın üzləşdiyi müharibə cinayətlərindən biri də Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərə özünün mülki əhalisinin bir hissəsini köçürməsidir. Bununla bağlı, ayrı-ayrı beynəlxalq qurumların apardığı müşahidələr və tərtib etdiyi hesabatlar məhz bunun sübut edici vasitəsi qismində çıxış edir. Məsələn, ATƏT-in fakt araşdırıcı missiyasının “Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində vəziyyətə dair” 28 fevral 2005-ci il tarixli hesabatında göstərilmişdir ki, *“Bu hesabatda müzakirə olunan və əhalisi ilə Fakt araşdırıcı missiyanın söhbət apardığı ərazilərdə yerləşdirməyə dair rəqəmlər aşağıdakı kimi hesablanıb və ya birbaşa olaraq müşahidə edilib: Kəlbəcər rayonunda təxminən 1500 nəfər; Ağdam rayonunda 800-1000 nəfər; Füzuli rayonunda 10 nəfər; Cəbrayıl rayonunda 100 nəfər; Zəngilan rayonunda 700-1000 nəfər; və Qubadlı rayonunda 1000-1500 nəfər. Beləliklə, məskunlaşan şəxslərin sayı barədə Fakt araşdırıcı missiyanın gəldiyi nəticələr yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən təqdim olunan və sayı daha yüksək göstərilən əhali sayı ilə uyğun gəlmir”*¹²¹. Eyni zamanda, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Cənubi Qafqaz üzrə Miqrasiya Nümayəndəliyinin 2004-cü il oktyabr ayının 25-də keçirdiyi hesablamlarına görə, hər ay orta hesabla Dağlıq Qarabağ ərazisinə 15-ə yaxın ailə köçürülür və 2004-cü ildə belə ailələrin sayı 200-ə çatmışdır.

¹¹⁹ www.mfa.gov.az/content/556

¹²⁰ www.heydar-aliyev-foundation.org/az/content/blog/120/Azərbaycanın-təbliği

¹²¹ www.legal-tools.org/doc/b08893/pdf/

Bununla yanaşı, açıq qaynaqlara istinadən, 2004-cü ilin ilk altı ayı ərzində işğal olunmuş ərazilərə 120 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Bu ərazilərdə qeyri-qanuni “köçürülmə əməliyyatı” və tikinti işlərinin əsas sponsorları “Qərbi Amerikanın Erməni Təhsil Fondu”, “Hayastan Fondu” təşkilatları və Erməni Yeparxiya Şurasıdır. 2004-cü ildə xarici fondlar tərəfindən “Arsaxa qayıdış” proqramının realizəsi üçün 400 min ABŞ dollarının ayrıldığı və Azərbaycanın işğal olunmuş sərhədyanı ərazilərində 90-a yaxın evin tikintisinin başa çatdırılması məlumdur (*onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada göstərilən rəqəmlər sənədlərlə çox kiçik həcmdə göstərilir, reallıqda isə həddindən artıq çoxdur – müəl.*)¹²². Şübhəsiz ki, bu köçürmə siyasətinin Ermənistanın ümumdövlət siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu da nəzərdən qaçırmaq olmaz. Belə ki, 2003-cü ilin dekabrında həmin dövrdə Ermənistanın Baş naziri olan A.Marqaryan erməni əhalisinin Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsinə köçürülməsi məsələsinin Ermənistan hökuməti üçün prioritet təşkil etdiyini rəsmən bildirmişdir¹²³. O, özünün 18 dekabr 2003-cü il tarixli müsahibəsində təsdiq etmişdir ki, “Ermənistan və Dağlıq Qarabağ Respublikası (*qondarma – müəl.*) vahid iqtisadi məkanda yerləşir”, habelə onların “əsas məqsədi Dağlıq Qarabağ Respublikasında (*qondarma – müəl.*) yerləşdirmənin aparılması və iqtisadi subyektlər üçün əlverişli şərait yaratmaq yolu ilə onun investisiya sahəsinin inkişafıdır”. Bununla yanaşı, 2-3 sentyabr 2000-ci illərdə A.Marqaryanın Dağlıq Qarabağa işçi səfəri çərçivəsində qondarma rejimin nümayəndəsi ilə bir sıra məsələləri, o cümlədən də Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə köçürmə ilə bağlı müddəaları özündə ehtiva edən saziş bağlanmışdır¹²⁴. Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 2015-ci il məlumatlarına görə, Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsinə 8500, Laçına 13000, Kəlbəcərə 700, Zəngilana 520, Cəbrayıla 280 nəfər olmaqla, cəmi 23000 nəfər şəxs qeyri-qanuni olaraq məskunlaşma üçün köçürülmüşdür¹²⁵.

Bütün bu hərəkətlər isə beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusilə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntusu sayılır. Belə ki, “Müharibə zamanı mülki

¹²² Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. I cild. Kitabın ideya rəhbəri R.Ə.Mehdiyev, redaktoru Ə.M.Həsənov. Bakı, Oskar NPM, 2012, s. 265-266.

¹²³ Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. I cild. Kitabın ideya rəhbəri R.Ə.Mehdiyev, redaktoru Ə.M.Həsənov. Bakı, Oskar NPM, 2012, s. 266.

¹²⁴ Musayev T.F. From territorial claims to belligerents occupation: legal appraisal // “Diplomatiya aləmi” jurnalı, 2008, № 18-19, p. 44.

¹²⁵ www.human.gov.az/imagemanager/images/xerite_big.jpg

şəxslərin müdafiəsi haqqında” 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının 49-cu maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, işğalçı dövlət öz mülki əhalisinin bir hissəsini işğal etdiyi əraziyə deportasiya edə və ya köçürə bilməz. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına Əlavə 1977-ci il tarixli I Protokolun 85.4-cü maddəsinin a bəndinə uyğun olaraq, işğalçı dövlətin öz mülki əhalisinin bir hissəsini işğal etdiyi əraziyə köçürməsi və ya işğal edilmiş ərazinin əhalisinin hamısını və ya bir hissəsini deportasiya etməsi və ya bu ərazinin hüdudları daxilində və ya hüdudlarından kənara köçürməsi sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin ciddi pozuntusu kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı, 1981-ci ilin noyabrında Manila şəhərində keçirilən 24-cü Beynəlxalq Qırmızı Xaç Konfransında qəbul olunmuş qətnamədə işğal olunmuş ərazilərdə yerləşdirmələrin aparılmasının 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının 27 və 49-cu maddələri ilə uzlaşmadığı bir daha təsdiq edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu kimi hərəkətlərə yol verilməsi təkcə beynəlxalq humanitar hüququn pozuntusunu yaratmır, həm də müharibə cinayətinin ayrıca bir tərkib hissəsini formalaşdırır. Məhz bu baxımdan, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 8.2-ci maddəsinin b (VIII) bəndinə əsasən, işğal etmiş dövlət tərəfindən düzünə və yanakı surətdə öz mülki əhalisinin bir hissəsinin işğal edilmiş əraziyə köçürülməsi beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq olunan qanun və adətlərin ciddi pozuntusu hesab olunmaqla, müharibə cinayəti hesab edilir. Bundan əlavə, BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının işləyib hazırladığı 1991-ci il tarixli “Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsi Layihəsi”ndə işğal olunmuş ərazidə sakinlərin yerləşdirilməsi və demoqrafik tərkibin dəyişdirilməsi “müstəsna ağır müharibə cinayəti” (maddə 22.2), 1996-cı ildə hazırladığı eyniadlı sənəddə isə işğalçı dövlət tərəfindən öz mülki əhali hissələrini zəbt etdiyi əraziyə köçürməsi isə “müharibə cinayəti” (maddə 20) kimi müəyyən olunmuşdur.

Müharibə cinayətinin tərkib hissəsi kimi Ermənistanın işğal olunmuş ərazilərə köçürmə siyasəti sadəcə şəxslərin yerdəyişməsini deyil, həm də onun həvəsləndirilməsi tədbirlərini əhatə edir. Hətta müxtəlif beynəlxalq təsisatların tərtib etdiyi sənədlər bunu aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, ABŞ-ın Qaçqınlar üzrə Komitəsinin 2002-ci ildə tərtib etdiyi “Ümumdünya Qaçqınlar İcmalı”nda “*Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında məskunlaşmaq seçimi edənlər de facto hökumət orqanlarından 365 ABŞ dollar və ev alırlar*”¹²⁶, ATƏT-in fakt araşdırıcı missiyasının “Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal olunmuş Azərbaycan

¹²⁶ www.hra.am/en/events/2002/06/08/world_refugee_survey_2002_country_report_armenia_issued_by_us_committee_for_refugees_in_june_2002

ərazilərində vəziyyətə dair” 28 fevral 2005-ci il tarixli hesabatında “*Yerləşdirmə ilə bağlı həvəsləndirmələr açıq-aydın şəkildə özünü büruzə verir. Laçın şəhərində, az həcmdə və qeyri-müntəzəm şəkildə isə Laçın rayonunda onlara sosial təminat, tibbi xidmət, fəaliyyət göstərən infrastruktur və administrasiya, məktəblər, olduqca yaxşı yollar, vergidən azad olma və ya vergi güzəştləri, kommunal xidmətlər üçün aşağı salınan tariflər, ucuz və ya ödənişsiz elektrik enerjisi, axar su daxildir.... Laçın rayonunda müşahidələri və mü sahiblərinin əsasında fakt araşdırıcı missiya belə qənaətə gəlmişdir ki, hökumət orqanları fəal yerləşdirmə siyasəti həyata keçirirlər*”¹²⁷, Beynəlxalq Böhran Qrupunun 2005-ci ilin sentyabrında verdiyi hesabatında “*Şəhərin (burada söhbət Laçın şəhərindən gedir – müəl.) mərkəzində evlərin 85%-ə qədəri bərpa edilmiş və yenidən bölünmüşdür. Yeni enerji xətləri, avtomobil yolları və digər infrastruktururlar rayonu müharibəyə qədərki dövrə nisbətən Ermənistan və Dağlıq Qarabağdan daha çox asılı vəziyyətə salıb. Böhran Qrupu, həmçinin, Kəlbəcər və Ağdamda fəaliyyət göstərən inzibati təsisatları yaradan sakinləri müşahidə etdi*”¹²⁸ kimi müddəaların göstərilməsi işğal olunmuş ərazilərə qanunsuz köçürmə və yerləşdirmə ilə bağlı həvəsləndirmə tədbirlərindən geniş şəkildə istifadə edilməsinin bariz nümunəsidir. Digər tərəfdən, qanunsuz köçürmə və yerləşdirmə siyasətinin tam realizəsi üçün başqa tədbirlərə də əl atılır. Belə ki, 2003-cü ilin yanvar ayından Dağlıq Qarabağ ərazisini tərk edənlərin qarşısının alınması məqsədi ilə, müəyyən olunmuş qaydalara görə, daimi yaşamaq üçün gedən ailələr təxminən 15 min, hərbi çağırışçılar 10 min ABŞ dolları məbləğində rüsum ödəməlidirlər¹²⁹. Bundan əlavə, işğal olunmuş ərazilərə erməni mülki əhəlisinin qanunsuz köçürülməsi və yerləşdirilməsində erməni diasporunun rolunu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, ATƏT-in fakt araşdırıcı missiyasının 28 fevral 2005-ci il tarixli hesabatının işğal altında olan Kəlbəcər, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam, Zəngilan və Qubadlı rayonlarının iqtisadi-sosial vəziyyətinin “yaxşılaşdırılması”nda erməni diasporunun rolunun qeyd olunduğu hissədə “*Yerli hakimiyyət orqanları və mü sahiblər dəfələrlə vurğuladılar ki, erməni diasporu infrastruktur, tibbi yardım, sosial təminatı və mənzil təchizatı üçün dəstəyin göstərilməsini həyata keçirir. Bəzi hallarda, bu səylər yerli hakimiyyət orqanlarının məlumat və nəzarətindən kənara çıxır. Beləliklə, müəyyən hallarda diaspor amili yerləşdirmə siyasətinin yardımçı elementinin yaradıcısı*

¹²⁷ www.legal-tools.org/doc/b08893/pdf/

¹²⁸ www.files.ethz.ch/isn/13594/166_nagorno-karabakh.pdf

¹²⁹ Azərbaycanlıların soyqırımını: tarixin qanlı salnaməsi. I cild. Kitabın ideya rəhbəri R.Ə.Mehdiyev, redaktoru Ə.M.Həsənov. Bakı, Oskar NPM, 2012, s. 265.

*kimi nəzərdən keçirilə bilər” və ya “Fakt araşdırıcı missiya Laçın rayonunda və Laçın şəhərində yenidənqurma, infrastruktur və sosial təminatla bağlı diasporun əhəmiyyətli yardımlar etdiyini gördü və bu barədə məlumatlandırıldı. Beləliklə, diaspor amili Laçında yerləşdirmə siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir”*¹³⁰ fikirlərinin öz əksini tapması bunun bariz sübutu və qaçılmaz göstəricisi sayılmalıdır. Bütün bu “həvəsləndirmə” və ya “digər təşviqetmə” tədbirləri isə beynəlxalq hüquq normalarının ciddi pozuntusu sayılmaqla, həm də müharibə cinayətini yaradan ictimai-təhlükəli əməl sayılır. Məhz BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin 2004-cü il tarixli “*İşğal olunmuş Fələstin ərazisində divar tikintisinin hüquqi nəticələri haqqında*” Məşvərətçi Rəyinin 120-ci bəndində göstəriləyi kimi, 1949-cu il tarixli IV Cenevrə Konvensiyasının 49-cu maddəsində işğal olunmuş ərazilərə köçürülmə ilə bağlı müddəə təkə əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsini deyil, həm də işğal olunmuş ərazilərə öz əhali hissələrinin köçürülməsinin təşkili və təşviqi üçün istənilən digər tədbirlərin görülməsini qadağan edir.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə Minsk Qrupunun Fakt araşdırıcı missiyasının nəticələri ilə bağlı ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrinin 6 mart 2005-ci il tarixli tövsiyələrində tərəflər məskunlaşmadan və regionun demoqrafik strukturunun dəyişdirilməsindən çəkinmək məqsədilə siyasi həll istiqamətində danışıqların sürətləndirilməsinə çağırılır. Bundan əlavə, digər beynəlxalq təşkilatların aktlarında da Azərbaycana qarşı müharibə cinayətinin bu növünün törədilməsinin yolverilməzliyi ilə bağlı məsələyə toxunulmuşdur. Məsələn, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının qəbul etdiyi “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” 2016-cı il tarixli 10/43-POL nömrəli Qətnaməsində etnik erməni sakinlərinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə köçürülməsinin, habelə birtərəfli qaydada fiziki, demoqrafik, iqtisadi, sosial və mədəni xarakterli dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə, işğal olunmuş ərazilərin institusional strukturu və statusunun dəyişdirilməsinə yönəlmiş bütün digər tədbirlərin dərhal dayandırılması tələb olunur. Eyni zamanda, sözügedən sənəddə bu kimi halların beynəlxalq humanitar və insan hüquqları hüququnun kobud pozuntusuna səbəb olduğu, eləcə də münafişənin dinc yolla həlli prosesinə mənfi təsir göstərdiyi xüsusilə vurğulanmışdır.

Bütövlükdə, Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində heç bir beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymayaraq ciddi və açıq məskunlaşma siyasətini digər müxtəlif istiqamətlərdə də həyata keçirmək barədə daim müəy-

¹³⁰ www.legal-tools.org/doc/b08893/pdf/

yən metodlardan istifadə etsə də (məsələn, İraqdan kürdlərin köçürülməsi və s.; qeyd edək ki, bu köçürülməyə ABŞ və digər dünya dövlətləri ciddi çəkildə öz etirazını bildirmişdir), Azərbaycan bu sahədə də beynəlxalq təşkilatlarda öz haqlı səsinə qaldırmaqla buna qarşı dönmədən mübarizə aparır¹³¹.

Beləliklə, müharibə cinayətinin tərkib hissəsi kimi Ermənistanın işğal olunmuş Azərbaycanın ərazilərinə mülki əhalini köçürmə siyasətini və tədbirlərini aşağıdakı əlamətlərin mövcudluğu baxımından belə ümumiləşdirmək olar:

- Mövcud siyasət və bunun nəticəsində törədilən analoji müharibə cinayəti, habelə bu istiqamətdə atılan konkret addımlar (*actus reus*) niyyət baxımından (*mens rea*) birbaşa qəsd kimi xarakterizə edilməlidir. Çünki beynəlxalq hüquq normaları ilə qadağan olunan hər hansı davranışla xarakterizə olunduğuna, habelə bu hərəkətlər beynəlxalq hüquq pozuntusu olduğu bilə-bilə və nəticəsini öncədən görməklə törədildiyinə görə, məhz niyyət birbaşa qəsd formasında özünü büruzə verir. Digər tərəfdən, Ermənistanın rəhbərliyi səviyyəsində bu cür köçürmənin prioritet sayılması ilə bağlı etirafların edilməsi niyyətin birbaşa qəsdə xarakterizə olunmasını sübut edən hallardan sayılmalıdır;

- Müvafiq müharibə cinayətini hər hansı xalq və ya qruplaşma deyil, məhz Ermənistanın şəxsində dövlət (*dövlət adından onun rəsmi vəzifəli şəxsləri*) törətdiyinə görə, bu hal həm də dövlətin məsuliyyətini doğuran səbəb sayılmalıdır. Çünki Ermənistan beynəlxalq hüquq normaları, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquq normaları ilə üzərinə qoyulan öhdəliklərin ciddi, qəsdən, uzunmüddətli və hələ də davam edən pozuntusuna yol vermiş və verməkdədir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq, bütövlükdə törədilən müharibə cinayətlərinə görə, bir tərəfdən, Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti, digər tərəfdən, həmin əməllərin törədilməsində təqsirli bilinən şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti meydana çıxır;

- İctimai-təhlükəli əməl kimi Ermənistan tərəfindən törədilmiş işğal olunmuş əraziyə əhalinin köçürülməsi təcrid olunmuş şəkildə deyil, müharibə cinayətinin digər tərkib elementləri (məsələn, hərbi zərurətlə əlaqədar olmayan əmlakın qanunsuz, lüzumsuz və genişmiqyaslı məhvi və mənimsənilməsi; qəsdən mülki obyektlərə, yəni hərbi məqsədlər daşımayan obyektlərə hücum etmə; konkret və bilavasitə gözlənilən ümumi hərbi üstünlüklə açıq-aşkar mütənəşib olmadığı halda, bu cür hücumun mülki obyektlərə, yaxud ətraf mühitə geniş miqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurulmasına səbəb olacağı məlum ol-

¹³¹ Bu barədə daha ətraflı: Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2005, s. 96-101.

duqda, qəsdən bu cür hücum etmək; müdafiəsiz və hərbi məqsədlər daşımayan şəhər, kənd, yaşayış yerləri və binalara hücum, yaxud onları hər vasitələrlə atəşə tutmaq; bu cür məhv etmə və ya zəbt etmənin hərbi zərurətin qəti tələbindən irəli gəldiyi hallar istisna olmaqla, qarşı tərəfin əmlakını məhv etmək və ya zəbt etmək; hətta hücumla alınsa belə, şəhər və ya yaşayış məntəqəsini qarət etmək və s.) ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməlidir;

- Müharibə cinayətinə daxil olan müvafiq hərəkətin beynəlxalq-hüquqi tövsifi zamanı təkcə bu sahədə konkret tədbirlərin görülməsi deyil, həm də cinayətin (*yəni, işğal olunmuş əraziyə mülki əhalinin köçürülməsi*) törədilməsinə gətirib çıxaran təşviq və həvəsləndirmə üçün atılan addımlar da birgə nəzərdən keçirilməlidir;

- Bu müharibə cinayətinin törədilməsində Ermənistan dövləti və onun hökumət orqanları ilə yanaşı, xarici dövlətlərdə yaşayan erməni diasporu da aktiv şəkildə iştirak etdiyinə görə, baş verən ictimai-təhlükəli əməli azərbaycanlılara və Azərbaycana qarşı nəinki bir dövlətin, bütövlükdə ümumerməni siyasətinin tərkib hissəsi kimi təhlil etmək vacibdir. Çünki bu növ müharibə cinayətinin ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, torpaqların iyimi faizindən çoxunun işğalı, deportasiya siyasəti, törədilən davamlı və uzunmüddətli soyqırımı cinayəti ilə birbaşa bağlılığı vardır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərdən biri də hərbi zərurətlə əlaqədar olmayan əmlakın qanunsuz, lüzumsuz və genişmiqyaslı məhvi və mənimlənməsidir. Məlum olduğu kimi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 8.2-ci maddəsində bu 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının pozuntusu olmaq etibarilə müharibə cinayəti kimi təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, "Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında" 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının 147-ci maddəsində isə bu hal ciddi pozuntu sayılmaqla, sözü gedən beynəlxalq-hüquqi sənədin himayəsində olan şəxslərə və ya əmlaka qarşı yönəlmiş hərəkətlər sırasına aid edilmişdir. Həmin sənədin 53-cü maddəsində isə göstərilmişdir ki, xüsusi şəxslərə, dövlətə, icmalara, ictimai və ya kooperativ təşkilatlarına məxsus olan fərdi və ya kollektiv daşınmaz və ya daşınar əmlakın işğalçı dövlət tərəfindən hər hansı şəkildə məhv edilməsi, bunun hərbi əməliyyatlar üçün tamamilə zəruri olduğu hallar istisna edilməklə, qadağandır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ərazilərinə Ermənistan silahlı qüvvələri və onlarla bağlılığı olan digər erməni silahlı birləşmələrinin hücumu nəticəsində ölkəmiz çox ciddi itkilərlə üzləşmişdir. Belə ki, 1988-1993-cü illər ərzində Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində 900 yaşayış məntəqəsi, 6 minə yaxın kənd təsərrüfatı və

sənaye obyektı, 150 000 ev, 7000 ictimai birlik, 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 85 musiqi məktəbi, 695 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbəd, 473 tarixi abidə, saray və muzey, 40 000 muzey eskponatı, 2670 km. avtomobil yolu, 160 körpü, 2300 km. su kommunikasiyası, 2000 km. qaz kommunikasiyası, 15 000 km. elektrik xətti, 280 000 hektar meşə, 1 milyon hektar kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq, 1200 km. irriqasiya sistemi və s. dağıdılmış və məhv edilmişdir¹³². Ümumilikdə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycana dəymiş ziyan təxminən 800 milyard ABŞ dollarından çox (bu rəqəm Beynəlxalq Qiymətləndiricilər Assosiasiyası tərəfindən dəqiqləşdirilir) qiymətləndirilir¹³³.

Burada söhbət təkcə dövlət və ya ictimai mülkiyyətin dağıdılması və ya mənimsənilməsindən getmir, həm də xüsusi mülkiyyətin qorunması və qanuni mülkiyyətçinin (və ya mülkiyyətçilərin) müvafiq əmlakla bağlı bütün hüquqların istifadəsindən məhrum edilməsindən gedir. Çünki şəxsin məcburiyyət qarşısında yaşadığı ərazini tərk etməsi həm də onun mülkiyyət hüququnun pozuntusu hesab olunmalıdır. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Böyük Palatasının “Çıraqov və digərləri Ermənistan qarşı” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2015) 206-cı bəndində ifadə olunmuş “Ərizəçilər könüllü olaraq başqa yerdə məskunlaşmamış, ehtiyac üzündən Bakıda və başqa yerlərdə məcburi köçkün kimi yaşayırlar. onların Laçın rayonundan məcburi köçürülməsi və iradələrindən asılı olmadan orada olmaması nəticəsində ” ifadəsi məhz dediklərimizin bariz sübutu sayılmalıdır. Bu isə öz-özlüyündə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 8.2-ci maddəsinin b (VIII) bəndində təsbit olunmuş “işğal olunmuş ərazinin əhalisinin bir hissəsini bu ərazinin sərhədləri daxilində və ya onun sərhədlərindən kənara deportasiya etmək, yaxud köçürmək” müharibə cinayəti ilə tam üst-üstə düşür. Yenidən Avropa Məhkəməsinin “Çıraqov və digərləri Ermənistan qarşı” işi üzrə qərarına müraciət etsək, görə bilərik ki, Məhkəmənin qənaətinə (bənd 206) əsasən, ərizəçilərin Laçın rayonundan məcburi köçürülməsi və iradələrindən asılı olmadan orada olmamasının, habelə onların məcburi köçməsi uzun müddət keçməsinin həmin şəxslərin rayonla əlaqələrinin qırılması anlamına gələ bilməz. Bununla bağlı Məhkəmə mövqeyini onunla əsaslandırmışdır ki, “ərizəçilərin hamısı Laçın rayonunda anadan olmuşdur. 1992-ci ilin may ayında məcburi köçənədək onlar həyatın böyük hissəsini orada yaşamış və iş-

¹³² Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. R.Ə.Mehdiyevin redaktəsi ilə. Bakı, XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2001, s. 255; www.mct.gov.az/az/qarabag

¹³³ www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/15.html

ləmişlər. Həmin rayonda onların, demək olar ki, hamısının nikahı bağlanmış və uşaqları anadan olmuşdur. Bundan əlavə, burada onlar yaşayış üçün qazanc əldə etmiş, onların əcdadları yaşamışlar. Həmçinin, onlar yaşadığı evləri tikmiş, onlara sahib olmuşlar. Buna görə də, aydındır ki, ərizəçilərin həmin rayonda kök salmış həyatı və evləri olmuşdur” (bənd 206). Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hərbi zərurətlə əlaqədar olmayan əmlakın qanunsuz, lüzumsuz və genişmiqyaslı məhvi və mənimlənməsi müharibə cinayətinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də insan hüquqlarının pozuntusu sayılmalıdır. Çünki şəxs iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə və ya iradəsinə zidd olaraq mülkiyyəti üzərində bütün imkanlarını itirir, son nəticədə isə insan hüququ kimi mülkiyyət hüququnun pozuntusu meydana çıxır. Bu həm də 1950-ci il tarixli “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasına Əlavə I Protokolun (1952) 1-ci maddəsində ehtiva edilmiş “*Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən məneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə və qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz*” müddəasının birbaşa pozuntusudur. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqı Parlamentinin “Cənubi Qafqaz üzrə Avropa İttifaqı strategiyasının zəruriliyi haqqında” 29 may 2010-cu il tarixli 2009/2216 (INI) nömrəli Qətnaməsinin 8-ci bəndində qeyd olunmuşdur ki, Dağlıq Qarabağda müharibə zamanı və ya bu müharibə ilə əlaqədar evlərini tərk etmiş yüz minlərlə qaçqın və məcburi köçkünlər hüquqlarından, o cümlədən geri qayıtmaq, mülkiyyət hüquqları və şəxsi təhlükəsizlik hüququndan məhrum olmuşlar. Məhz bu baxımdan, sözügedən sənəddə beynəlxalq hüququn prinsiplərinə hörmət edilməklə, tərəflər birmənalı və qeyd-şərtsiz olaraq bu hüquqların tanınmasına, habelə onların təxirəsalınmadan realizəsi və bu problemin təcili həllinin zəruriliyinə çağırılır. Həmçinin, BMT İnsan Hüquqları Komissiyasının qəbul etdiyi 1998-ci il tarixli “Ölkə daxilində köçürməyə dair Rəhbər Prinsiplər”in 21-ci prinsipinə əsasən, ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin əmlakları və mülkiyyəti bütün hallarda xüsusilə bir sıra hərəkətlərdən (talanlar; birbaşa və ya dolayı basqınlar, habelə digər zorakılıq aktları; hərbi əməliyyatlar və hədəfləri gizlətmək üçün istifadə; qisas obyektinə çevirmə; kollektiv cəzanın bir növü kimi məhv etmə və ya qəsb etmə) müdafiə hüququna malikdir. Həmçinin, ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin (*yəni, məcburi köçkünlərin – müəl.*) tərk etdiyi mülkiyyət və əmlaklar məhv etmə, əsassız və qeyri-qanuni mənimləmə, qəsb etmə və istifadədən müdafiə olunmalıdır.

Bütövlükdə, silahlı münaqişə zamanı mülkiyyətin və əmlakın dağıdılması, məhv edilməsi və ya qarət olunması birmənalı şəkildə qadağan olunur. Hətta bununla bağlı müddəalara məhkəmə təcrübəsində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apellyasiya Kamerasının “*Kordiç və Çerkes*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2004) 79-cu bəndində bu kimi əmlakın və mülkiyyətin talan olunması birbaşa olaraq “beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq fərdi cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulduğu və həmin hərəkətlərin adətən “talan” adlandırıldığı silahlı münaqişə dövründə mülkiyyətin qanunsuz mənimsənilməsinin bütün formaları kimi” xarakterizə edilmişdir. Nürnberqdə ABŞ Hərbi Tribunalının “*Kraux*” işi üzrə çıxartdığı qərarında (1948) isə göstərilmişdir ki, dövlət və xüsusi mülkiyyətin talan edilməsi cinayəti beynəlxalq hüquqla ümumtanınmış cinayət hesab olunmalıdır.

Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərinin təhlili ərəzilərin işğalının baş verdiyi zaman çərçivəsi ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Belə ki, 1994-cü ildə imzalanmış Bişkek Protokoluna uyğun olaraq atəşkəs barədə razılığın əldə olunmasına baxmayaraq, Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibə cinayətlərini hələ də davam etdirməkdədir. Son dövrlər üçün bunun ən bariz nümunəsi 2 aprel 2016-cı ildə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təxribatı nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ regionunda vəziyyətin yenidən gərginləşməsini, habelə Ermənistan Silahlı Qüvvələri ilə təmas xəttində yerləşən Azərbaycan kəndlərinin artilleriya və digər ağır döyüş silahlarından aramsız atəşə tutulmasını göstərmək olar. Bunun nəticəsində 16 yaşlı yeniyetmə də daxil olmaqla, 4 mülki şəxs həlak olmuş, 18 mülki şəxs (o cümlədən 13 və 16 yaşlarında iki yeniyetmə) yaralanmış, 164 şəxsin əmlakına ciddi ziyan dəymişdir. Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri mülki şəxslərin təhlükəsizliyinin təmini və müdafiəsi məqsədilə cavab atəşi açmağa məcbur olmuşdur. Bununla belə, aprelin 3-də dövlətimiz birtərəfli qaydada atəşi dayandırmaq barədə rəsmi bəyanat versə də, qarşı tərəf atışmaları dayandırmamış və nəticədə cəbhə xəttində döyüşlər aprelin 5-dək davam etmiş, bununla da Azərbaycan tərəfindən mülki şəxslər və hərbi heyət arasında itkilər xeyli artmışdır.

Beləliklə, tövsif edilən ictimai-təhlükəli əməllər və təhlil olunan faktlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərinin yalnız bir hissəsini təşkil edir. Bundan başqa, Ermənistanın törətdiyi müharibə cinayətləri bu və ya digər formada Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 8.2-ci maddəsində beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən müharibə cinayətlərinin bütün elementlərini özündə tam şəkildə birləşdirir.

V. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər

Müasir dövrdə beynəlxalq cinayətlərin tərkib hissəsini təşkil edən, eləcə də Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilən beynəlxalq ictimai-təhlükəli əməllərdən biri də insanlıq əleyhinə cinayətlərdir. Bu sahədə tədqiqat apararı bəzi müəlliflərin fikrincə, müvafiq əməllər aşağıdakı əlamətləri özündə ehtiva etməklə, beynəlxalq birliyin maraqlarına ciddi şəkildə zərər vurur:

- İnsan ləyaqətinə ciddi hücumları, yaxud bir və ya bir neçə insanı ağır şəkildə alçaltdığına və ya təhqir etdiyinə görə, bu cinayətlər xüsusilə mənfur əməllər hesab olunur;

- Həmin cinayətlər təcrid olunmuş və ya dağınıq (yaxud bəzən və ya təsadüfən rast gəlinən) əməllər hesab olunmayıb, dövlət siyasətinin, yaxud hökumət və ya de-fakto hakimiyyət tərəfindən dözümlülük nümayiş etdirilən, etinasız yanaşılan və ya susmaqla razılıq verilən qəddarlığın genişmiqyaslı və ya sistemətik praktikasının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Şübhəsiz ki, insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib hissəsi sayılan hər hansı ictimai-təhlükəli əməlin təkrarən və dəfələrlə törədilməsi onun genişmiqyaslılığını, dövlət, de-fakto dövlətəbənzər qurumun rəhbər şəxsləri, yaxud müəyyən mütəşəkkil siyasi qrup tərəfindən irəli sürülən və ya təşviq olunan siyasət və ya planın təzahür forması qismində çıxış etməsi isə sistemətikliyini göstərir;

- İnsanlıq əleyhinə cinayətlər beynəlxalq hüquqla qadağan olunmuş əməllərdir və nəticə etibarilə müharibə və ya sülh dövründə törədilməsindən asılı olmayaraq cəzalandırılmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 40-cı illərində (*Nürnberg və Tokio hərbi tribunalları ilə*) silahlı münaqişə ilə insanlıq əleyhinə cinayətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin olması zəruri hesab edilirdisə, hazırda belə bir əlaqənin mövcudluğu vacib və ümdə şərt kimi tələb olunmur;

- Həmin cinayətlərin qurbanları qismində mülki şəxslər, yaxud cinayətlər silahlı münaqişə zamanı törədildiyi təqdirdə, hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən (və ya uzun müddət iştirak etməyən) şəxslər, habelə beynəlxalq adət hüququna uyğun olaraq düşmən dövlətin kombatantları sayıla bilər¹³⁴.

Göründüyü kimi, insanlıq əleyhinə cinayətlər beynəlxalq birliyin mənafeyinə toxunan əməllər olmaq etibarilə beynəlxalq cinayətlərin bir hissəsini təşkil edir. Hətta beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində rast gəlinən hallar, məsələn, Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kameronun "*Kambanda*" işi

¹³⁴ Cassese A. International criminal law. New-York, Oxford University Press, 2003, p. 64.

üzrə çıxartdığı qərarın (1998) 14-cü bəndində ifadə olunan “Nürnberq və Tokio tribunalları tərəfindən artıq cəzalandırılmış insanlıq əleyhinə cinayətlər..... xüsusilə kollektiv vicdanı sarsıdan cinayətlərdir”, yaxud keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kameronun “Duşko Tadiç” işi üzrə çıxartdığı qərarın (1997) 653-cü bəndində öz əksini tapan “İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin bəşəriyyətin vicdanını sarsıtması və beynəlxalq birliyin müdaxiləsinə haqq qazandırması səbəbi onların təcrid olunmuş və fərdlərin təsadüfi hərəkətləri hesab edilməməsi, habelə mülki əhalini qəsdən hədəf götürmək cəhdinin nəticəsidir” müddəaları¹³⁵ müvafiq əməllərin beynəlxalq ictimai-təhlükəlilik dərəcəsinə verilən hüquqi qiymətin bariz göstəricisi hesab olunmalıdır.

Təhlil olunan beynəlxalq cinayətin hüquqi baxımdan normativ təsbitinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsinin 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlər aşağıdakı şəkildə nəzərdə tutulmuşdur:

- müharibədən əvvəl və ya müharibə dövründə hər hansı mülki əhaliyə qarşı törədilmiş qətl, məhvetmə, köləyə çevirmə, deportasiya və digər qeyri-insani aktlar;
- ərazisində cinayət törədilən dövlətin milli qanunvericiliyinin pozulub-pozulmamasından asılı olmayaraq, Tribunalın yurisdiksiyasına daxil olan istənilən cinayətin həyata keçirilməsi zamanı və ya həmin cinayətlə əlaqədar siyasi, irqi və ya dini zəmində təqiblər.

Uzaq Şərq üzrə Tokio Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsinin 5-ci maddəsində yurisdiksiya cinayəti kimi insanlıq əleyhinə cinayətlərə dair müddəalar, demək olar ki, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin analoji norması ilə eynilik təşkil edir. Yalnız bir fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, Tokio Tribunalının Nizamnaməsinin 5-ci maddəsi siyasi və ya irqi zəmində təqibi nəzərdə tutduğu halda, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi siyasi, irqi və ya dini əlamətlərə görə təqibi özündə ehtiva edir. Digər tərəfdən, hər iki tribunalın Nizamnaməsinin oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, insanlıq əleyhinə cinayətlərin müharibə və ya ondan əvvəlki dövrdə törədilməsinin mümkünlüyü öz əksini tapmışdır. Bununla da, silahlı münaqişə ilə insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsi arasında qarşılıqlı əlaqənin zəruriliyi əsas meyar kimi qəbul olunmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə isə insanlıq əleyhinə cinayətlərlə silahlı münaqişə arasında qarşılıqlı əlaqənin zəruriliyinə dair müddəa öz qüvvəsini itirməyə başlamışdır. Bunu beynəlxalq cinayət mühakimə icraatı qurumlarının təsis sənədləri

¹³⁵ Akhavan P. Reducing genocide to law: definition, meaning and the ultimate crime. Cambridge, Cambridge University Press, 2012, p. 42.

və qəbul etdiyi ayrı-ayrı qərarlar da sübut etməkdədir. XX əsrin 40-cı illərində yaradılan beynəlxalq hərbi tribunallardan fərqli olaraq, ad hoc beynəlxalq cinayət tribunallarının (məsələn, Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı) və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin təsis sənədlərində insanlıq əleyhinə cinayətlərlə silahlı münaqişənin qarşılıqlı əlaqəsinin vacibliyi tendensiyası aradan qalxmışdır. Bundan əlavə, həmin qurumların təsis sənədlərində insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib hissəsini təşkil edən əməllərin siyahısı da genişləndirilmişdir. Belə ki, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsinin 5-ci maddəsində istənilən mülki əhaliyə qarşı yönələn əməllərin, eləcə də Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsinin 3-cü maddəsində isə milli, siyasi, etnik, irqi və ya dini əlamətlər üzrə hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumların tərkib hissəsi sayılan müvafiq cinayətlərin törədilməsi insanlıq əleyhinə cinayətlər hesab olunur: qətl; məhv etmə; köləyə çevirmə; deportasiya; həbsxanaya salma; işgəncə; zorlama; siyasi, irqi və ya dini əsaslara görə təqiblər; digər qeyri-insani aktlar.

Bir sıra *ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunallarından fərqli olaraq, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 7-ci maddəsi insanlıq əleyhinə cinayətləri daha geniş kontekstdə nəzərdən keçirir ki, bu da özünü bir sıra aspektlər üzrə bürüzə verir. *Birincisi*, beynəlxalq cinayət tribunallarının (məsələn, Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının) təsis aktlarından fərqli olaraq, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda insanlıq əleyhinə cinayət kimi genişmiqyaslı və ya sistematik hücumun yönəldiyi mülki əhaliyə dair hər hansı əlamətlər müəyyən edilməmişdir. Yəni, sadəcə *“hər hansı mülki əhaliyə qarşı”* ifadəsini işlətməklə, Statut onların hər hansı əlamət üzrə (məsələn, milli, siyasi, etnik, irqi və ya dini və s.) fərqləndirilməsini nəzərdə tutmur. Deməli, Statutun 7-ci maddəsinə görə, əlamətindən asılı olmayaraq, istənilən halda mülki əhaliyə qarşı törədilən sistemativ və ya genişmiqyaslı hərəkətlər insanlıq əleyhinə cinayət hesab olunur. *İkincisi*, həmin hücumun bilərəkdən törədilməsi ilə bağlı müddəanın Statutun 7-ci maddəsində öz əksini tapması onu deməyə əsas verir ki, insanlıq əleyhinə cinayətlərin subyektiv tərkib elementi daha dəqiq şəkildə müəyyən olunmuşdur. *Üçüncüsü*, insanlıq əleyhinə cinayətlərə daxil olan əməllərin siyahısı (adamöldürmə; məhvetmə; köləyə çevirmə; əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi; həbsxanaya salma və ya beynəlxalq hüququn əsas normalarını pozmaqla fiziki azadlıqdan digər qəddar şəkildə məhrum etmə; işgəncə; zorlama, cinsi zəmində köləlik, məcburi fahişəlik, məcburi hamiləlik, məcburi sterilizasiya, yaxud hər hansı digər eyni ağır formada seksual zorakılıq; 7.1-ci maddədə göstərilən hər hansı əməllər və ya Məhkəmənin yurisdik-

siyasına aid olan istənilən cinayətlə əlaqədar istənilən müəyyən qrupu və ya birliyi siyasi, irqi, milli etnik, mədəni, dini, 7.3-cü maddədə müəyyən olunduğu kimi cinsi, yaxud beynəlxalq hüquqla yolverilməzliyi universal səviyyədə tanınan başqa motivlərlə təqib etmə; adamların məcburi yoxa çıxarılması; aparteid cinayəti; qəsdən güclü iztirablara səbəb olma və yaxud ağır bədən xəsarətləri, yaxud fiziki və ya psixi sağlamlığa mühüm ziyan vurmaqdan ibarət olan digər analoji xarakterli qeyri-insani hərəkətlər) daha geniş şəkildə təsbit edilmişdir. *Dördüncüsü*, Məhkəmənin Statutunun digər mütərəqqi xüsusiyyətlərindən biri də 7-ci maddədə həmin əməllərin izahının aydın şəkildə ifadə olunmasıdır.

Beləliklə, qeyd olunanları nəzərə alaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlərin səciyyəvi əlamətlərinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Birincisi, bu, insanlıq əleyhinə cinayətlərin hədəfi qismində mülki əhalinin çıxış etməsi ilə bağlıdır. Hətta beynəlxalq məhkəmə praktikasında da mövcud məsələ öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının “*Kunaraç və digərləri*” işi üzrə Məhkəmə Kameronun qərarının (2001) 421-ci bəndində və Apellyasiya Kameronun qərarının (2002) 91-ci bəndlərində təsbit olunmuş “*“Əleyhinə yönəlmiş” ifadəsi dəqiq şəkildə müəyyən edir ki, insanlıq əleyhinə cinayət kontekstində mülki əhali hücumun əsas obyektidir*” müddəası bunun bariz nümunəsidir. Bununla yanaşı, sözügedən tribunalın Apellyasiya Kameronun “*Blaşkiç*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2004) 109-cu bəndində göstərilmişdir ki, “*Hərbi zərurətlə əsaslandırılmadığı halda, mülki şəxslərin və ya mülki əmlakın hədəf götürülməsi cinayətdir. Apellyasiya Kamerası vurğulayır ki, beynəlxalq adət hüququnda mülki şəxslərin hədəf hesab edilməsinə dair mütləq qadağa mövcuddur*”.

İkincisi, insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsi üçün onların genişmiqyaslı və ya sisteməlik xarakter alması vacib şərtlərdən sayılır. Hətta Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kameronun “*Akayesu*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (1998) 579-cu bəndində göstərilən “*Akt genişmiqyaslı və ya sisteməlik hücumun tərkib hissəsi ola bilər və onların hər ikisinin tərkib hissəsi olması zəruri deyildir*” ifadəsi də insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsi üçün edilən hücumların genişmiqyaslı və ya sisteməlik xarakterə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Bütövlükdə isə “genişmiqyaslı əməl” dedikdə, törədilmiş hərəkətlərin ölçüsü və qurbanların sayı nəzərdə tutulur. Oxşar cinayətlərin müntəzəm olaraq bilərəkdən təkrarlanması sistemliliyi ifadə edir. Sistemlilik isə hər hansı siyasi məqsəd və planı özündə əks etdirməklə yanaşı, müəyyən icmanın, toplumun məhvinə, təqibinə və ya zəiflədilməsinə yönəlmiş konkret hərəkət və ya ideologiyadır. Sistemlilik bir-biri ilə bağlı qeyri-insani hərəkətlərin davamlılığında, əhəmiyyətli ictimai vasitələrin

hazırlanmasında, yaxud onlardan hərbi və ya başqa məqsədlər üçün istifadə olunmasında, habelə xüsusi planın hazırlanmasına, təşkilinə və həyata keçirilməsinə yüksək səviyyəli siyasi və ya hərbi dairələrin cəlb edilməsində ifadəsini tapır¹³⁶. Bu sahədə, xüsusilə mövcud terminlərin təsir və tətbiq dairəsinin müəyyənləşdirilməsində beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi özünəməxsus mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nümunə qismində keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kamarasının “*Naletiliç və Martinoviç*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2003) 236-cı və “*Blaşkiç*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2000) 206-cı bəndlərində insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsi üçün edilən hücumların səciyyəvi cəhətləri xarakterizə olunarkən, “genişmiqyaslılıq” elementi hücumun və qurbanların sayının genişmiqyaslı təbiəti ilə əlaqələndirilir. Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kamarasının “*Akayesu*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (1998) 580-ci bəndində isə “genişmiqyaslılıq” elementinin “*əhəmiyyətli dərəcədə ciddiliyi ilə kollektiv şəkildə həyata keçirilən və çoxsaylı qurbanlara qarşı yönələn kütləvi, təkrar, genişmiqyaslı hərəkət*” kimi xarakterizə edilməsinin mümkünlüyü göstərilmişdir. Həmçinin, “*Naletiliç və Martinoviç*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2003) 236-cı bəndində “sistəmlilik” elementi “*hərəkətlərin mütəşəkkil təbiəti və onların təsadüfən baş verməsinin ağılasığmazlığı*” kimi xarakterizə olunmuşdur. “*Blaşkiç*” işi üzrə qərarın (2000) 203-cü bəndində dörd elementin sistematikliyin xarakterini şərtləndirdiyi xüsusilə vurğulanmışdır: siyasi məqsədin, hücumun həyata keçirilməsini nəzərdə tutan planın, yaxud sözün geniş mənasında icmanın məhv edilməsi, təqib olunması və ya zəiflədilməsi üçün ideologiyanın mövcudluğu; mülki əhaliyə qarşı daha genişmiqyaslı cinayət aktının törədilməsi və ya biri digəri ilə əlaqədar olan təkrar və aramsız qeyri-insani aktların törədilməsi; hərbi və ya digər xarakterə malik mühüm dövlət və ya xüsusi resursların hazırlanması və istifadəsi; ardıcıl planın təyin edilməsi və müəyyənləşdirilməsində yüksək səviyyəli siyasi və (və ya) hərbi dövlət orqanlarının cəlb olunması.

Üçüncüsü, insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsi üçün silahlı münaqişənin baş verməsi mütləq şərt deyildir. Yəni, müasir beynəlxalq hüquq bu cinayətlərin dinc dövrdə baş verməsini də tam şəkildə təsdiq edir. Hətta bununla bağlı beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində çoxsaylı nümunələr mövcuddur. Məsələn, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kamarasının “*Milutinoviç və başqaları*” işi üzrə çıxartdığı qərarının (2009) 144-cü bəndində göstərilir ki, “*Hücumun daha öncə başlaması və mövcud*

¹³⁶ Allahverdiyev Ə.V. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər beynəlxalq cinayətlərin bir növü kimi. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avto-referatı. Bakı, 2012, s. 10.

olması, yaxud onun silahlı münaqişə dövründə davam etməsinin mümkünlüyü baxımından, habelə onun (yəni, silahlı münaqişənin – müəl.) tərkib hissəsi sayılması zəruri hesab edilmədiyindən, “hücum” anlayışı “silahlı münaqişə” ilə eynilik təşkil etmir. İnsanlıq əleyhinə cinayət kontekstində hücum zorakılıq aktlarının törədilməsi ilə əlaqədar davamlı davranış kimi müəyyən oluna bilər. Bu silahlı qüvvənin istifadəsi ilə məhdudlaşmır, mülki əhali ilə istənilən qəddar rəftarı əhatə edir. Bundan əlavə, mülki əhaliyə qarşı yönəlmiş hücumun silahlı münaqişə ilə əlaqəli olmasına dair zəruri şərt mövcud deyildir”.

*Dördüncüsü, insanlıq əleyhinə cinayətlər müvafiq dövlətin siyasətinin və ya onun rəhbərliyinin təhriki, yaxud təşviqi ilə törədilir. Bunu bariz nümunəsi kimi Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kamerasının “Akayesu” işi üzrə çıxartdığı qərarın (1998) 580-ci bəndində mülki əhaliyə qarşı edilən hücumların sistemətikliyi ilə onun dövlət tərəfindən təşviqinin qarşılıqlı əlaqəsinə toxunmasıdır. Belə ki, həmin müddəada “sistemətiklik” tam mütəşəkkilliyi ilə seçilməklə yanaşı, mühüm dövlət və ya xüsusi resursların cəlb edildiyi ümumi siyasət əsasında sistemətik planın dəstəklənməsi kimi xarakterizə edilmişdir. Həmçinin, sözügedən bənddə göstərilmişdir ki, yuxarıda qeyd olunan siyasətin rəsmi şəkildə dövlət siyasəti kimi qəbul olunması məcburi şərt deyildir. Lakin qabaqcadan düşünülmüş plan və ya siyasətin hər hansı bir növünün olması vacibdir. Qərardan görüldüyü kimi, insanlıq əleyhinə cinayətin törədilməsi üçün dövlətin rəsmi sənədi deyil, onun bu istiqamətdə niyyəti (*mens rea*) və atdığı konkret addımlar (*actus reus*) daha önəmlidir. Analoji vəziyyəti, o cümlədən “Akayesu” işi üzrə qərarada sadalanan halların nümunəsini Ermənistanda (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tarixən yaşayan azərbaycanlılara qarşı törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlərdə tam şəkildə görmək mümkündür.*

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, insanlıq əleyhinə cinayətləri əsas insan hüquq və azadlıqlarını təhlükə altına almaqla, insan cəmiyyətinin mövcudluğunun ən mühüm əsaslarını sarsıdan, habelə xüsusi ictimai-təhlükəliliyi ilə seçilən cinayətlər kimi xarakterizə etmək olar¹³⁷.

Şübhəsiz ki, hər bir beynəlxalq cinayət kimi, insanlıq əleyhinə cinayətlərin də ictimai-təhlükəliliyini xarakterizə etmək üçün onların müvafiq tərkib elementlərinə malik olması mühüm şərtidir. Belə ki, insanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektinin onun tərkib hissəsini təşkil edən ictimai-təhlükəli əməllərin qəsd etdiyi spesifik münasibətlərin xarakterindən asılıdır. Məsələn, sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi ilə bağlı

¹³⁷ Zamanov Q.K. Beynəlxalq cinayətlərlə (sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayətlərlə) mübarizə və beynəlxalq hüquq. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010, s. 11-12.

münasibətlər əhalini məhv etmənin, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və onların təmin edilməsinə yönəlmiş beynəlxalq münasibətlər sistemi, habelə şəxsiyyətin azadlığı, şərəf və ləyaqəti köləyə çevirmənin, beynəlxalq hüququn əsas prinsipi kimi insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsinin, irqindən, dərisinin rəngindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq xalqlar, millətlər və dövlətlər arasında dinc yanaşı yaşamanın əsasları, onlar arasında sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın normal inkişafı aparteid cinayətinin obyektini təşkil edir. İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin obyektiv cəhəti isə onun tərkib hissəsi kimi sadalanan əməllərin törədilməsində ifadə olunur. İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib hissəsini təşkil edən əməllərin özlərinin isə hər biri ayrıca obyektiv elementə malikdir. Bu cinayətlərin subyektiv cəhətini isə birbaşa qəsd və konkret niyyətin olması (*yəni, mens rea*) təşkil edir. İnsanlıq əleyhinə cinayətlərin subyektləri isə anlaqlı və hər bir dövlətin cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan yaş həddinə (məsələn, Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin 20.1-ci maddəsində belə yaş həddi cinayət törədənədək tamam olmuş on altı yaş müəyyən edilmişdir) çatmış şəxslər sayılırlar.

Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tarixən orada yaşayan azərbaycanlılara qarşı törətdiyi insanlıq əleyhinə cinayətlərə gəldikdə, burada hansısa konkret növ əməlin həyata keçirilməsindən deyil, baş vermiş həmin cinayətləri kompleks və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirmək zəruridir. Belə ki, ilk öncə, adamöldürmə formasında törədilən bu cinayətlər sonradan əhalinin məhv edilməsi və deportasiyaya çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, baş verən cinayətlər həm də insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib hissəsi kimi kütləvi şəkildə işgəncə, təqib etmə, adamların məcburi yoxa çıxarılması, habelə digər qeyri-insani hərəkətlərə yol verilməsi kimi ictimai-təhlükəli əməllərin törədilməsi ilə müşayiət edilmişdir. Bundan əlavə, yuxarıda təhlil olunanları nəzərə alaraq, Ermənistan tərəfindən (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tarixən orada yaşayan azərbaycanlılara qarşı törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlərin səciyyəvi cəhətlərinə bu kimi əməllərin dinc dövrdə baş verməsi və hər hansı silahlı münaqişə ilə əlaqəsinin mövcud olmaması (*nəzərə almaq lazımdır ki, Ermənistandan (həmin dövrdə Ermənistan SSR) azərbaycanlıların deportasiyasının həyata keçirilməsi və bu zaman törədilən cinayətlər Ermənistan-Azərbaycan silahlı münaqişəsi, eləcə də Azərbaycanın iyirmi faizdən çox ərazisinin işğalından çox əvvəl və dinc dövrdə başlamışdır*), mülki əhalinin hədəf kimi seçilməsi, habelə bu cinayətlərin Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) dövlət siyasəti və ya planı, o cümlədən təşviq tədbirlərinin tərkib hissəsi olaraq törədilməsini aid etmək olar.

Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) orada yaşayan azərbaycanlılara qarşı törətdiyi insanlıq əleyhinə cinayətlərin bir hissəsini adamöldürmə təşkil edir. Hətta bunun bariz nümunəsi kimi 1988-ci ilin noyabr ayının 27-dən dekabr ayının 7-dək Qərbi Azərbaycanda “türksüz Ermənistan” dövləti yaratmaq məqsədilə ayrı-ayrı bölgələrin şəhər və kəndlərinə edilən kütləvi basqınlar nəticəsində çoxsaylı insan qətlə yetirilmişdir. Belə ki, Allahverdi (Tumanyan) rayonunda 4 nəfər, Amasiyada 13 nəfər (5 qadın, 1 uşaq), Axtada (Razdan) 3 nəfər (1 qadın), Baranada (Noyemberyan) 3 nəfər (1 uşaq), Basarkeçərdə (Vardenis) 44 nəfər (8 qadın, 4 uşaq), Böyük Qarakilsədə (Quqark) 23 nəfər (6 qadın, 1 uşaq), Vedidə (Ararat) 6 nəfər (1 qadın), Kalininoda 12 nəfər (5 qadın), Qarakilsədə (Sisian) 5 nəfər (4 qadın), Qafanda 7 nəfər (3 qadın, 1 uşaq), Zəngibasarda (Masis) 22 nəfər (4 qadın, 3 uşaq), Karvansarayda (İcevan) 7 nəfər (1 qadın), Keşişkənddə (Yeğeqnadzor) 2 nəfər, Gorusda 2 nəfər, Mehridə 1 nəfər, Soylanda (Vayk) 15 nəfər (4 qadın, 2 uşaq), Hamamlıda (Spitak) 15 nəfər (5 qadın, 1 uşaq), Çəmbərəkdə (Krasnoselski) 18 nəfər (7 qadın, 2 uşaq), Calaloğluda (Stepanovan) 8 nəfər (2 qadın) günahsız, əliyalın, kömək-siz, evini tərk etmək istəməyən dinc və təhlükəsiz azərbaycanlılar müxtəlif cür vəhşiliklərlə qətlə yetirilmişlər. 30 noyabr 1988-ci il tarixdə Sevan şəhərində yerləşən respublika ruhi xəstəxanasındakı azərbaycanlı xəstələrə rəhmi gəlməyən daşnak terrorçuları 22 nəfər azərbaycanlı su ilə doldurulmuş quyuya ataraq boğub qətlə yetirmişlər¹³⁸. Ümumiyyətlə, müvafiq sənədlər və şahidlərin verdikləri ifadələr əsasında 1990-cı ildə Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilmiş siyahıya əsasən, 1988-1990-cı illər ərzində Ermənistanda (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) 216 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və ya millətlərarası münaqişə zəminində baş vermiş hadisələr nəticəsində həlak olmuşdur. Həmin siyahıya əsasən, 52 nəfər aldığı xəsarət və 34 nəfər işgəncə ilə öldürülmüş, 20 nəfər odlu silahla qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yandırılmış, 8 nəfər maşınla vurulmuş, 9 nəfər yollarda qəzaya uğradılmış, 7 nəfər həkim qəsd-i nəticəsində, 9 nəfər dəhşətli hisslərdən keçirdiyi infarkt nəticəsində ölmüş, 2 nəfər intihar etmiş, bir nəfər asılmış, 2 nəfəri maşın partladılması nəticəsində, bir nəfəri elektrik cərəyanı ilə, bir nəfəri suda boğub öldürmüşdülər, 6 nəfər itkin düşmüş, 20 nəfər xəstəxanadan yoxa çıxmış, 48 nəfər isə dağlarda borana düşüb həlak olmuşlar¹³⁹. Qətlə yetirilənlərin tərkibinə nəzər salsaq, bu halda

¹³⁸ Əhmədov B. Göyçə mahalında yaşayan azərbaycanlıların diskriminasiyası və 1988-1989-cu illər deportasiyası // “Geostrategiya” jurnalı, 2017, № 2, s. 57-58.

¹³⁹ www.iravan2018.com/az/deportations/7/55

57-si qadın, 5-i körpə və 18-i uşaq olmaqla, müxtəlif yaş həddində olan insanların öldürülməsi faktına rast gəlmək mümkündür¹⁴⁰.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, baş verən adamöldürmə və qətlər cinayətin subyektiv cəhəti baxımından qəsdən törədilmişdir. Başqa sözlə, niyyət (*yəni, mens rea*) Ermənistanda (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) yaşayan azərbaycanlıların qətlə yetirilməsi olmaqla, bununla bağlı baş verən insanlıq əleyhinə cinayət birbaşa qəsdlə xarakterizə olunmalıdır. Hətta *ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunallarının çıxartdığı qərarlarda analoji məsələlərə toxunan müddəaların öz əksini tapması insanlıq əleyhinə cinayət kimi adamöldürmə cinayətinin qəsdən törədilməsi faktını bir daha sübut edir. Belə ki, Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kameronun “*Akayesu*” işi üzrə çıxartdığı qərarın 587-588-ci bəndində adamöldürmənin insanlıq əleyhinə cinayət hesab olunmasına dair müddəalar öz əksini tapmışdır. Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kameronun “*Kayışema və Ruzindana*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (1999) 139-cu bəndində isə göstərilmişdir ki, “*Adamöldürmə qətlə birgə nəzərdən keçirildiyi halda, mens rea üçün standart tələb qəsdən və qabaqcadan düşünülmüş öldürmənin olmasından ibarətdir*”. Şübhəsiz ki, XX əsrin 80-ci illərində Ermənistanda (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib hissəsi kimi azərbaycanlıların öldürülməsi faktını təkcə hər hansı cinayətkar və ya terror qruplaşmalarının, yaxud konkret fərdlərin hərəkətləri ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Bu məsələdə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin hadisələrə sadəcə “müşahidəçi” nöqteyi-nəzərindən yanaşmasını, Ermənistan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) rəhbərliyinin isə hadisələrdə bilavasitə iştirakını da nəzərə almaq lazımdır. Məhz bu baxımdan, analoji hallarla bağlı müddəaları özündə əks etdirən “*Kayışema və Ruzindana*” işi üzrə qərarın (1999) 140-cı bəndində göstərilirdiyi kimi “*Ayrı-seçkilik əlamətləri əsasında mülki şəxslərə qarşı genişmiqyaslı və ya sistematik hücumun tərkib hissəsi sayılan qəsdən adamöldürmə insanlıq əleyhinə cinayət hesab ediləcəkdir. Həmçinin, məhkəmədənkənar ölüm cəzaları, yəni “Hökumətin əmri, yaxud onun iştirakı və ya susmaqla razılığı ilə törədilən qanunsuz və qəsdən qətlər” də buraya daxildir*” ifadəsini o vaxtkı Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı törədilmiş və insanlıq əleyhinə cinayət sayılan adamöldürmə ilə bağlı Ermənistan dövləti (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) rəhbərliyinin bilavasitə, keçmiş SSRİ rəhbərliyinin isə davranışları ilə bağlı razılıq

¹⁴⁰ Crimes by Armenian Terrorist and bandit groupings against humanity (XIX-XXI centuries). Brief chronological encyclopedia. Compiled by A.Mustafayeva, R.Sevdimaliev, A.Aliyev, R.Yilmaz. Baku, ELM, 2011, p. 186.

verməsinə xarakterik presedent nümunəsi hesab etmək olar. Hətta Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 7.2-ci maddəsinin *a* bəndinə uyğun olaraq, hər hansı mülki əhaliyə qarşı hücum dedikdə, dövlətin və ya təşkilatın bu cür hücumun törədilməsinə yönəlmiş siyasətinin həyata keçirilməsi, yaxud həmin siyasətə kömək məqsədilə hər hansı mülki əhaliyə qarşı 7.1-ci maddədə sadalanan insanlıq əleyhinə cinayətlərin çox sayda törədilməsi ilə əlaqədar davamlı davranışı bildirir. Tərifdən göründüyü kimi, mülki əhaliyə qarşı hücum, habelə insanlıq əleyhinə cinayətləri təşkil edən əməllərin törədilməsi məhz dövlətin davranışını ifadə edir. Bu baxımdan, Ermənistanda (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tarixən yaşayan azərbaycanlılara qarşı törədilən adamöldürmə cinayətini də məhz bilavasitə Ermənistan dövlətinin (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) rəhbərliyinin fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqələndirmək daha düzgün olardı.

Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tarixən orada, yəni dədə-baba yurdlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı törətdiyi insanlıq əleyhinə cinayətlərdən biri də deportasiyadır. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, “deportasiya” termini latınca – “*deportatio*” sözündən götürülərək, “qovulmaq”, “sürgün edilmək” mənasını verir. Deportasiya ilk dəfə Fransada sürgünün xüsusi növü kimi nəzərdə tutulmuş və 1791-ci il tarixli qanunla tətbiq edilməyə başlanılmışdır. İlk dəfə deportasiya haqqında müddəa 1810-cu ildə Fransanın Cinayət Məcəlləsinə daxil edilmişdir. Qitə hüduudlarından kənara sürgünü və ömürlük orada qalmağı nəzərdə tutan 23 mart 1872-ci il tarixli Fransa Qanununda isə yaşayış üçün yararlı olmayan ucqar müstəmləkə ərazilərində deportasiya olunanlar üçün möhkəmləndirilmiş düşərgələrin yaradılması zəruri sayılmışdır. Qanuna görə, deportasiyadan təkcə cinayətkarları cəzalandırmaq üçün deyil, həm də inqilabçılara divan tutmaq məqsədilə istifadə olunurdu¹⁴¹. Müasir dövrdə müvafiq cinayətə dair müddəalar keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının və Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnamələrinin müvafiq olaraq 5 və 3-cü maddələrində, habelə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 7-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Sonuncu beynəlxalq sənədin əvvəlkilərdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, Statutda yalnız “deportasiya” anlayışından deyil, “əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi” terminindən istifadə olunur. Statutun 7-ci maddəsinin tələbinə görə “əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi” dedikdə, köçürmə, yaxud digər məcburi tədbirlərin obyektini olan şəxslərin qanuni yaşadıqları rayondan

¹⁴¹ Allahverdiyev Ə.V. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Dərs vəsaiti. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2017, s. 147-148.

beynəlxalq hüquqla yol verilən əsaslar olmadan zorla köçürülməsi başa düşülür. Lakin bir məsələni də unutmamaq olmaz ki, Statutun 7-ci maddəsində “əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi” terminindən istifadə edilsə də, bu anlayışlar tam eynimənalı şəkildə nəzərdən keçirilə bilməz. Hətta bu fərqlərin mövcudluğunu beynəlxalq məhkəmə praktikası da təsdiq edir. Belə ki, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kamerasının “*Krstić*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2001) 521-ci bəndində ifadə olunan “*Həm deportasiya, həm də məcburi köçürmə yaşadıqları ərazidən insanların könüllü olmadan və qeyri-qanuni köçürülməsi ilə əlaqədardır. Bununla belə, bu iki anlayış beynəlxalq adət hüququnda sinonim deyildir. Deportasiya dövlət sərhədlərindən kənara köçürməni nəzərdə tutur, lakin məcburi köçürmə isə dövlətin daxilində yerdəyişmə ilə əlaqədardır*” müddəası bu fərqi aydın şəkildə göstərir. Bundan əlavə, Tribunalın Məhkəmə Kamerası “*Naletiliç*” işi üzrə çıxartdığı qərarında (2003) “Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında” 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının 49-cu maddəsində təsbit olunmuş “*müdafiə olunan şəxslərin işğal olunmuş ərazidən işğalçı dövlətin ərazisinə, yaxud işğal edilmiş və ya edilməmiş digər dövlətin ərazisinə fərdi və ya kütləvi şəkildə məcburi köçürülməsi, habelə deportasiyası səbəbindən asılı olmayaraq qadağandır*” müddəasını təhlil edərək, iki ilkin nəticəyə gəlmişdir. Bunlardan birincisi, IV Cenevrə Konvensiyasına görə, köçürməyə yalnız üç halda haqq qazandırıla bilər: ölkəni tərk etmək barədə şəxsin öz arzusunun olması ilə əsaslandırılmış köçürülmələr; əhalinin təhlükəsizliyi üçün narahatlıqla əlaqədar əsaslandırılmış köçürmə; imperativ hərbi zərurət. Kameranın gəldiyi ikinci qənaət ondan ibarətdir ki, məcburi köçürmə ölkə sərhədlərindən kənara deyil, məhz dövlətin milli sərhədləri çərçivəsində baş verməlidir.

Məhz qeyd olunanları nəzərə alaraq, Ermənistandan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tarixən orada yaşayan azərbaycanlıların qovularaq çıxarılması əhalinin məcburi köçürülməsi deyil, deportasiya cinayəti kimi tövsif edilməlidir. Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) insanlıq əleyhinə cinayət kimi azərbaycanlılara qarşı deportasiya cinayətinin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, bu keçmiş sovet respublikaları arasında Azərbaycanın (*həmin dövrdə Azərbaycan SSR*) qaçqın problemi üzvləşən ilk ölkə olması ilə xarakterizə olunur. Qaçqınların Ermənistandan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) Azərbaycana (*həmin dövrdə Azərbaycan SSR*) ilk axını 1987-ci ilin sonundan başlamışdır¹⁴².

¹⁴² Muradov Ş. Azərbaycanlıların deportasiya və soyqırımına məruz qalmaları ermənilərin təcavüzkar siyasətinin nəticəsidir // “Azərbaycan” qəzeti, 7 aprel 2015-ci il, № 71, s. 10.

Lakin unutmamaq lazım deyildir ki, erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlıların ünvanına ilk hədələr 1986-cı ildə eşidilməyə başlanılmaqla, həmin dövrdə xaricdəki erməni diasporunun bəzi dairələrində Qarabağ məsələsi hələlik qeyri-rəsmi şəkildə qaldırılmışdır¹⁴³. 1987-1988-ci illər ərzində isə Zəngəzurun demək olar ki, bütün azərbaycanlı əhalisi öz doğma yurdlarından deportasiya olundu. 1991-ci ilin avqustunda 1500 nəfərdən çox sakini olan və Zəngəzurun azərbaycanlılar yaşayan sonuncu – Mehri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisinin qovulması ilə Zəngəzur bölgəsinin “türksüzləşdirilməsi” prosesi tam başa çatdırıldı¹⁴⁴. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər Azərbaycan torpaqları olan tarixi Nüvədi kəndi Zakfederasiyanın qərarı ilə 18 fevral 1929-cu ildə Ermənistan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) verilmişdir¹⁴⁵.

Ermənistan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tərəfindən azərbaycanlılara qarşı deportasiya cinayətinin hökumət tərəfindən təşviq olunması halları da kifayət qədərdir. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, 22 noyabr 1988-ci ildə Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası öz işini yarımçıq dayandıraraq, bütün instansiya rəhbərlərinə “noyabr ayının 28-dək respublikanın türklərdən təmizlənməsini təmin etmək” tapşırığını verməsi deportasiya cinayətinin törədilməsində Ermənistan SSR və keçmiş SSRİ-nin dövlət siyasəti və “təşviq” planının tam tərkib hissəsi kimi qeyd edilməlidir¹⁴⁶. Bundan başqa, hələ 24 aprel 1983-cü ildə Ermənistanda (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) qondarma erməni soyqırımı qurbanlarının xatirə günündə gələcək faciəli hadisələrdən xəbər verən çox güclü həyəcan siqnalı səslənmişdir. Bununla yanaşı, həmin gün Masis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzində azərbaycanlıların toy məclisinə erməni ekstremistləri tərəfindən basqın edilməsi, qırğınların törədilməsi və ağır bədən xəsarətlərinin yetirilməsi, nəticədə zərərçəkmişlərin şikayət ərizələrinin təqdim olunmasına baxmayaraq, cinayət işinin qaldırılmaması deportasiya cinayətini təşviq etmənin ilkin zəmini sayıla bilər. Bundan əlavə, deportasiya cinayətinə gətirib çıxaran hallardan biri kimi 24 aprel 1983-cü ildə Masis rayonunda azərbaycanlıların qəbiristanlığı dağıdılmış, əvvəllər bu məsələyə biganə və laqeyd yanaşılsa da, sonradan məcburiyyət qarşısında qalan Masis rayonunun rəhbərliyi qəbiristanlığın bərpa edilməsi barədə sərəncam

¹⁴³ www.sumqayit1988.org/az/pogroms/

¹⁴⁴ İsmayılov K. Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımı // “Azərbaycan” qəzeti, 3 aprel 2015-ci il, № 68, s. 7; Aziz B. Mart faciəsindən Hocalı'ya Azərbaycan'da ermənilərin türk soyqırımı. Tükiye türkçesinden aktaran Doç. Dr. Sebahattin Şimşir. İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013, s. 121.

¹⁴⁵ www.meclis.gov.az/?/az/qarabakh_content/21

¹⁴⁶ Əhmədov B. Göyçə mahalında yaşayan azərbaycanlıların diskriminasiyası və 1988-1989-cu illər deportasiyası // “Geostrategiya” jurnalı, 2017, № 2, s. 57.

vermişdir. Moskvadan hadisə yerinə gələn komissiya isə öz yekun aktında millətlərarası ayrı-seçkilik zəminində baş vermiş faciəli hadisəni məişət zəminində münafişə kimi qiymətləndirmişdir. Ümumiyyətlə, 1965-ci ildən başlayaraq Sovetlər İttifaqı rəhbərliyi Ermənistan SSR-nin xahişi ilə hər il aprelin 24-də qondarma erməni “soyqırımı” günü ilə əlaqədar tədbirlər keçirilməsini bəyənmişdir. Məhz həmin zamandan etibarən, hər ilin həmin günü mitinq-yürüşlər keçirilir, əksərən bu kimi tədbirlər iğtişaşlara və Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) azərbaycanlı əhalisinin ünvanına hücumlara çevrilirdi. Ermənistandan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) azərbaycanlıların deportasiyası və məcburi köçürülməsində dövlət siyasəti və hökumət tərəfindən təşviqetmə tədbirlərini sübut edən faktlardan ən əsası isə 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycana (*həmin dövrdə Azərbaycan SSR*) və azərbaycanlılara qarşı ədalətsiz mövqə tutaraq mövcud məsələni düzgün qiymətləndirməməsi, hadisələrə tam laqeyd yanaşması və dolayısı ilə bu cinayətə şərait yaratmasından ibarət olmuşdur. SSRİ-nin o vaxtkı rəhbəri M.S.Qorbaçovun müşaviri akademik A.Aqanbeyyanın 1987-ci ildə Parisdə nəşr olunan “Yumanite” qəzetində “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tərkibində görmək” arzusu ilə bağlı bəyanatına birincinin susmaqla razılıq verməsi, 1988-ci ilin fevral ayında Qarabağ ermənilərinin “yazıçı və rəssamlardan ibarət” üçüncü nümayəndə heyətinin Moskvaya gəlməsi və həmin vaxt Dağlıq Qarabağa “miatsum” (Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin birləşdirilməsi) uğrunda mübarizəyə çağırışları ifadə edən on minə yaxın vərəqənin çətdirilməsi, 1988-ci ildə Yerevanda keçirilən mitinqlərin birində “Qarabağ” Komitəsinin fəal üzvü, akademik R.Kazaryanın “*daha əvvəl yaradılmış dəstələrin köməyi ilə mühacirəti hər vasitə ilə təmin etmək*” çağırışının səslənməsi, 18 iyul 1988-ci ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ətrafında vəziyyətə həsr edilmiş iclasında Yerevan Dövlət Universitetinin rektoru S.A.Ambarsumyanla dialoqu prosesində SSRİ-nin o vaxtkı rəhbəri M.S.Qorbaçovun “*Buna baxmayaraq, mən erməniləri bunda günahlandırmaq istəmirəm ki, onlar azərbaycanlıları oradan uzaqlaşdırmışlar. Görünür, orada hansısa proseslər getmişdir, ümumiyyətlə, bunları aradan qaldırmaq lazımdır*” ifadəsini işlətməsi və s. hərəkət və ya hərəkətsizliklər azərbaycanlılara qarşı deportasiya cinayətinin törədilməsində birbaşa dövlət siyasəti və təşviqinin rolunun olmasının bariz nümunəsidir¹⁴⁷. Doğrudur, sonrakı dövrlərdə gözdən pərdə asmaq naminə görülən tədbirlər isə öz səmərəsini nəinki göstərmə-

¹⁴⁷ www.sumqayit1988.org/az/pogroms/

di, əksinə, ermənilərin cinayətkar fəaliyyətinin daha da mütəmadi hal almasına gətirib çıxartdı. Heç bir səmərəsi olmayan tədbirlərə nümunə qismində isə bütün azərbaycanlıların Ermənistandan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) qovulmasından sonra – 6 dekabr 1988-ci ildə Sovetlər İttifaqı çərçivəsində “Vətəndaşların daimi yaşayış yerlərini məcburi tərk etməsində Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in yerli orqanlarının ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərinin yolverilməz hərəkətləri haqqında” qərar qəbul olunmasını, Ermənistan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) rəhbərliyinin azərbaycanlıların Ermənistana (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) qayıtmasına təminat verilməsi illüziyası yaratmaq məqsədilə 15 dekabr 1988-ci ildə Sovetlər İttifaqı çərçivəsində yuxarıda qeyd olunan qərarın yerinə yetirilməsinin gedişini müzakirə edərək 13 nəfər rəhbər işçini partiya sıralarından xaric etməsi və 68 nəfərə partiya tənbehi verməsini göstərmək olar. Lakin görülən bu kimi “tədbirlər” azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından faktiki olaraq qovulmalarından sonra həyata keçirilmişdir və azərbaycanlılara heç bir faydası yox idi¹⁴⁸, eyni zamanda, ən əsası azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları öz dədə-baba yurdlarına qayıtması və təhlükəsiz yaşamasına heç bir təminat vermir və şərait yaratmırdı.

BMT-nin Qaçqınların Məsələləri üzrə Ali Komissarlığının hesabatına görə, 1988-ci ilə qədər Ermənistanda ən böyük etnik azlıq olmuş azərbaycanlı əhali “yerli hakimiyyətin iştirakı ilə respublikadan qovulmuşdur”¹⁴⁹. Bütövlükdə isə o dövrlər ərzində Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdundan – 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 250 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31000 ev və şəxsi təsərrüfat, 165 kolxoz və sovxoz əmlakı talandı, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi, qız-gəlinlərin namusu təhqir edildi. 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus Ermənistandan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) çıxarıldı¹⁵⁰. Ermənistanda (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi isə respublika ərazisinin (29, 8 min kv. km.) iyirmi beş faizini, yaxud təqribən 7,5 min kv. km. təşkil edirdi¹⁵¹.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi insanlıq əleyhinə cinayətlərdən biri də işgəncədir. Belə ki, öldürülənlər arasında işgəncə ilə qətlə yetirilənlərin kifayət qədər üstünlük təşkil etməsi, habelə ayrıca olaraq yüzlərlə azərbaycanlıya ağılasığmaz işgəncələr verilməsi, bədən əzələlərinin kəsilməsi, gözlərinin çıxarıl-

¹⁴⁸ www.iravan2018.com/az/deportations/7/55

¹⁴⁹ www.sumqayit1988.org/az/pogroms/

¹⁵⁰ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941 - 2002-ci illər). Bakı, “Elm”, 2008, s. 237.

¹⁵¹ Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, “Qartal”, 1998, s. 130-151.

ması¹⁵² bunun bariz sübutudur. Həmçinin, 1988-ci ildə ermənilər Ermənistanın (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) Quqark rayonunda 14 nəfəri ağaca sarıyıb yandırmış, Leninakan uşaq evində yaşayan 70 nəfər azərbaycanlı uşağı Spitakda diri-diri borunun içinə doldurub ağzını qaynaqlamışlar¹⁵³. Azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi və sayı kifayət qədər olan bu kimi cinayətlər birmənalı olaraq insanlıq əleyhinə cinayət hesab olunur. Lakin işgəncənin həm insan hüquqlarının pozuntusu, həm də insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkib hissəsi sayılması mövcud hüquqpozumlarla bağlı məsələyə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Çünki nəzərə almaq lazımdır ki, universal və regional beynəlxalq sənədlərə (məsələn, 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 1966-cı il tarixli “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”, 1984-cü il tarixli “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə” Konvensiya, 1950-ci il tarixli “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası, 1987-ci il tarixli “İşgəncə və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzanın qarşısının alınması haqqında” Avropa Konvensiyası və s.) uyğun olaraq işgəncələr həm də insan hüquqlarının pozuntusu hesab olunur. Hətta 1984-cü il tarixli “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə” Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, “işgəncə” dedikdə, müvafiq hərəkətlə hər hansı şəxsdən və üçüncü şəxsdən məlumatlar və ya etiraflar alma, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiği hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün, yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən, yaxud onların təhriki ilə və yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşması ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilməsi başa düşülür. Göründüyü kimi, insan hüquqlarının pozuntusu kimi işgəncənin törədilməsi zamanı məhz tərəfin biri bu və ya digər formada dövlətin vəzifəli şəxsi olmalıdır. *Ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunallarının, habelə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin təsis sənədlərində isə işgəncə insanlıq əleyhinə cinayət kimi göstərilmişdir. Məsələn, Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kamarasının “*Semanza*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2003) 343-cü

¹⁵² Məmmədov N.R. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı, “Təhsil” NPM, 2008, s. 421.

¹⁵³ Nuriyeva İ.T. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin əvvəllərinədək). Dərslük. Bakı, Mütərcim, 2015, s. 289-290.

bəndində insanlıq əleyhinə cinayət qismində işgəncə “*qadağan olunmuş məqsədlər; o cümlədən məlumat və ya etirafın əldə edilməsi, qurbanın və ya üçüncü şəxsin cəzalandırılması, hədə-qorxu ilə təhdid edilməsi və ya məcbur olunması, yaxud qurbanı və ya üçüncü şəxsi ayrı-seçkiliyə məruz qoymaq naminə qəsdən ağır fiziki və psixi ağrı və ya iztirabların verilməsi*” kimi xarakterizə edilmişdir. Bununla yanaşı, insan hüquqlarının pozuntusu kimi işgəncə ilə insanlıq əleyhinə cinayətin tərkib hissəsi olan işgəncə arasında qarşılıqlı əlaqə onların ümumi və fərqli cəhətlərinin izahı ilə bağlı beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində çox aydın şəkildə izah edilmişdir. Belə ki, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apellyasiya Kamerasının “*Kunaraç və digərləri*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (2002) 148-ci bəndində göstərilmişdir ki, “dövlətin vəzifəli şəxsi” meyarı 1984-cü il tarixli “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə” Konvensiyanın tətbiq dairəsinə aid edilməyən işgəncəni törətməyə görə fərdin cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan beynəlxalq adət hüququnun məcburi tələbi sayıla bilməz. Qeyd olunan müddəadan da göründüyü kimi, insan hüquqlarının pozuntusu olan “işgəncə”dən fərqli olaraq, insanlıq əleyhinə cinayət kimi “işgəncə”ni törədən şəxsin mütləq mənada dövləti təmsil edən və ya onun adından çıxış edən, habelə “vəzifəli şəxs” statusunu daşıyan şəxs olması mütləq şərt deyildir. İnsanlıq əleyhinə cinayət qismində “işgəncə”ni “vəzifəli şəxs” sayılmayan ayrı-ayrı şəxslər də törədə bilərlər. Bu cinayətin törədilməsində əsas səciyyəvi cəhət ayrı-seçkiliyə əsaslanmaqla, mülki əhaliyə qarşı yönələn genişmiqyaslı və ya sistematik işgəncə faktının mövcudluğundan ibarətdir. Bu zaman şəxsin qulluq mövqeyi, vəzifəsi və ya statusu o qədər də mühüm önəm kəsb etmir. Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Məhkəmə Kamerasının “*Akayesu*” işi üzrə çıxartdığı qərarın (1998) 595-ci bəndində isə əlavə əlamətlərin törədildiyi halda, işgəncənin insanlıq əleyhinə cinayət kimi təsvif edilməsinin mümkünlüyünə dair müddəə öz əksini tapmışdır. Həmin əlavə əlamətlərə isə işgəncənin genişmiqyaslı və ya sistematik hücumun tərkib hissəsi kimi törədilməsi, hücumun mülki əhaliyə qarşı yönəlməsi, hücumun ayrı-seçkilik xarakterli əlamətlər (məhz milli, etnik, irqi, dini və siyasi əsaslar üzrə) əsasında başlanması aid edilir. Məhz qeyd olunanları nəzərə alaraq, Ermənistanda (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) azərbaycanlılara verilən işgəncənin genişmiqyaslılığı, mülki əhaliyə qarşı yönəlmiş hücumla xarakterizə edilməsi, habelə milli-etnik əlamətlər və ayrı-seçkilik əsasında təqiblə müşayiət olunması onun insanlıq əleyhinə cinayət kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir. Digər tərəfdən, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında azərbaycanlıların üzləşdiyi deportasiya və işgəncə faktlarını tam qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirmək lazımdır. Bütövlükdə götürdükdə,

qlobal xarakter daşıyan bu kimi məsələlərə həm də dövlətdaxili məhkəmə təc-rübəsində də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, hələ çox illər öncə baş vermiş analoji məsələlərə toxunan və İsrail Məhkəməsinin baxış predmeti olan “*Eyxman*” işi üzrə çıxarılan qərarda (1961) göstərilmişdir ki, köləyə çevirmə, aclıq, deportasiya və təqib vasitəsilə, habelə insanların alçaldılması, hüquqlarından məhrum edilməsi, kökünün kəsilməsi üçün təyin edilmiş və onların qeyri-insani əzab çəkməsinə və işgəncəyə səbəb olan şəraitlərdə qettolarda, tranzit və həbs düşərgələrində saxlama vasitəsilə ciddi bədən və ya psixi xəsarətin yetirilməsi mümkündür¹⁵⁴. Öz doğma yurd-yuvalarını tərk edərək, əlverişsiz hava şəraitində yüksək dağ keçidlərini aşib Azərbaycana (*həmin dövrdə Azərbaycan SSR*) pənah gətirmək istəyən soydaşlarımızın soyuq hava, aclıq, lazımı geyimə malik olmama səbəbindən böyük çətinliklərlə üzləşməsi, bəzilərinin isə həyatını itirməsi sanki “*Eyxman*” işində qeyd olunan müddəanın XX əsrin 80-ci illərinin sonunda tam təzahür forması idi. Məhz bu baxımdan da, tarixən öz doğma dədə-baba yurdlarında (*indiki Ermənistan ərazisində*) yaşayan və oranı tərk etmək məcburiyyətində qalan azərbaycanlılara qarşı törədilən deportasiya və işgəncə cinayətləri tam qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir.

Bununla yanaşı, tarixən törədilərək davam etdirilmiş və ən bariz nümunəsi XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan (*həmin dövrdə Ermənistan SSR*) tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş digər növ insanlıq əleyhinə cinayətlər (məsələn, zorlama, adamların zorla yoxa çıxarılması və s.) barədə də kifayət qədər faktlar mövcuddur.

Lakin bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılara qarşı törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlərin əsasında soydaşlarımızın milli və etnik əsaslarla təqibi dayanmışdır. Məhz bu təqiblər təhlil etdiyimiz insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsi üçün “ideoloji baza” rolunu oynamışdır. Digər tərəfdən, törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlərin tərkibinə daxil olan əməllərin hər biri ayrı-ayrılıqda tövsif olunmaqla yanaşı, qarşılıqlı əlaqədə və kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Çünki bu əməllərin biri digərinin törədilməsinə gətirib çıxarmış və ya törədilməsi üçün şərait, zəmin yaratmışdır. Bütövlükdə isə insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsində Ermənistanın bilavasitə iştirakı bu istiqamətdə də beynəlxalq məsuliyyət tədbirlərinin görülməsini zəruri edir.

¹⁵⁴ Schabas W.A. The crime of torture and the international criminal tribunals // Case Western Reserve Journal of International law, 2006, Vol. 37, Issue 2, pp. 355-356.

VI. Terrorçuluq

Beynəlxalq hüquq qaydasının qorunması, habelə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi təkcə beynəlxalq cinayətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasından deyil, həm də beynəlxalq xarakterli cinayətlər, xüsusilə terrorçuluqla mübarizə sahəsində fəaliyyətdən də çox asılıdır. Bununla belə, müasir dövrdə terrorçuluğun transmilli cinayətlərlə qarşılıqlı əlaqəsini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Çünki bəzi müəlliflər tərəfindən haqlı olaraq qeyd olunduğu kimi müasir dövrdə terrorçuluğun transmilli xarakter kəsb etməsi geniş vüsət almaqdadır¹⁵⁵. Belə ki, “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Konvensiya ilə əlaqədar qəbul olunmuş BMT Baş Assambleyasının 15 noyabr 2000-ci il tarixli 55/25 nömrəli Qətnaməsində terrorçuluq və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq arasında artmaqda olan qarşılıqlı əlaqəyə dair müddəalar öz əksini tapmış, dövlətlərin bu əlaqələri tanıması ilə bağlı çağırışlar edilmişdir. Törədilən əməlin terror hesab olunması üçün isə onun ən azı dörd şərti (əməli törədən iştirakçılar və onların dairəsi; terrorun hədəfi; törədilən əməlin məqsədləri; cinayətin üsulları) özündə ehtiva etməsi zəruridir¹⁵⁶.

Müasir dövrdə, xüsusilə XX əsrin 40-50-ci illərindən sonra beynəlxalq terrorçuluq həm konkret ictimai-təhlükəli əməl, həm də *jus cogens* normaları olan beynəlxalq hüququn ümumi və əsas prinsiplərinin pozuntusu kimi nəzərdən keçirilməlidir. Sonuncunun beynəlxalq hüquqi təsdiqi kimi BMT Baş Assambleyasının “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 1970-ci il tarixli 2625 nömrəli Bəyannaməsində terrorun beynəlxalq hüququn prinsiplərinin (xüsusilə, güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi) pozuntusu kimi ehtiva olunması, habelə “Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” 1987-ci il tarixli 42/22 nömrəli Bəyannamənin preambulasında terrorçuluğun beynəlxalq münasibətlərə zərərli təsirə malik olmasına dair müddəanın öz əksini tapmasını göstərmək olar. Məhz bu baxımdan, ermənilərin və Ermənistanın azərbaycanlılara və Azərbaycana qarşı terrorçuluq hərəkətlərini üç aspektdən – beynəlxalq hüququn prinsiplərinin pozuntusu, törədilmiş beynəlxalq cinayətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan ictimai-təhlükəli əməl və sadəcə terrorçuluq kimi nəzərdən keçirmək olar. Azərbaycana və

¹⁵⁵ Cassese A. International criminal law. New-York, Oxford University Press, 2003, p. 120-122.

¹⁵⁶ Novotny D.D. What is terrorism?. In: Focus on terrorism. Volume 8. Edited by E.V.Linden. New-York, Nova Science Publishers, 2007, pp. 26-30.

azərbaycanlılara qarşı erməni terrorçuluq siyasətinin nəticəsini BMT Təhlükəsizlik Şurasının “Banya-Lukada, Biyelinada və Bosniya və Herseqovinanın Bosniya serblərinin nəzarəti altında olan digər ərazilərində beynəlxalq humanitar hüququn pozuntuları haqqında” 1994-cü il tarixli 941 nömrəli Qətnaməsində, habelə BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*“Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın tətbiqinə dair Bosniya və Herseqovina Serbiya və Monteneqroya qarşı*” işi (2007) üzrə çıxartdığı qərarın 302-ci bəndində ehtiva olunan “davamlı və sisteməterror kampaniyası” kimi xarakterizə etmək olar. Lakin bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, miqyasına və nəticəsinə görə ermənilərin və Ermənistanın azərbaycanlılara və Azərbaycana qarşı törətdiyi terrorçuluq cinayətini “davamlı və sisteməterror kampaniyası” kimi xarakterizə etsək də, onu konkret bir mərhələ ilə əlaqləndirmək düzgün olmazdı. Digər tərəfdən, erməni terrorçuluğunun hədəfi qismində təkcə azərbaycanlılar və Azərbaycan dövləti olmamış, miqyasına görə qlobal və universal xarakter kəsb etmiş və etməkdədir.

Şübhəsiz ki, ermənilər öz terror siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif təşkilati qruplardan istifadə etmişlər. Bəzi hallarda yaradılan qurumlara “siyasi partiya” donu geyindirilsə də, əsas məqsəd və nəticə terrorçuluğun təşviqi və həyata keçirilməsi olmuşdur. Bunun bariz nümunəsi kimi ermənilərin yaratdığı “Hnçak” partiyasının proqramında qeyd edilən “*Təşviqat və terror bizə insanların ruhunu qaldırmaq üçün lazımdır. Terror insanların müdafiəsi və Hnçak proqramında öz əminliyinə nail olmaq üçün vasitə kimi istifadə olunmalıdır*” ifadəsini göstərmək olar¹⁵⁷. Daşnak cəmiyyəti barədə isə K.S.Papaziyana qeyd etmişdir: “Erməni İnkilabçı Federasiyasının (Daşnak) məqsədi Qafqazda Daşnak komitəsi tərəfindən öz məqsədlərinə nail olmaq üçün siyasət və üsul kimi qəbul olunan qiyam..., terror vasitəsilə Türkiyədə siyasi və iqtisadi azadlığa nail olmaqdır. 1892-ci ildə qəbul olunmuş proqramına uyğun olaraq, “vasitə” dedikdə, biz bunu aşağıdakı kimi nəzərdən keçiririk: “Üsyan vasitəsilə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Erməni İnkilabçı Federasiyası inkilabçı qruplar təşkil edir. 8-ci üsuldə “hökumət məmurları, xəyanətkarlara qarşı mübarizə aparmaq və onları terrorun subyektinə çevirmək”, 11-ci üsuldə isə “dövlət qurumlarını dağıntılara və talana məruz qoymaq” metodları qeyd olunur.”¹⁵⁸ Bundan əlavə, 1980-ci illərin ortalarında “Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu” (ASALA) tərəfindən “Ermənistan” adlı jurnal çap olunmağa başlamışdır ki, həmin vəsaitdə terror hücumları və onların motivləri barədə geniş məlumat verilirdi. 1980 və 1981-ci illərdə Livanın Beyrut şəhərində

¹⁵⁷ www.foreignpolicy.org.tr/documents/books/the_armenian_issue.pdf

¹⁵⁸ www.foreignpolicy.org.tr/documents/books/the_armenian_issue.pdf

nəşr olunmaqla, bu jurnal iki dəfə işıq üzü görmüşdür¹⁵⁹. Bütövlükdə isə erməni terrorunu bu və ya digər formada həyata keçirən çoxsaylı təşkilatlar – “Armenakan” partiyası, “Hnçak” partiyası, “Daşnaksütyun”- erməni federativ inqilab partiyası”, “Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu” (ASALA), “Geqaron”, “Erməni azadlıq hərəkatı” (AOD), “Erməni azadlıq cəbhəsi”, “Orli qrupu”, “Erməni soyqırımının ədalət komandosları”, “Erməni birliyi”, “Gənc ermənilər ittifaqı”, “9 iyun qrupu”, “İsveçrə qrupu”, “Demokratik cəbhə”, “İntiharçılar eskadronu”, “Apostol” mövcud olmuşdur və hazırda da fəaliyyətlərini davam etdirməkdədir¹⁶⁰. Hətta erməni terrorçu birləşmə və qruplaşmalarının Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda gedən hərbi əməliyyatlarda, eləcə də bu ərazilərin işğal olunmasında “müstəsna” xidmətləri tam şəkildə sübuta yetirilmişdir¹⁶¹.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq və bütövlükdə götürdükdə, hədəfləri və zərərçəkən qurbanlarının tərkibinin müxtəlifliyi baxımından, Ermənistanın dövlət terror siyasətini və erməni terror təşkilatlarının fəaliyyətini üç aspektdən qiymətləndirmək olar. Bunlardan birincisi erməni terror təşkilatlarının qlobal miqyasda dünya dövlətlərinin hər hansı birində müxtəlif terror aktları törətməsi ilə bağlıdır. Bununla bağlı çoxsaylı nümunələr mövcuddur. Belə ki, 4 oktyabr 1977-ci ildə ABŞ-ın Los-Anceles şəhərində Avropa mənşəli amerikalı professor, türk tarixinə dair tədqiqatlar aparan Stenford Şounun evinin qarşısında bomba partladılmışdır. Ciddi ziyan vurulmasına baxmayaraq, zərər çəkən olmamışdır. “United Press International Agency”-ə edilən anonim telefon zəngi nəticəsində baş verən partlayış faktı ilə bağlı məsuliyyəti “28 may Erməni Təşkilatı” öz üzərinə götürmüşdür¹⁶². Bundan əlavə, 20 iyul 1983-cü ildə İran İslam Respublikasının Tehran şəhərində Fransa Səfirliyinin inzibati binasında və Fransa Hava Yolları şirkətinə məxsus binada terror aktlarının törədilməsi, 1 oktyabr 1983-cü ildə Fransa Respublikasının Marsel şəhərində keçirilən Beynəlxalq Ticarət Yarmarkasından sonra keçmiş SSRİ, ABŞ və Əlcəzairə məxsus pavilyonların partlayıcı qurğunun işə salınması nəticəsində dağıdılması (1 ölü, 26 yaralı), 6 oktyabr 1983-cü ildə Fransa Respublikasının İran İslam Respublikasındakı Səfirliyinə məxsus avtobusda partlayışın törədilməsi (2 yaralı sərnəşin), 8 fevral 1984-cü ildə Paris şəhərində Fransa Hava Yollarına məxsus hava gəmisinə bomba qoyulması ilə bağlı

¹⁵⁹ Pluchinsky D. Political terrorism in Western Europe: some themes and variations. In: Terrorism in Europe. Edited by Y.Alexander, K.A.Meyers. London, Routledge, 2015, p. 75

¹⁶⁰ www.mfa.gov.az/content/846

¹⁶¹ Kuznetsov O. The history of transnational Armenian terrorism in the twentieth century: A historical-criminological study. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, pp. 142-153.

¹⁶² Гаибов И.И., Шарифов А.А. Армянский терроризм. Баку, Изд-во «Азербайджан», Азербайджан, 1991, с.11.

terror təhdidinin irəli sürülməsi, 29 dekabr 1984-cü ildə Şərqi Beyrutda iki fransız binasının partladılması və s. ermənilər tərəfindən törədilən terror cinayətlərini göstərmək olar. Həmçinin, 18 mart 1994-cü ildə Xankəndi şəhəri yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən İran Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus “Herkules” markalı təyyarə vurulmuş və 34 nəfər həlak olmuşdur.

Ermənilərin müxtəlif xarici ölkələrdə törətdiyi terror aktlarının sübutu kimi rəsmi sənədlərdə qeyd olunan statistik və digər məlumatları nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nümayəndəsinin təşkilatın Təhlükəsizlik Şurasına ünvanladığı 9 may 2012-ci il tarixli məktubda göstərildiyi kimi, Federal Təhqiqat Bürosunun məlumatlarına uyğun olaraq 1980-1986-cı illərdə ABŞ-da baş verən terror hadisələrinin 24,1%-i erməni terrorunun payına düşür. Bundan əlavə, Avstraliyada Hökumətin 1984-cü il tarixli hesabatında mühafizəkar erməni icması “terrorçu” kimi qeyd edilmişdir¹⁶³. Analoji məsələlərə, həmçinin müxtəlif əcnəbi şəxslərin fikir və mövqeyində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, amerikan diplomatı Bryus Leynqenin 21 iyun 1983-cü ildə “Vaşinqton post” qəzetinə ünvanladığı məktubda göstərilmişdir: “Erməni terrorçularının Orli hava limanına vəhşi basqını və Brüsseldə daha bir türk diplomatının qətlə yetirilməsi (erməni terror qrupları məsuliyyəti öz üzərinə götürmüşdür) bütün insan davranış normalarının və diplomatik etiketin pozulması ilə bağlı prosesin bir hissəsidir. Əksər erməni icmalarının bu vəhşiliyi pisləyən səslərini niyə eşitmirik? Bu mənasız terrorla nəyə nail olmaq olar? Düşünürəm ki, erməni tarixinin heç bir real və ya uydurma faktı terrorun davam etdirilməsinə haqq qazandıra bilməz”¹⁶⁴. Xarici ölkələrdə erməni terroruna cəhd hallarının qarşısının alınması da törədiləcək cinayətlərin mütəşəkkil xarakter və əvvəlcədən düşünülmüş olmasını sübuta yetirir. Məsələn, silah və partlayıcı vasitələri əldə etmə, icazə olmadan dövlətlərarası daşınması cinayətinə görə təqsirləndirilən 19-29 yaşlı 5 erməni terrorçusu (V.V.Yakubyan, V.A.Sarskisyan Hovsepiyan, D.S.Berberyan, K.K.Sarkisyan, S.C.Dadayan) 1982-ci ilin oktyabrında ABŞ-ın Federal Təhqiqat Bürosu tərəfindən həbs edilmişdir. Həmin şəxslərdən 4-ü Kaliforniya, digər 1-i isə Boston Loqan Beynəlxalq Hava

¹⁶³ Dugan L., Huang J.Y., Gary LaFree G., McCauley C. Sudden desistance from terrorism: The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia and the Justice Commandos of the Armenian Genocide // *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 2008, Vol. 1, No. 3, p. 245.

¹⁶⁴ “Erməni soyqırımı”: mif və gerçəklik. Tərtibatçı və nəşr edən: Türk-Amerika Assosiasiyası Assambleyası. Rus dilindən tərcümə edən Ə.Cahangir. Elmi redaktor və məsləhətçi Ə.Həsənov. Bakı, Adiloğlu, 2012, s. 46-47.

Limanında saxlanılmışdır. Sübuta yetirilmişdir ki, terrorçular Türkiyə Cümhuriyyətinin Filadelfiyadakı fəxri konsuluna hücum etməyi planlaşdırmışlar¹⁶⁵.

Erməni terrorunun hədəfinin ikinci istiqaməti isə Türkiyə Cümhuriyyəti və türklər hesab olunur ki, burada qurban qismində türk diplomatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Nümunə qismində 4 aprel 1973-cü ildə Parisdə Türkiyə konsulluğunda partlayıcı qurğunun işə salınması, 22 oktyabr 1975-ci ildə Vyana da Türkiyənin fəvqəladə və səlahiyyətli səfirinin üç erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirilməsi, 28 oktyabr 1975-ci ildə Beyrutda Türkiyə səfirliyinə qumbara ilə edilən hücum, 16 fevral 1976-cı ildə Beyrutda Türkiyə Səfirliyinin birinci katibinin qətlə yetirilməsi, 8 noyabr 1979-cu ildə Romada Türkiyə Səfirliyinin Turizm Attaşeliyinin partlayıcı qurğu vasitəsilə dağıdılması, 22 dekabr 1979-cu ildə Parisdə Türkiyə səfirliyinin turizm attaşesinin qətlə yetirilməsi, 31 iyul 1980-ci ildə Afinada Türkiyə Səfirliyinin inzibati attaşesi və 14 yaşlı qızının qətlə yetirilməsi, həyat yoldaşı və 16 yaşlı oğlunun yaralanması, 3 aprel 1981-ci ildə Kopenhagendə Türkiyə Səfirliyinin əmək üzrə attaşesinin ağır yaralanması, 8 aprel 1982-ci ildə Kanadada Türkiyə Səfirliyinin ticarət attaşesinin ağır yaralanması, 7 iyun 1982-ci ildə Portuqaliyada Türkiyə Səfirliyinin inzibati attaşesinin və həyat yoldaşının qətlə yetirilməsi, 14 iyul 1983-cü ildə Brüsseldə Türkiyə Səfirliyinin inzibati attaşesinin qətlə yetirilməsi və s.-ni göstərmək olar. Bundan əlavə, 12 mart 1981-ci ildə Tehranda ASALA terrorçularından ibarət qrup tərəfindən Türkiyə Səfirliyinin ələ keçirilməsinə edilən cəhd, eləcə də 12 mart 1985-ci ildə Ottavada Türkiyə Səfirliyinə edilən hücum nəticəsində fəvqəladə və səlahiyyətli səfirin ağır yaralanması, həyat yoldaşı və qızı da daxil olmaqla, çoxsaylı şəxslərin girov götürülməsi də erməni terrorunun “nəticə”sidir¹⁶⁶. Bununla da, 1973-1985-ci illərdə erməni terrorçuları 30 türk diplomatı və ya onların yaxın ailə üzvlərini qətlə yetirməklə, “öldürücü və rüsvayçı beynəlxalq imic” qazandılar. Bütövlükdə isə qeyd olunan zaman kəsiyində Qərbi Avropa, Cənubi-Qərbi Asiya, Şimali Amerika və Avstraliya daxil olmaqla, dörd müxtəlif qitədə 188 terror əməliyyatları həyata keçirilmişdir¹⁶⁷. Bütün bunlar isə beynəlxalq hüquq normalarının pozuntusu, xüsusilə “Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə, o cümlədən diplomatik agentlərə qarşı cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1973-cü il Konvensiyasının

¹⁶⁵ www.tallarmeniantale.com/terror-case-study.htm

¹⁶⁶ Feigl E. A myth of terror. Armenian extremism: its causes and its historical context. Salzburg, Edition Zeitgeschichte, 1986, pp. 124-139.

¹⁶⁷ Gunter M.M. Armenian terrorism: a reappraisal // The Journal of Conflict Studies, 2007, Vol. 27, No 2, pp. 121-122.

2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməllərin (məsələn, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərin qətlə yetirilməsi; həmin şəxslərin rəsmi iqamətgahlarına, mənzillərinə və ya nəqliyyat vasitələrinə hücum edilməsi; istənilən növ hücum təhdidi; hücumla cəhd və s.) törədilməsinin birbaşa sübutu sayılmalıdır. Bundan əlavə, türk diplomatlarına qarşı yuxarıda qeyd olunan və ya digər analogi terror cinayətlərini törədən ayrı-ayrı erməni terror təşkilatlarının üzvləri 1973-cü il Konvensiyasının 1.2-ci maddəsində təsbit olunmuş “güman olunan cinayətkar” termininin tətbiq dairəsinə daxil edilməlidir. Belə ki, sözügedən normaya əsasən, “güman olunan cinayətkar” dedikdə, Konvensiyanın 2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməllərin bir və ya bir neçəsini törədən, yaxud onların törədilməsində iştirak edən şəxslər başa düşülür. Məhz erməni terror təşkilatlarının üzvlərinin türk diplomatlarına qarşı törətdiyi terror aktları cinayətlərin törədildiyi ölkələrin aidiyyəti qurumları tərəfindən tam şəkildə sübuta yetirilmişdir.

Ermənistanın dövlət terror siyasəti və erməni terror təşkilatlarının fəaliyyətinin üçüncü aspekti və ən başlıcası sayılan azərbaycanlılara və Azərbaycana qarşı yönəlmiş cinayətkar fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət öz-özlüyündə iki istiqamətdə nəzərdən keçirilməlidir.

Birinci istiqamət Azərbaycanın ərazilərinin işğalına qədər – XX əsrin 80-90-cı illərində ermənilər tərəfindən törədilən terror aktları ilə bağlıdır. Bu aktlar təkə ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında vahimə yaratmaq, yaxud dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı qərarın qəbul edilməsinə təsir göstərmək məqsədini güdməmiş, eyni zamanda, insanları öz evini tərkmək məcburiyyəti qarşısında qoymaq, cəmiyyətlə dövlət arasında uçurum yaratmaqla sonuncuya qarşı əhali arasında inamsızlıq formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. İkinci istiqamət üzrə əsas məqsəd isə tərribatçılıq fəaliyyəti əsasında törədilən terrorçuluq aktları nəticəsində erməniləri “məzlum xalq” və guya azərbaycanlılar tərəfindən törədilən “terror”un qurbanları qismində təqdim etmək olmuşdur.

Birinci istiqamət üzrə törədilən terror aktları da öz-özlüyündə üç hal üzrə təsnifləşdirilə bilər:

1) *Nəqliyyat vasitələrinə qarşı və ya nəqliyyat vasitələrində törədilən terror cinayətləri.* Məsələn, 1984-cü ildə Bakı şəhərində 1 qadının həlak olması və 3 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən 106 nömrəli avtobusun partladılması; 16 sentyabr 1989-cu ildə 5 nəfərin həlak olması və 25 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən Tbilisi-Bakı marşrutu ilə hərəkət edən sənişin avtobusunun partladılması; 13 fevral 1990-cı ildə 13 nəfər azərbaycanlının yaralanması ilə müşayiət olunan Yevlax-Laçın avtomagistralının 105-ci kilometrində Şuşa-Bakı marşrutu ilə hərəkət edən avtobusun partladılması; 10 avqust 1990-cı ildə 17

nəfərin ölümü, 16 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən “Şamxor-Gəncə” (hazırkı “Şəmkir-Gəncə”) avtomobil yolunda Xanlar (hazırkı Göygöl rayonu) rayonunun Nadel kəndi yaxınlığında “LAZ” markalı 43-80 AQF nömrəli avtobusun partladılması; 10 avqust 1990-cı ildə 20 nəfərin həlak olması, 30 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən Tbilisi-Ağdam marşrutu ilə hərəkət edən sənişin avtobusunun partladılması; 30 may 1991-ci ildə 11 nəfərin həlak olması və 22 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən Dağıstan Respublikasının Xasavyurd stansiyası yaxınlığında Moskva-Bakı sənişin qatarının partladılması; 30 iyun 1991-ci ildə 16 nəfərin həlak olması və 20 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyasının yaxınlığında Moskva-Bakı sənişin qatarının partladılması; 12 dekabr 1988-ci il tarixdə zəlzələdə zərərçəkmiş ermənilərə yardım göstərmək məqsədilə Azərbaycandan göndərilmiş İL-76 təyyarəsinin Ermənistanın Spitak rayonunun Quqark şəhərinin yaxınlığında “Stinqer” raketləri ilə vurulması və 76 azərbaycanlının həlak olması; 20 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi üzərində içərisində 22 nəfər Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan dövlət nümayəndələri və səlahiyyətli şəxslərin ölümü ilə nəticələnən Mİ-8 tipli helikopterin vurulması; 8 yanvar 1992-ci ildə 25 nəfərin ölümü və 88 nəfərin ağır yaralanması ilə nəticələnən “Krasnovodsk-Bakı” sənişin bərəsinin partladılması; 28 yanvar 1992-ci ildə 41 nəfər sənişinin və 3 ekipaj üzvünün həlak olması ilə nəticələnən Şuşa şəhəri yaxınlığında Ağdam-Şuşa marşrutu ilə sənişin daşıyan mülki helikopterin vurulması; 19 mart 1994-cü ildə 14 nəfərin həlak olması və 49 nəfərin yaralanması ilə müşayiət olunan Bakı metropoliteninin “20 Yanvar” stansiyasında elektrik qatarında partlayışın törədilməsi; 3 iyul 1994-cü ildə 13 nəfərin ölümü və 42 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən Bakı metropoliteninin “28 May” – “Gənclik” stansiyaları arasında elektrik qatarında partlayışın törədilməsi və s.

2) *Statusundan (yəni, mülki və ya hərbi şəxs olmasından) asılı olmayaraq fərdlərə qarşı törədilən terror cinayətləri.* Məsələn, 15 may 1988-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Kapalı kəndində X.İsmayılovun evinin partladılması və 3 nəfərin həlak olması; 1988-ci ilin iyulunda ermənilər tərəfindən Xocavənd rayonunda yaşayan azərbaycanlıların həyatı sahəsinə atılmış əl qumbarası nəticəsində iki partlayışın baş verməsi və 2 nəfər mülki şəxsin yaralanması; 19 oktyabr 1989-cu ildə Culfa rayonunun Ərəfsə kəndi yaxınlığında yerli sakinlər Q.Bayramov və İ.Qafarovun qətlə yetirilməsi; 24 noyabr 1989-cu ildə 3 nəfər Qaradağlı kənd sakininin qətlə yetirilməsi; 9 yanvar 1990-cı ildə Qaradağlı kəndi N.Nərimanov adına kolxozun sədri S.Bayramovun qətlə yetirilməsi; 31 yanvar 1990-cı ildə Gədəbəy rayonunda A.Cəmilov, M.Vəliyev, A.Zeynalov, A.Qurbanov, İ.Hüseynov, F.Niftəliyevin qətlə

yetirilməsi; 26 iyun 1990-cı ildə Gədəbəy rayonunun Göyəli adlanan ərazisində yerli sakinlər Nuriyev, Nağıyev və Orucovun qətlə yetirilməsi; 8 avqust 1990-cı ildə Laçın rayonunun ərazisində “QAZ-53” markalı avtomaşının partladılması, nəticədə 2 nəfərin həlak olması və 1 nəfərin ağır yaralanması; 9 yanvar 1991-ci ildə “Molodyoj Azerbaydjana” qəzetinin müxbiri S.Əsgərova və hərbi qulluqçular – podpolkovnik S.Larionov, mayor İ.İvanov və serjant İ.Qoekin hərəkət etdiyi avtomobilin Laçın-Şuşa yolunun 5-ci kilometrliyində erməni terrorçuları tərəfindən atəşə tutulması və sənişinlərin qətlə yetirilməsi; 6 aprel 1991-ci ildə Ağdamdan Fizuli rayonuna hərəkət edən “Moskviç-412” markalı 93-69 AQV dövlət nömrəli avtomaşının Martuni rayonu ərazisində partladılması, nəticədə 2 nəfərin həlak olması və 2 nəfərin ağır yaralanması; 7 aprel 1991-ci ildə Qubadlı rayonunun Yuxarı Kibikli kəndində hərbi komendantın müavini Y.Babak və 2 nəfərin qətlə yetirilməsi, habelə 4 nəfərin ağır yaralanması; 3 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Yuxarı Fərəcli kəndinin kənarında yerləşən mühafizə postunda 1 nəfərin qətlə yetirilməsi və 2 nəfərin ağır yaralanması; 1991-ci ilin mayında Laçın rayonunun Ermənistanla həmsərhəd olan Sadıllar kəndində yerləşən mühafizə postunda Laçın rayonu daxili işlər şöbəsinin 4 nəfər milis işçisinin qətlə yetirilməsi; 6 yanvar 1992-ci ildə erməni quldurlarının İmarət-Qərvənd kəndinin Murovdağ yaylağında Humaylar adlanan çoban alacağına hücumu nəticəsində 2 azərbaycanlının yaralanması; 31 mart 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonunu məcburi tərk etmiş mülki şəxslərin rayonun Tunel adlanan ərazisində erməni quldurları tərəfindən atəşə tutulması, nəticədə 1 nəfərin ağır yaralanması və 3 yaşlı qız uşağının vəfat etməsi; 1993-cü ilin avqust ayında Hadrut rayonu Hoğa (indiki Üçbulaq) kəndində “Zil” markalı avtomaşının partladılması və nəticədə 2 nəfər mülki şəxsin həlak olması; 27 dekabr 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Xaçinstroy kəndinin silahlı basqına məruz qalması və nəticədə 14 nəfərin qətlə yetirilməsi; 1993-cü ilin dekabrında Beyləqan rayonu ərazisindəki hərbi hissəyə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfərin həlak olması və 14 nəfərin yaralanması; 1993-cü ilin dekabrında Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq kəndinin silahlı basqına məruz qalması nəticəsində 1 nəfərin həlak olması və 6 nəfərin yaralanması; 1993-cü ilin dekabrında Qazax rayonunun Canalı kəndinin silahlı basqına məruz qalması nəticəsində 5 nəfərin həlak olması və 14 nəfərin yaralanması və s.

3) *Mülki və dövlət obyektlərinə qarşı törədilən terror cinayətləri*. Məsələn, 20 sentyabr 1989-cu il tarixdə Zod mədəninin Kəlbəcər rayonu Söyüdlü yaylağında yerləşən sahəsində partlayıcı qurğunun yerləşdirilərək partladılması və nəticədə dövlətə həmin dövr üçün 28929 manat ziyan vurulması; 7 oktyabr 1989-cu ildə Xankəndi şəhərində Şuşa şəhəri ilə Ağdam yolunu birləşdirən Xəlfəliçay çayı üzərindəki körpünün partladılması; 4 yanvar 1991-ci ildə Əsgəran-Ağdam yolunda

körpünün partladılması; 1990-cı ilin yanvarında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun Sədərək qəsəbəsində şərab zavodunun partladılması, nəticədə 5 yaşayış evinin dağıdılması, 6 nəfərin qətlə yetirilməsi, 23 nəfərin yaralanması; 15 sentyabr 1990-cı ildə Xankəndi şəhərində Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin radio-televiziya mərkəzinin partladılması; 28 aprel 1991-ci ildə 3 nəfərin ağır yaralanması ilə nəticələnən Şuşa şəhərində 2 beş mərtəbəli yaşayış binasının dağıdılması; 11 oktyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Nəbilər kəndi yaxınlığında Şuşa şəhərini içməli su ilə təchiz edən kəmərin partladılması və s¹⁶⁸.

Silahlı münaqişənin olması heç də terrorçuluq cinayətinin törədilməsinə heç bir halda haqq qazandırmır. Bu, xüsusilə, Ermənistanın və ermənilərin Azərbaycanın ərazilərində və ya azərbaycanlılara qarşı törətdiyi terror aktlarına aiddir. Belə ki, “Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında” 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının 33-cü maddəsinə uyğun olaraq, müdafiə olunan şəxslərə qarşı terrorçuluq birbaşa şəkildə qadağan edilir. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına Beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının himayəsinə həsr olunan 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 51-ci maddəsində göstərilir ki, əsas məqsədi mülki əhali arasında terrorun yayılması olan aktlar və ya zorakılıq təhdidləri qadağandır. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində, o cümlədən BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Nikaraquada və ona qarşı hərbi və yarımhərbi fəaliyyətlərə dair Nikaraquanın Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı*” işi üzrə çıxarılan qərarın (1986) 113-cü bəndində humanitar standartlara riayət etmək cəhdləri olmadan və hərbi zərurət konsepsiyasına istinad etmədən məqsəd qismində qeyri-kombatantlar üçün terror və təhlükənin yayılması dövlətin beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan öhdəliyinin pozuntusu kimi tövsif edilmişdir.

Törədilən bu kimi terror aktları təkcə insanların və mülkiyyətin məhv edilməsinə, əhali arasında hədə-qorxu və təhdidlərin yaranmasına xidmət etmir, həm də terrorçuluqla mübarizə sahəsində mövcud olan beynəlxalq-hüquqi sənədlərin (“Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilən qanunsuz hərəkətlərin qarşısının alınması haqqında” 1971-ci il Monreal Konvensiyası; “Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilmiş qanunsuz hərəkətlərin qarşısının alınması haqqında” 1988-ci il Roma Konvensiyası, “Bomba terrorçuluğunun qarşısının alınması haqqında” 1997-ci il Beynəlxalq Konvensiyası, “Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması haqqında” 1999-cu il Beynəlxalq Konvensiyası, Avropa Şurasının “Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında” 2005-ci il Kon-

¹⁶⁸ www.mfa.gov.az/content/847; Crimes against Armenian terrorist and bandit groupings against humanity (XIX-XXI centuries). Brief chronological encyclopedia. Compiled by A.Mustafayeva, R.Sevdimaliev, A.Aliyev, R.Yilmaz. Baku, ELM, 2011, pp. 170-244.

vensiyası, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin terrorçuluqla mübarizədə əməkdaşlığı haqqında” 1999-cu il Konvensiyası və s.) pozuntusu sayılmalıdır. Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı terrorçuluq cinayətinin faktiki halları yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq-hüquqi sənədlərin müddəaları ilə tam şəkildə uzlaşır. Belə ki, terrorçuluğun anlayışının ümumi və geniş (məsələn, Avropa Şurasının “Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında” 2005-ci il Konvensiyasının 1-ci maddəsi), eləcə də daha dəqiq meyarlarının (məsələn, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin terrorçuluqla mübarizədə əməkdaşlığı haqqında” 1999-cu il Konvensiyasının 1-ci maddəsi) müəyyən edilməsindən asılı olmayaraq, baş verən cinayətlər əməlin terror kimi tövsifinə hüquqi əsas yaradır. Çünki həmin əməllərin içərisində mülki aviasiya əleyhinə terror aktları və ya bomba terrorçuluğu ilə yanaşı, 1999-cu il MDB Konvensiyasında təsbit olunduğu kimi kifayət sayda fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı zorakılıq halları, insan tələfatına təhlükə yaradan əmlakın və digər maddi obyektlərin məhv edilməsi və ya korlanması, əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması və ya digər ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsi kimi əməllərə rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə, partlayıcı və öldürücü təsirə malik digər qurğular vasitəsilə ictimai istifadə məkanlarında, yaxud ictimai nəqliyyat vasitələrində törədilən terrorçuluq aktları isə “Bomba terrorçuluğu ilə mübarizə haqqında” 1997-ci il BMT Beynəlxalq Konvensiyasının tətbiqinin zəruriliyini şərtləndirir. Bütövlükdə götürdükdə, terrorçuluq cinayətlərini törətməklə və ya onların törədilməsinə şərait yaratmaqla, Ermənistan özünün bir sıra pozitiv və bütünlüklə neqativ öhdəliklərini pozmuşdur.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər təkcə azərbaycanlılara qarşı deyil, həm də azərbaycanlılarla sıx və xoş münasibətdə olan ermənilərə münasibətdə də terrorçuluq cinayətinə yol vermişlər. Bunun bariz nümunəsi kimi 14 iyul 1990-cı ildə Xankəndində Martuni küçəsində “Qara hələqə” adlı terror əməliyyatı gedişində Sartaryana məxsus evdə partlayış törədilmiş, özü və oğlu ağır yaralanmış, yerli hava limanında çalışan həyat yoldaşı isə həlak olmuşdur. Partlayışın əsas səbəbi isə Sartaryanın Xankəndində patrul xidməti yerinə yetirən əsgər dəstələrini (naryad dəstələrini) daşmasıdır. Bundan əlavə, həmin dövrdə mürəkkəbləşən erməni-azərbaycan münasibətlərindən çıxış yolu axtarılaraq tapılması üçün qarşılıqlı anlaşmanın qurulması üçün azərbaycanlı icmanın nümayəndələri ilə görüşməyə cürət etmiş Xankəndi sakini V.Qriqoryan avtomat silahla qəddarcasına qətlə yetirilmişdir. Atəş açılarkən, küçədə kifayət sayda erməninin olmasına baxmayaraq, ona heç kim yardım göstərməyə cəhd etməmişdir¹⁶⁹.

¹⁶⁹ Церцвадзе Ф.Э. Забытый геноцид. Нью-Йорк, 2005, с. 57-66.

İkinci istiqamət üzrə ən bariz nümunə 1988-ci ilin fevralında Sumqayıt şəhərində erməni terror təşkilatlarının təhriki, təşkilatçılığı və dəstəyi ilə törədilən, lakin əsas cinayətkar kimi azərbaycanlıların göstərildiyi hadisələrdir. Əslində isə 20-dən çox şəxsdən ibarət talançı qrupa əvvəllər 3 dəfə həbsdə olmuş residivist, şahid ifadələrindən göründüyü kimi qətiyyətli, hiyləgər, soyuqqanlı, başqalarını öz iradəsinə tabe etdirməyi bacaran, milliyyətçə erməni olan Sumqayıt sakini Eduard Robertoviç Qriqoryan rəhbərlik etmişdir. Bu qrup Sumqayıt hadisələrini təşkil etmiş, əvvəlcədən talana hazırlanmış, özünün hərəkət planı, parolu, ekstremal vəziyyətlərdə dağılıb yenidən görüşmək üçün yeri və məqsədləri olan yeganə qrup idi¹⁷⁰. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, baş verən qətlər, talanlar və zorlama hallarının məhz bu qrupun başladığı, habelə Qriqoryanın cinayətkar fəaliyyəti həmin dövrdə cinayət işinin istintaqını aparan sovet müstəntiqləri tərəfindən alınan ifadələrdə də sübut edilir¹⁷¹. Bununla yanaşı, istintaqın gedişində müəyyən edilmişdir ki, 1988-ci il fevralında Sumqayıt şəhərində törədilmiş kütləvi iğtişaşlar nəticəsində 32 nəfər həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almış, 250 nəfərin mənzili hücumla məruz qalmış, dağıdılmış, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektinə xəsarət yetirilmiş, 40-dan çox nəqliyyat vasitəsi sındırılmış, bir hissəsi yandırılmışdır. Bütövlükdə, dövlətə o dövr üçün 7 milyon rubl məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur¹⁷². Sumqayıt hadisələrinin əsas icraçısı olan dəstənin başçısı E.Qriqoryanın Ermənistanla və erməni terror təşkilatları ilə sıx əlaqəsi, habelə onlardan təlimat alması istintaq materiallarında sübuta yetirilmiş, o cümlədən Sumqayıt şəhəri Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi şöbəsinin rəisinin Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədrinə ünvanladığı məxfi raportda, Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədr müavininin təsdiq etdiyi məxfi qrifli əməliyyat tədbirləri planında xüsusilə vurğulanmışdır. Hətta sonuncu sənəddə Qriqoryanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki ekstremist ruhlu insanlarla əlaqəsi aydın şəkildə göstərilmişdir¹⁷³.

Ermənilərin və Ermənistanın Azərbaycana qarşı terrorçuluq fəaliyyəti həm də beynəlxalq hüququn prinsiplərinin, xüsusilə güc tətbiq tətbiq etməmək və ya güc

¹⁷⁰ Məmmədov İ.M. Azərbaycana qarşı Sumqayıt təxribatı – “Qriqoryanın işi”. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2013, s. 114.

¹⁷¹ www.prokurorluq.gov.az/sumqayit/index.php

¹⁷² Məmmədov E., Məmmədov R. Sumqayıt 1988: cinayət və cəza. Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2014, s. 19.

¹⁷³ Məmmədov İ.M. Azərbaycana qarşı Sumqayıt təxribatı – “Qriqoryanın işi”. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2013, s. 251-252, 255-256.

tətbiq etməklə hədələməmək prinsipinin pozuntusu qismində nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, BMT Baş Assambleyasının “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 1970-ci il tarixli 2625 nömrəli Bəyannaməsində sözügedən prinsipin tərkib hissəsi olaraq göstərilmişdir ki, hər bir dövlətin digər dövlətdə vətəndaş müharibəsi və ya terror aktlarının təşkili, təhriki, yardım göstərilməsi və ya iştirakdan, yaxud təhdid və ya gücün tətbiqinin daxil olduğu hərəkətlərin törədilməsinə yönəlmiş mütəşəkkil fəaliyyətə öz ərazisi çərçivəsində imkan verməkdən çəkinmək öhdəliyi vardır. Oxşar müddəaya BMT Baş Assambleyasının “Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” 1987-ci il tarixli 42/22 nömrəli Bəyannamənin 6-cı bəndində rast gəlmək mümkündür. Belə ki, sözügedən normaya əsasən, dövlət digər dövlətlərdə, muzdluların hərəkətlərinin də daxil olduğu, hərbiləşdirilmiş, terrorçu və ya təxribatçı hərəkətlərinin təşkili, təhriki, yardım göstərilməsi və ya iştirakdan, yaxud öz ərazisi çərçivəsində belə hərəkətlərin törədilməsinə yönəlmiş mütəşəkkil fəaliyyət növlərinə imkan verməkdən çəkinməyə dair beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan öhdəliyini yerinə yetirməlidir. Bundan əlavə, BMT Baş Assambleyasının “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” 1970-ci il tarixli 2625 nömrəli Bəyannaməsində, habelə BMT Baş Assambleyasının “Dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilənin yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında” 21 dekabr 1965-ci il tarixli 2131 nömrəli Bəyannaməsinin 2-ci maddəsində dövlətin bu və ya digər formada terror, təxribat, yaxud zorakılıq fəaliyyətini dəstəkləməsi və ya onlara hər hansı şərait yaratması qadağan olunur. Hətta Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova ərazilərində həll edilməmiş münaqişələrlə bağlı müddəanın təsbit olunduğu 23 may 2006-cı il tarixli “Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat – GUAM-ın dövlət başçılarının münaqişələrin həllinə dair” Birgə Bəyannaməsində münaqişə zonalarında meydana gələn təhlükəsizliyə təhdid hallarının, o cümlədən beynəlxalq terrorçuluq, təcavüzkar separatizm, ekstremizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər əlaqədar təhlükəli hadisələrin artmasından narahatlıq ifadə olunur. Göründüyü kimi, beynəlxalq təşkilatlar da Azərbaycanın ərazilərində baş verən silahlı münaqişə kontekstində meydana çıxan təcavüz cinayəti ilə terrorçuluğun qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə yanaşma nümayiş etdirir.

Bir məsələni unutmaz olmaq ki, erməni terrorunun əsas məqsədi Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını daha da gücləndirmək və təcavüz cinayətinin realizəsi üçün istifadəsi olmuşdur. Hətta Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nü-

mayəndəsinin təşkilatın Təhlükəsizlik Şurasına ünvanladığı 9 may 2012-ci il tarixli məktuba əlavə olunmuş “Azərbaycana qarşı terror aktlarının Ermənistan tərəfindən təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi barədə bir sıra sübutedici faktlarla bağlı məlumatda” göstərilmişdir ki, 1980-ci illərinin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsindən və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda hərbi əməliyyatların başlanmasından sonra terrorçuluq qəsbkar cəhdlərə nail olma vasitələrindən biri kimi istifadə edilmişdir. Bütövlükdə, XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycana qarşı törədilmiş terrorçuluq aktları nəticəsində Ermənistan xüsusi xidmət orqanları və onlarla sıx bağlılığa malik erməni terror təşkilatları tərəfindən əksəriyyəti qadınlar, yaşlılar və uşaqlar olmaqla 2000 nəfərdən çox Azərbaycan vətəndaşı qətlə yetirilmişdir. Digər tərəfdən, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və təcavüz cinayəti ilə bu ölkənin və ermənilərin ölkəmizlə bağlı törətdiyi terror aktları arasında qarşılıqlı əlaqə ayrı-ayrı faktlar üzrə də tam şəkildə sübuta yetirilir. Məsələn, 1988-ci ilin fevral ayının 26-da Sumqayıtda baş verən hadisələrdən sonra ermənilər özləri də etiraf etmişlər ki, bu hadisələr olmasaydı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tamamilə başqa cür inkişaf edəcəkdə, Xankəndindəki mitinqlər səngiyəcək və daşnakların planı alt-üst olacaqdı¹⁷⁴. Azərbaycana qarşı ermənilərin törətdiyi terror aktlarının Ermənistanın təcavüz siyasəti ilə bağlılığını sübut edən faktlardan ən mühümünü həmin hərəkətlərin təhrikçisi, təşkilatçısı və ya icraçılarının məhz təcavüz cinayətinin həyata keçirilməsində iştirakçı qismində çıxış edən şəxslərin olmasıdır. Bunun bariz nümunəsi kimi Dağlıq Qarabağ regionu ərazisində silahlı separatist erməni qrupu hesab olunan “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Ordusu” 1988-1990-cı illərdə “KRUNK” təşkilatının qanunsuz hərbişdirilmiş bölmələrinin, “Astvatsatsin”, “Aydat”, “Tigran Metz” və “Ağ Səlibçi” adlı hərbi qruplaşmalarının, habelə Ermənistan Milli Ordusu və Yerkrəpəh könüllü birliyinin döyüşçülərini əhatə etməklə, Ermənistan SSR-nin Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibində xüsusi alay olaraq yaradılmışdır. Razmik Petrosyan, Murad Petrosyan, Arkadi Karapetyan və Samvel Ahayan terrorçu qurumun ilk könüllü qruplarının yaradıcıları hesab olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Ordusu” keçmiş SSRİ-nin süqutuna doğru – 1991-ci ilin payızında “Qarabağ Özünümüdafiə Qüvvələri” adı altında özünün “inkişaf” mərhələsinə çatmış, 9 may 1992-ci ildə hazırkı adı ilə adlandırılmağa başlanmışdır. Digər tərəfdən, sözügedən qruplaşma Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin intensiv dövründə hərbi əməliyyatlarda yaxından iştirak etmişdir. Bundan əlavə, “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Ordusu”

¹⁷⁴ Məmmədov İ.M. Azərbaycana qarşı Sumqayıt təxribatı – “Qriqoryanın işi”. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2013, s. 169.

bir sıra əlamətlər baxımından Ermənistan silahlı qüvvələrinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Hətta bu qruplaşmanın lider və rəhbər heyəti sonradan Ermənistanda ali rəhbər vəzifəli şəxslər (məsələn, Ermənistanın keçmiş müdafiə naziri Seyran Ohanyan və s.) kimi fəaliyyət göstərmiş və hazırda bu tendensiya davam etməkdədir. Eyni zamanda, Ermənistanın keçmiş prezidenti Robert Köçəryan və hazırkı prezidenti Serj Sarkisyan 1988-1994-cü illərdə “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Ordusu”nun komandir heyətində Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda gedən hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etmişlər. Hətta Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin 33651 nömrəli bölməsi “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Ordusu” və Ermənistan Silahlı Qüvvələri arasında əməliyyat və taktiki əlaqələndirmə funksiyasını həyata keçirir¹⁷⁵. “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Ordusu”nun üzvləri nəinki azərbaycanlılara və Azərbaycana qarşı terrorçuluq törədilməsi, separatçılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə məşğul olur, həm də irqçi ideyaların yayılmasında “özünəməxsus rola” malikdir. Bunun bariz nümunəsi kimi “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Ordusu” komandir heyətində təmsil olunmuş Ermənistanın keçmiş prezidenti Robert Köçəryanın “ermənilərin və azərbaycanlıların genetik uyğunsuzluğu” adlı irqçi fikrini göstərmək olar¹⁷⁶. Bununla yanaşı, R.Köçəryanın prezidentliyi dövründə onun xanımı Bella Levonovna Köçəryan Yerevan Qanköçürmə Mərkəzinin açılışında XXI əsrdə müstəsna olaraq erməni qanından ibarət ayrıca qan bankı mərkəzinin açılması təklifini irəli sürərək və R.Köçəryanın irqçi ideyasını müdafiə edərək söyləmişdir ki, erməni qanında səciyyəvi genetik faktorlar vardır və ermənilərə yalnız erməni qanı köçürmək lazımdır¹⁷⁷. Digər tərəfdən, reallığa və faktiki halların mövcudluğuna, habelə terrorçu fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədlərinə malik olmasına baxmayaraq, “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Ordusu” özünün yaradılmasını “çox gülünc və əsassız” səbəb və amillərlə (məsələn, Dağlıq Qarabağ əhalisinin Azərbaycanın hərbi təcavüzündən müdafiə olunması, İslam terrorçuluğuna qarşı mübarizə aparən ilk uğurlu “təşkilat” olması, Dağlıq Qarabağın “müdafiəsi” naminə uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirməsi, Cənubi Qafqazda regional sabitliyə “töhfə bəxş etməsi”, Dağlıq Qarabağ əhalisinin təhlükəsizliyinin “əsas təminatçısı” hesab olunması və s.) əlaqələndirmişdir¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Kuznetsov O. The history of transnational Armenian terrorism in the twentieth century: A historical-criminological study. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, pp. 208-209.

¹⁷⁶ Адибебян А., Элибегова А. Армянофобия в Азербайджане. Ереван, «Центр общественных связей и информации» при Аппарате президента Армении, 2013, с. 16-17.

¹⁷⁷ Мархулиа Г., Нуриева Ш. «Многострадальная Армения»: мифы и реальность. Баку, 2011, с. 46.

¹⁷⁸ www.nkrusa.org/country_profile/nkr_army.shtml

Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, ermənilər tərəfindən baş verən terror aktları bunları Ermənistanın dövlət siyasəti kimi qiymətləndirməyə və baş verən cinayətləri dövlət terroru (yaxud “dövlət tərəfindən dəstəklənən terror” və ya “dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən terror”) kimi tövsif etməyə əsas verir. Bunun bariz nümunəsi kimi “ASALA”nın inqilabi qanadının rəhbəri olmuş, 28 noyabr 1985-ci ildə 6 il müddətinə azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum olunmuş, lakin sonradan – 1990-cı ildə Fransa həbsxanasından vaxtından əvvəl azadlığa buraxılaraq Ermənistana gəlmiş və terror fəaliyyətini davam etdirmək üçün buradan Dağlıq Qarabağa göndərilmiş Monte Melkonyanın 1993-cü ildə Yerevanda təşkil olunan dəfn mərasimində rəsmi şəxslərin (xüsusilə, Ermənistan prezidentinin) iştirakı, onun bu ölkənin milli qəhrəmanı elan olunaraq adının Müdafiə Nazirliyinin diversiya mərkəzlərindən birinə verilməsini, Xankəndi və Yerevanda heykəlinin qoyulmasını, o cümlədən, Daşnaksütyun partiyasının “Dro” terror qrupunun üzvü, məşhur terrorçu Qrant Markaryanın Dağlıq Qarabağda terrorçu dəstələri yaradanlardan və Ermənistandan götürülən silahlar vasitəsilə buradakı terrorçu qrupların silahlandırılmasında fəal iştirak edənlərdən biri olmasını, 1981-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin Fransa Respublikasındakı Səfirliyinə hücumun təşkilatçısı Vazqen Sislyanın 1992-ci ildə Yerevandan Xankəndinə göndərilməsi və azərbaycanlılara qarşı terror aktlarının keçirilməsində fəal iştirakına görə Ermənistanın keçmiş prezidenti Robert Köçəryan tərəfindən “Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanı” adına layiq görülməsini, habelə Dağlıq Qarabağda yaşayan dinc azərbaycanlı əhalisinin öldürülməsində Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının himayə etdiyi Əbu Əli və Hilbert Minasyan kimi Yaxın Şərq mənşəli terrorçuların fəal iştirakını göstərmək olar¹⁷⁹. Bundan əlavə, 1983-cü ildə Fransa Respublikasının Orli Hava Limanının Türkiyə Hava Yollarına məxsus qeydiyyat bölməsində partlayıcı vasitəni yerləşdirərək terror aktı törətdiyinə və insan tələfatına (8 ölü, 60 yaralı) səbəb olduğuna görə, 1985-ci ildə bu ölkədə ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş Varujan Qarabedianın azad olunması üçün Ermənistanda dövlət səviyyəsində imzatoqlama kampaniyası keçirilmişdir. Nəticədə 2001-ci ilin aprelində Fransada məhkəmə tərəfindən azad olunan terrorçu Ermənistana deportasiya olunaraq, burada rəsmi sığınacaq almışdır. Onun Ermənistanın Baş naziri tərəfindən şəxsən qəbul edilməsi və vətəndaşlıq alması bu ölkənin “terrorçu-dövlət” statusunu təsdiq edən amillərdən biridir¹⁸⁰. Yeri gəlmişkən, Orli hava limanında baş vermiş terror nəticəsində həlak olanlardan dör-

¹⁷⁹ www.xalqgazeti.com/az/news/politics/83247

¹⁸⁰ Waal Th.D. Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war. 10th – year anniversary edition, revised and updated. New-York, New-York University Press, 2013, p. 364.

dü Fransa, ikisi Türkiyə, biri İsveç, biri isə ABŞ vətəndaşı idi¹⁸¹. Ermənistanın terrorçu dövlət olmasını təsdiq edən faktlardan biri də 1990-cı ildə bu ölkədə hakimiyyəti bütünlüklə ələ alan Ermənistan Milli Hərəkətinin liderlərindən biri, “Qarabağ” komitəsinin üzvü və 1991-ci ildə ölkənin daxili işlər naziri vəzifəsini icra edən Aşot Manuçaryanın silahlı dəstələrə yardım göstərməsi, həmin qruplaşmaları qanunsuz alınmış silahlarla təmin etməsi və onları Qarabağa göndərməsini göstərmək olar. Hətta silahların böyük hissəsinin sovet hərbi bazalarından əldə edilməsini, habelə helikopterlərlə və ya dağ cığırıları ilə Qarabağa daha rahat aparılmasının mümkünlüyü məqsədilə əsasən yüngül atıcı silahlar, avtomatlar və qumbaraatanlara üstünlük verdiklərini şəxsən etiraf etmişdir¹⁸². Bununla yanaşı, 19 mart 1994-cü ildə Bakı metropoliteninin “20 Yanvar” stansiyasında törədilmiş partlayış nəticəsində 14 nəfərin ölümü və 49 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən terror aktının istintaqı nəticəsində məhkəmə müəyyən etmişdir ki, bu cinayət Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanmış və separatçı “Sadval” ləzgi təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, müəyyən olunmuşdur ki, “Sadval” separatçı təşkilatının həmin fəalları 1992-ci ildən etibarən dəfələrlə Ermənistanda olmuş, bu ölkənin Milli Təhlükəsizlik Baş İdarəsi təşkilatın formalaşmasında, maliyyələşməsində və silahlanmasında yaxından iştirak etmişdir. 1992-ci ilin aprel-may aylarında 30 nəfər milliyətçə ləzgi olan Azərbaycan vətəndaşı Ermənistanın Nairi rayonunun Lusakert qəsəbəsində yerləşən təlim-məşq bazasında xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçmişdir. İstintaq zamanı o da müəyyənləşdirilmişdir ki, təxribatçılar təlimata uyğun olaraq, “20 Yanvar” stansiyası ilə yanaşı Bakının “Nizami” kinoteatrında, Respublika sarayında (indiki Heydər Əliyev sarayında) və Bakı lampa zavodunda da partlayışlar törətməyi planlaşdırmışlar. Bütövlükdə isə “20 Yanvar” metro stansiyasında partlayışın törədilməsində təqsirləndirilən və Ermənistanda xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçmiş 30 sadvalçı cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir¹⁸³. Həmçinin, 3 iyul 1994-cü ildə Bakı metropoliteninin “28 may” və “Gənclik” stansiyaları arasında 13 nəfərin ölümü, 42 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən terror aktının Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən təşkil edildiyini də göstərmək olar. Bu məqsədlə Qarabağ uğrunda gedən döyüşlər zamanı əsir düşmüş Azər Aslanovun anasını aldadıb Yerevana çağırmış, oradan Azərbay-

¹⁸¹ Hoffman B. Inside terrorism. Revised and expanded edition. New-York, Columbia University Press, 2006, pp. 72-73.

¹⁸² Waal D.Th. Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war. New-York, New-York University Press, 2003, p. 115.

¹⁸³ www.human.gov.az/az/view-page/44/Azərbaycan+ərazisində+törədilmiş+terror-təxribat+aktları#.WmN9pah9Vc8

canın işğal olunmuş ərazilərinə apararaq girov saxlayıb və A.Aslanovu həmin cinayəti törətməyə sövq etmişlər. Hətta bu məsələ Zori Balayanın “Cəhənnəm və cənnət arasında” kitabında aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. A.Aslanov erməni xüsusi xidmət orqanlarının hazırladıqları saxta sənədlərlə 3 iyul 1994-cü ildə Yerevan-Mineralniye Vodi-Bakı marşrutu ilə Azərbaycana gəlir, terror aktını törədir və Ermənistana qayıdır. Yalnız bundan sonra onun girovluqda saxlanan anası azad edilir və onlar Ermənistanı tərk edirlər. İstintaq və məhkəmə prosesində sübuta yetirilmişdir ki, A.Aslanovun terrorçu kimi hazırlanmasının “ideoloji təminatında” Zori Balayanın və Dağlıq Qarabağ erməni separatçılarının lideri olmuş, Ermənistanın keçmiş prezidenti Robert Kōçəryanın bilavasitə iştirakı olmuşdur. Terror aktının təlimatçıları isə Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları – polkovnik Karen Baqdasaryan və kapitan Seyran Sarkisyan olmuşdur¹⁸⁴. XX əsrin 80-ci illərində Zori Balayanın tarixi saxtalaşdıran, əvvəl erməni, sonra rus dillərində böyük tirajla çap olunan “Ocaq” adlı kitabında azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik hissləri təbliğ olunur, ermənilərə azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdən mütləq çıxarılması ilə bağlı çağırışlar edilirdi. Analoji hallara ermənilərin müəllifi olduğu digər əsərlərdə və müxtəlif çap vasitələrində də rast gəlmək mümkündür¹⁸⁵. Bununla yanaşı, qısa müddət ərzində (təxminən 1994-1998-ci illərdə) fəaliyyətinə qadağa qoyulmasına baxmayaraq, yenidən, xüsusilə, Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyanın istefasından sonrakı dövrdə və Robert Kōçəryanın hakimiyyəti illərindən etibarən “Daşnaksütyun” partiyasının Ermənistanda tam sərbəst fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradılması¹⁸⁶, habelə “Erməni soyqırımının ədalət komandosları” təşkilatının keçmiş üzvlərinin Ermənistanın hərbi qüvvələrinin sıralarına daxil edilərək 1988-1994-cü illərdə Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda gedən aktiv hərbi əməliyyatlara cəlb olunması barədə “RAND” Korporasiyası və Terrorçuluğun qarşısının alınması üzrə Oklahoma-Siti Memorial İnstitutunun məlumat verməsi¹⁸⁷ bu ölkənin “terrorçu-dövlət” “statusu”nu təsdiq edən faktlar sırasına aiddir. Ermənistanın “terrorçu-dövlət” olması təkcə onun cinayətkar niyyətini ifadə etmir, həm də beynəlxalq hüquq normalarının pozuntusu kimi əməlində (*yəni actus reus kimi*) özünü büruzə verir. Belə ki, dövlətlər arasında rast gəlinən dövlət terror-

¹⁸⁴ www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/ArmenianAgression/armenianAgression_a.html?armenianAgression_04

¹⁸⁵ Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. I cild. Kitabın ideya rəhbəri R.Ə.Mehdiyev, redaktor Ə.M.Həsənov. Bakı, Oskar NPM, 2012, s. 181.

¹⁸⁶ Waal D.Th. Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war. New-York, New-York University Press, 2003, p. 257.

¹⁸⁷ Anderson S.K., Sloan S. Historical dictionary of terrorism. Third edition. Lanham, Scarecrow Press, 2009, pp. 343-344.

çuluğunun getdikcə artmasından narahatlığını ifadə edən BMT Baş Assambleyasının “Dövlətin terrorçuluq siyasətinin və dövlətlərin digər suveren dövlətlərdə ictimai-siyasi sistemlərin sarsıtılmasına yönəlmiş istənilən hərəkətlərinin yolverilməzliyi haqqında” 17 dekabr 1984-cü il tarixli 39/159 nömrəli Qətnaməsinin 1-ci maddəsində digər dövlətlər və xalqlarla davranış üsulu kimi dövlətlər arasında terror siyasəti və təcrübəsinin qəti şəkildə pislənilməsinə dair norma təsbit olunmuşdur. Həmçinin, BMT Baş Assambleyasının “Dövlətlərin daxili işlərində intervensiya və müdaxilənin yolverilməzliyi haqqında” 9 dekabr 1981-ci il tarixli 36/103 nömrəli Bəyannaməsinin 2-ci hissəsinin *m* bəndinə uyğun olaraq, dövlətlərin daxili və xarici işlərinə müdaxilə etməmək və qarışmamaq prinsipinin dövlətlər üçün müəyyən etdiyi öhdəliklərdən biri də məhz dövlət siyasəti kimi digər dövlətə qarşı terrorçuluq praktikasının istifadəsindən çəkinmək, habelə üçüncü dövlətlərə qarşı terrorçu qrupların, pozucuların və ya təxribatçı agentlərin istifadəsinə, yaxud şərait yaradılmasına köməklik göstərməyin qarşısını almaq vəzifəsidir. Bundan əlavə, BMT Baş Assambleyasının beynəlxalq terrorçuluğun ləğvinə dair tədbirlərlə bağlı qəbul olunmuş sənədlərində (məsələn, 9 dekabr 1994-cü il tarixli 49/60, 17 dekabr 1996-cı il tarixli 51/210, 10 dekabr 2014-cü il tarixli 69/127, 11 dekabr 1995-ci il tarixli 50/53 nömrəli və s. qətnamələr) göstərilmişdir ki, siyasi məqsədlərlə geniş ictimaiyyət, şəxslər qrupu və ya ayrı-ayrı şəxslər arasında terror mühitinin yaradılmasına yönəlmiş və ya hesablanmış cinayət aktları, həmin əməllərə haqq qazandıra biləcək siyasi, fəlsəfi, ideoloji, irqi, etnik, dini və ya digər mülahizələrə baxmayaraq, istənilən halda əsassız hesab olunur. Digər tərəfdən, Ermənistanın da tərəfdar olduğu bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə (məsələn, “Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında” 1999-cu il BMT Beynəlxalq Konvensiyasının 6-cı maddəsi, “Bomba terrorçuluğu ilə mübarizə haqqında” 1997-ci il BMT Beynəlxalq Konvensiyasının 5-ci maddəsi və s.) yurisdiksiya cinayət əməllərinə siyasi, fəlsəfi, ideoloji, irqi, etnik, dini və digər analoji səciyyəli hər hansı mülahizəyə görə heç bir halda haqq qazandırılmamasını təmin etməkdən ötrü zəruri ola biləcək tədbirləri, o cümlədən müvafiq hallarda daxili qanunvericilik sahəsində tədbirlər görülməsinə dair öhdəliyin mövcudluğuna baxmayaraq, sözügedən dövlət öz cinayətkar niyyəti (*mens rea*) və konkret hərəkətləri (*actus reus*) ilə bu öhdəlikləri dəfələrlə və mütəmadi şəkildə sistemətik və genişmiqyaslı şəkildə pozmuşdur.

Bu sahədə tədqiqat aparan müəlliflər terror təşkilatlarını dəstəkləyən, onlara maddi, ideoloji, hərbi və texniki yardım göstərən dövlətləri xarakterizə edərkən aşağıdakı xüsusiyyətlərin mövcudluğunu önə çəkmişlər: a) digər dövlətə və ya dövlətlərə qarşı terror siyasətinin dəstəklənməsi üçün dövlətlərin öz və ya nəzarətində olan ərazilərində “lazımi və hərtərəfli” şəraitin yaradılması;

b) terrorçulara “xüsusi diqqət və qayğının” göstərilməsi; c) terror siyasətini dəstəkləyə bilən kütləvi-informasiya vasitələrinə diqqət ayrılması; ç) terrorçular üçün “xüsusi imic”in formalaşdırılması və ya “nüfuzunun artırılması”¹⁸⁸.

Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində də dövlət terroru güc tətbiq etmənin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Məsələn, BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Nikaraquada və ona qarşı hərbi və yarımhərbi fəaliyyətlərə dair Nikaraquanın Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı*” işi üzrə çıxarılan qərarın (1986) 205-ci bəndində birbaşa formada hərbi əməliyyatla yanaşı, dolayı şəkildə digər dövlətə qarşı təxribatçı və ya terrorçu silahlı fəaliyyətə dəstək verilməsi də qadağan olunmuş müdaxilənin mahiyyətini müəyyən edən həqiqi formalardan biri, habelə məcburetmanın elementi kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Bütövlükdə isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı terror siyasəti və bu istiqamətdə törədilən cinayətlərə münasibətdə terrorçularla bağlılığı istər konkret faktlar, istərsə də BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Nikaraquada və ona qarşı hərbi və yarımhərbi fəaliyyətlərə dair Nikaraquanın Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı*” (1986) və keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apellyasiya Kamerasının “*Duşko Tadiç*” (1999) işləri üzrə qərarlarında təfsir olunan “effektiv nəzarət” termininin analoji hal baxımından tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən tam şəkildə sübutedici hesab olunmalıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı terrorçuluq cinayətinin törədilməsi ilə əlaqədar Ermənistanın məsuliyyəti onun davranışına, yəni ən azından, terrora dəstək göstərdiyinə və lazımı şərait yaratdığına, terrorçuları istiqamətləndirdiyinə, maliyyələşdirdiyinə və təlimatlandırdığına, habelə əksər hallarda “susmaq” terrora razılıq verdiyinə və qəsdən hərəkətsizlik nümayiş etdirdiyinə görə ayrı-ayrı bəndlər üzrə müəyyən edilməlidir. Bundan başqa, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının “*Stanislav Qaliç*” işi üzrə çıxartdığı qərarının (2003) 98-ci bəndində 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına Əlavə 1977-ci il I Protokolun 51-ci maddəsinin şərh olunduğu “*Terrorun qadağan edilməsi mülki şəxslərə qarşı hücumla bağlı qoyulan ümumi qadağan çərçivəsində xüsusi növ qadağan tədbiri hesab olunur. Ümumi şəkildə qadağa isə beynəlxalq adət hüququnun imperativ normasıdır*” ifadəsi də istinadedici beynəlxalq məhkəmə presedenti kimi mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Eyni zamanda, hədəf ölkəsindən (o cümlədən Azərbaycana qarşı) asılı olmayaraq, ermənilərin və Ermənistanın törətdiyi əməlləri həm də iki aspektdən

¹⁸⁸ Севдималиев Р.М. Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. Баку, “INDIGO”, 2011, с. 374.

də qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, ilk növbədə, həmin terrorçuluq aktları beynəlxalq terrorçuluq kimi nəzərdən keçirilməli, habelə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid vasitəsi sayılmalıdır. Çünki əksər beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2001-ci il tarixli 1368, 1373 və 1377 nömrəli qətnamələrində beynəlxalq terrorçuluq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Hətta Azərbaycanın tərəfdar olduğu “Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin hökumətləri arasında cinayətkarlığa, xüsusən onun mütəşəkkil formalarına qarşı mübarizədə əməkdaşlıq haqqında” 1998-ci il Sazişinin preambulasında milli və beynəlxalq cinayətkarlığın bütün təzahürlərdə (o cümlədən, Sazişin 1.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, terror aktlarında) bəşəriyyətin sağlamlığına, əmin-amanlığına və rifahına ciddi təhlükə yaratması, habelə cəmiyyətin iqtisadi, mədəni və siyasi əsaslarına zərər vurmaları faktı təsdiq edilmişdir. Analoji müddəalara Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Xarici İşlər Nazirləri Şurasının “Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının təhlükəsizlik və sabitliyə yardım haqqında” 25 iyun 2004-cü il tarixli Bəyannaməsində də rast gəlmək mümkündür. Həmçinin, 2002-ci il tarixli “Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər növ təhlükəli cinayətlərlə mübarizə sahəsində GUÖAM iştirakçısı olan dövlətlərin hökumətləri arasında əməkdaşlıq haqqında” Sazişin preambulasında terror əməliyyatlarının beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin pozulmasına təhlükə yaratdığı təsdiq olunmuşdur.

İkinci halda isə bu cinayətlər insan hüquqlarının pozuntusu hesab edilməlidir. Çünki BMT Baş Assambleyasının 20 dekabr 1993-cü il tarixli 48/122, 23 dekabr 1994-cü il tarixli 49/185, 22 dekabr 1995-ci il tarixli 50/186, 12 dekabr 1997-ci il tarixli 52/133, 17 dekabr 1999-cu il tarixli 54/164, 12 dekabr 2000-ci il tarixli 55/158, 19 dekabr 2001-ci il tarixli 56/160, 22 dekabr 2003-cü il tarixli 58/174 nömrəli “İnsan hüquqları və terrorçuluq” adlı qətnamələrində insan hüquqları, əsas azadlıqları və demokratiyanın məhvinə yönəlmiş, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyinə təhdid törədən, qanuni yaradılmış hökumətlərin sabitliyini pozan, plüralist vətəndaş cəmiyyətini sarsıdan, habelə dövlətlərin iqtisadi və sosial inkişafı üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxaran hərəkət kimi bütün forma və təzahürlərdə terrorçuluq aktları, üsulları və təcrübəsi qeyd-şərtsiz pislənilir.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillərlə əlaqədar bəzi mühüm fikirləri və əldə edilmiş nəticələri xüsusi qeyd etmək istərdim.

İlk növbədə, hər bir sahədə beynəlxalq hüquq normalalarının səmərəliliyinin həlledici dərəcədə onların realizəsi və həyata keçirilməsindən tam şəkildə asılı olmasını nəzərə alaraq, təhlil edilən problemin hər bir istiqamətində də beynəlxalq hüquq normalalarına əməl edilməsinə nail olunmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən istər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll edilməməsi, istərsə də Azərbaycan dövlətçiliyinə və xalqına qarşı tarixən ermənilər tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərin hazırda da Ermənistanın dövlət siyasətində daha ciddi formada davam etdirilməsi beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində nəinki ümumi beynəlxalq hüquq normalalarına əməl edilməməsi, həm də onun kobud və ciddi şəkildə pozulmasıdır. Bu tədqiqat üzrə təhlillərdə qeyd edildiyi kimi, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanın özünümüdafiə hüququnun mövcudluğuna baxmayaraq, dövlətimiz beynəlxalq hüququn ünümtanınımış prinsip və normalarına sadıqlıyını bir daha göstərərək, o cümlədən daim sülhsevər və müharibədən imtina siyasətini saxlayaraq münaqişənin dinc yolla həllində maraqlı olmaqla, dünyada və regionda sülh naminə bütün mümkün kompromis variantları və mövcud praktikaları təklif edir. Ermənistan isə özünün işğalçılıq və hələ də davam edən beynəlxalq cinayətlər törətmək siyasətindən əl çəkmir, münaqişənin həlli ilə əlaqədar beynəlxalq təşkilatların qərarlarını yerinə yetirməkdən açıq-aşkar şəkildə imtina edir, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən irəli sürülən bütün təklifləri beynəlxalq-hüquqi baxımdan əsaslandırılmadan bu və ya digər formada müxtəlif bəhanələrlə rədd edir. Bununla da dünya və region üçün çox ciddi təhlükə olan belə bir problem hələ də həll edilməmiş qalır.

Bu sahədə xüsusi beynəlxalq-hüquqi normalara gəldikdə isə, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bütün beynəlxalq təşkilatların mərkəzində dayanan BMT-nin qəbul etdiyi qərarlar Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilmir və buna da müvafiq nəzarət edilmir. Belə ki, burada söhbət bilavasitə problemin həlli istiqamətində BMT-nin ən mühüm və əsas orqanlarından biri olan BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş 4 qətnamədən (822, 853, 874, 884 nömrəli) gedir. Bu isə mahiyyəti üzrə ən böyük maneədir. Ermənistan tərəfin-

dən iddia edilən və guya mübahisəli ərazi kimi təqdim edilən tək Dağlıq Qarabağın deyil, həm də digər ərazilərin (Dağlıq Qarabağ regionuna daxil olmayan və ona bitişik 7 - Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1, Tərtər rayonunun 13 və Qazax rayonunun 7 yaşayış məntəqəsinin) işğalı, nəticədə isə Ermənistanın Azərbaycanı öz ərazilərindən güzəştlərə getməyə məcbur etməklə, bunun müqabilində bəzi digər ərazilərin işğaldan azad etmək məsələsini irəli sürməsi bütün beynəlxalq hüquq normalarının tam şəkildə pozulmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ tarixən Azərbaycan torpaqlarıdır (ərazisidir), onun Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması və sərhədlərin özbaşına dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi barədə müddəalar isə həm də keçmiş SSRİ-nin qanunvericilik sisteminin əsas normalarından olmuşdur.

Bundan başqa, bütün dövlətlərin istinad etdiyi və onların realizəsi üçün heç bir milli-hüquqi implementasiya tələb edilməyən beynəlxalq hüququn prinsiplərinin əks olunduğu adi normalar belə ciddi şəkildə pozulmuşdur. Bütün dövlətlərarası münasibətlərə şamil edilən, onların inkişafı üçün mühüm siyasi-hüquqi əsas rolunu oynayan, başqa hüquqi qaydaların yaradılması üçün hüquqi bazanı təşkil edən *jus cogens* normaları – beynəlxalq hüququn prinsipləri ciddi şəkildə pozulursa və onların yerinə yetirilməsi istiqamətində heç bir tədbir görülmürsə, onda digər beynəlxalq hüquq normalarının realizəsindən söhbət belə gedə bilməz. Bunu sübut edən əsas hal işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanın təcavüzündə qalmasının davam etməsindədir, daha dəqiq ifadə etsək, Ermənistanın bu vəziyyəti davam etdirməsindədir. Qeyd edilən normalara əməl edilməməsi isə Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin (təcavüz, soyqırımı, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər, terrorçuluq) tam cəzasız qalmasına gətirib çıxarmışdır.

Beynəlxalq hüququn subyekti kimi Azərbaycan da beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əməl edilməsi öhdəliyini dərk etməklə yanaşı, həm də dünya dövlətlərindən bu rəhbər başlanğıclara hörmətlə yanaşmaq vəzifəsini tələb etmək hüququna malikdir. Bunu zəruri edən amillərdən ən başlıcası Azərbaycana münasibətdə mövcud prinsiplərin pozuntusuna açıq-aydın şəkildə yol verilməsi və beynəlxalq cəmiyyətin buna ciddi reaksiya verməməsidir. Belə ki, Azərbaycan Konstitusiyasının preambulasında Azərbaycan xalqının özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirərək, “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya aktında əks olunan prinsipləri əsas götürərək, bütün cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının təmin edilməsini arzulararaq, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keç-

miş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq, suveren hüququndan istifadə edərək təntənəli surətdə bəyan etdiyi niyyətlərdən biri də ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq, bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməkdir. “Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri” adlanan Azərbaycan Konstitusiyasının 10-cu maddəsində isə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.

Nəhayət, törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət məsələlərinin həlli xüsusilə əhəmiyyətlidir. Birmənalı şəkildə beynəlxalq hüququn prinsiplərinin pozulması, təcavüz, soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər, terrorçuluq kimi beynəlxalq cinayətləri tarixən və hazırda da ermənilərin davam etdirməsi, insan hüquqlarına əməl edilməsi, o cümlədən bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlərin əsas müddələrinin beynəlxalq adət hüququ kimi hamılıqla tanınması Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini bir daha əsaslandırır. Bu zaman Azərbaycana, habelə etnik və milli qrup kimi azərbaycanlılara münasibətdə Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlərlə bağlı məsuliyyət məsələlərinin hüquqi həlli iki kontekstdə nəzərdən keçirilməlidir.

Birinci halda, Ermənistanın məsuliyyəti məsələsi önə çəkilməlidir. Beynəlxalq hüququn *jus cogens* və adət normalarının pozulması, habelə beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi Ermənistanın məsuliyyətini əsaslandırın əsas şərtidir. BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən 2001-ci ildə işlənib hazırlanmış “Beynəlxalq hüquqazidd hərəkətlərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsi”nin 1-ci maddəsində dövlətin hər bir beynəlxalq hüquqazidd hərəkətinin həmin dövlət üçün beynəlxalq məsuliyyət yaratdığı aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Hətta Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Mərakeşdəki fosfatlar işi*” üzrə (1938) qərarında konkret dövlətə məxsus olan və digər dövlətin beynəlxalq müqavilə ilə nəzərdə tutulan hüquqlarına zidd sayılan hərəkətin mövcudluğu nəticəsində beynəlxalq məsuliyyətin yarandığı aydın şəkildə göstərilmişdir. Eyni zamanda, BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xidmətində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında*” (1949) və “*Bolqarıstan, Macarıstan və Rumıniya ilə sülh müqavilələrinin təfsiri haqqında*” (1950) məşvərətçi rəylərində qeyd edilmiş - “*müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməsindən imtina beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olur*” - dövlət məsuliyyətinin meydana çıxmasına təsir göstərə bilən mühüm müddələrdən

sayılmalıdır. Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, Ermənistan iştirakçısı olduğu “Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasının 26-cı maddəsində təsbit olunan “*hər bir qüvvədə olan müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və onlar tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməlidir*” müddəasını açıq-aşkar şəkildə, eləcə də davamlı, sistematik və genişmiqyaslı şəkildə pozmuşdur və hazırda da pozmaqda davam edir. Hətta dövlətdaxili qanunvericiliyə istinad etməsi dövləti beynəlxalq öhdəliklərdən azad etmir. Bununla əlaqədar müddəalar “Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir. Bu öhdəliklər isə baş verən beynəlxalq cinayətlər kontekstində beynəlxalq hüququn istənilən müqavilə normalarından irəli gələn müddəaların pozulmasını əhatə edir.

Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlərlə bağlı məsuliyyətin ikinci aspekti isə beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə fərdi məsuliyyət prinsipinin tətbiqi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə, habelə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində (822, 853, 874, 884 nömrəli) Ermənistanın Azərbaycanın ərazilərinə hücumu və işğalı faktlarının regional sülh və təhlükəsizliyə təhdid kimi qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq, BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə uyğun olaraq, *ad hoc* Beynəlxalq Cinayət Tribunalının yaradılması zəruridir. Həmin *ad hoc* Beynəlxalq Cinayət Tribunalında Azərbaycana və Azərbaycan xalqına qarşı beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin mühakimə olunması təmin edilməli, baş verən beynəlxalq cinayətlərin həm də insan hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir. Hətta bunun tarixi təsdiqi kimi keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı və Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının təsis olunması və fəaliyyətini göstərmək olar. Lakin təkcə həmin beynəlxalq ədalət mühakiməsi orqanlarının deyil, həm də Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun bir sıra müddələrinin (məsələn, insanlıq əleyhinə cinayətin tərkib hissəsi kimi “əhəlinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi”, yaxud təcavüzlə bağlı 8 *bis* maddəsi və s.) nəzərə alınaraq yaradılacaq *ad hoc* Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsinə daxil edilməsi məqsəddə müvafiq olardı. Şübhəsiz ki, bundan öncə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 nömrəli qətnamələrində Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı faktı bu və ya digər şəkildə qeyd olunmasına baxmayaraq, BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə uyğun olaraq bu hərəkət “təcavüz aktı” kimi tanınmalıdır (bununla belə bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Böyük Palatasının “Çıraqov və digərləri Ermənistanla qarşı” işi

üzrə çıxartdığı qərarında (2015) Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın ərazilərinin işğalı faktı təsdiq edilmiş və bunun ərizəçilərin hüquqlarının pozulması ilə qarşılıqlı əlaqəyə malik olduğu vurğulanmışdır). Bu zaman əsas məqsədlərdən biri BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi vasitəsilə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 nömrəli qətnamələrin, daha sonra isə BMT Baş Assambleyasının “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında” 15 mart 2008-ci il tarixli 62/243 nömrəli Qətnaməsinin icrası istiqamətində həmin beynəlxalq sənədlərin daha geniş təfsirinin verilməsi üzrə real fəaliyyət həyata keçirilməlidir. Nəhayət, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının icrası məqsədilə BMT Nizamnaməsinin 41 və 42-ci maddələrinin bütövlükdə realizəsi təmin edilməlidir.

Ümidvarıq ki, qeyd edilən məsələlərin həlli beynəlxalq ədalətin bərpasına, beynəlxalq hüquq normalarına olan ümidlərin artmasına, beynəlxalq səviyyədə cəzasızlıq mühitinin aradan qaldırılmasına, nəhayət, cinayət qurbanlarının pozulmuş hüquqlarının bərpasına gətirib çıxaracaqdır. Lakin bütün bunların əksinə beynəlxalq ictimaiyyətin həmin hadisələrə müəyyən mənada biganə qalması, son nəticədə beynəlxalq hüququn fəaliyyətsizliyi çox təəssüfləndirici hal olar, gələcəkdə belə halların presedent kimi genişlənməsinə, eləcə də beynəlxalq ədalətsizliyin və cəzasızlıq mühitinin daha da artmasına yol açacaqdır.

Müəllif haqqında

Əmir İbrahim oğlu Əliyev 4 aprel 1973-cü ildə anadan olmuşdur. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsini “Hüquqşünaslıq” ixtisası üzrə bitirərək “Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları” ixtisası üzrə aspiranturaya (doktorantura) daxil olmuşdur. 1996-cı ildən Bakı Dövlət Universitetində - əvvəlcə müəllim, 2006-2011-ci illərdə Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsində dekan müavini, 2011-ci ildən hal hazıradək Hüquq fakültəsinin dekanı, eyni zamanda, “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” üzrə UNESCO kafedrasının müdürüdür.

Əmir Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 22 oktyabr 2003-cü il tarixli qərarı ilə hüquq elmləri namizədi (hüquq üzrə fəlsəfə doktoru), 25 yanvar 2008-ci il tarixli qərarı ilə hüquq üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcələri, 30 noyabr 2012-ci il tarixli qərarı ilə isə professor elmi adı verilmişdir. 250-yə qədər elmi əsərin, o cümlədən 50-yə yaxın xarici elmi əsərin, 6 dərslinin, 3 dərs vəsaitinin, 2 monoqrafiyanın və 20-dən çox tədris proqramının müəllifi olan Əmir Əliyevin elmi rəhbərliyi altında 40-a yaxın hüquq üzrə fəlsəfə və elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işləri müdafiə olunmuşdur.

Əmir Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə hüquq üzrə fəlsəfə və elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiya işlərinin müdafiəsini həyata keçirən Dissertasiya şurasının sədri, Vəkillər üzrə Respublika İxtisas Komissiyasının üzvü, “Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri” jurnalının həmrəy redaktorudur.

Əmir Əliyev Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 oktyabr 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə “Tərəqqi” medalı ilə təltif edilmişdir.

Elektron ünvanı: amir.aliyev@gmail.com; al.amir.ib@mail.ru

Əmir Əliyev

**Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər
hədəfində: hüquqi təhlil**

Səhifələyici: FƏXRİ VƏLİYEV

Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2018. Çapa imzalanmışdır: 17.03.2018.
Ölçü: 70x100 1/16. Çap vərəqi: 11,0. Sifariş: 064/18. Say: 300 ədəd.

NURLAR
Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, H.Zərdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az

